يۈسۈپبەگ مۇخلىسى

شرقی ترکستان
موجزه گلستان

(ساياھەتنامە)

ئالمۇتا-1979

يۇسۇپبەگ مۇخلىسى

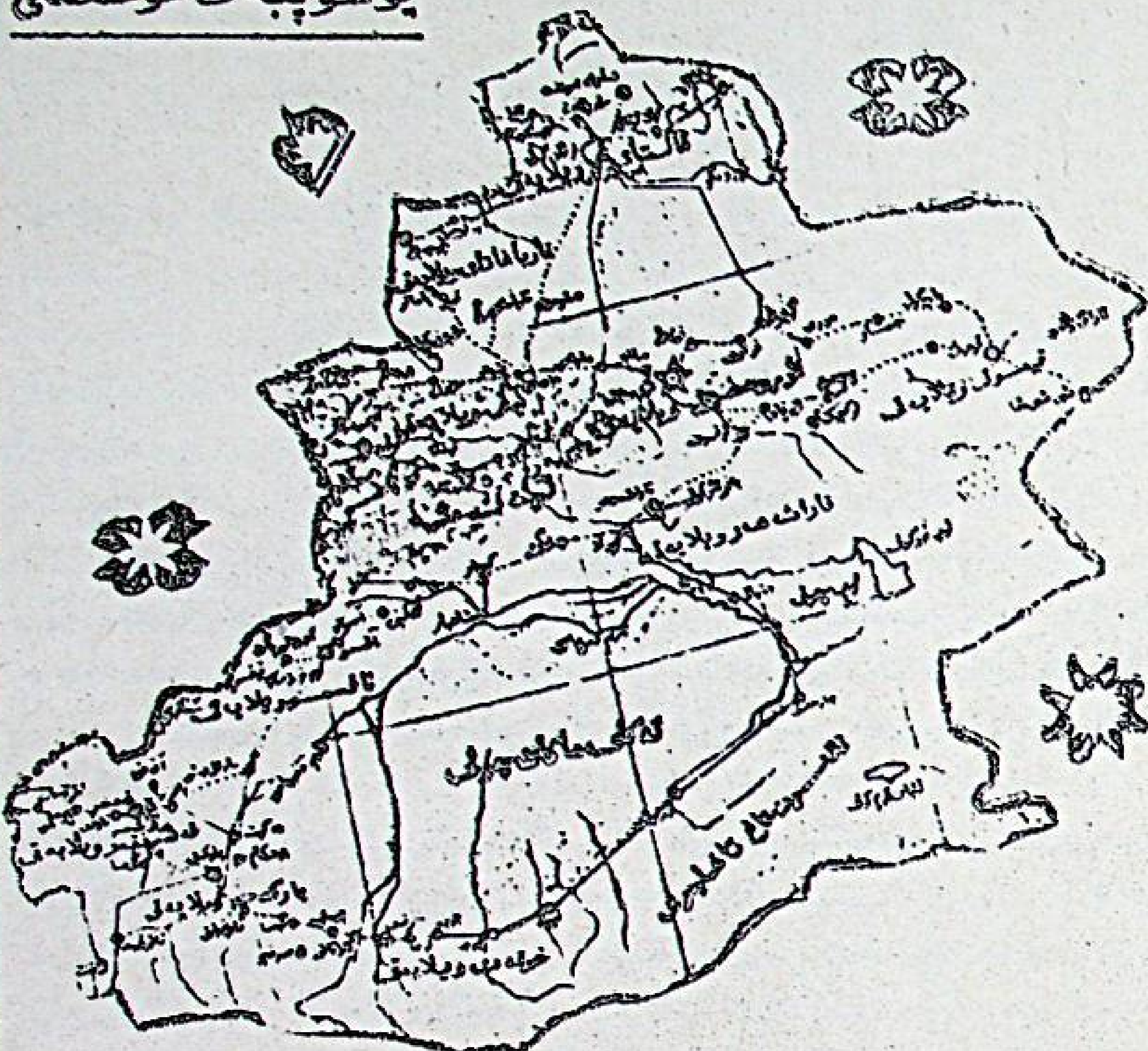

شەرقى تۈركستان
موجىزە گۈلۈستان

(ساياھەتنامە)

ئالمۇتا 1979

مۇندەرىجە

1. شەرقىي تۈركىستان ھېيتىغا قەسەم	1
2. ئىلى ئىلاسى دىيارىدا سەپەر	11
3. «خان زودما بېغىشلىكى» سەيلىسى	25
4. «ھاسات تۈپى» بويلاپ	38
5. ئەنئەنە ۋە مۆجىزىلىرى	55
6. مۇقەشى خوتەن	76
7. تۇرپان - ئېسىقۇق زىيارىتى	90
8. ھۆن شاھىنىڭ بېشى	100
9. تارىم سىرلىرى	104
10. «غازىيانە» قوشوقلا	116
11. خۇلاسە	130

شەرقىي تۈركىستاننى سېغىنىش ۋەتىنىم .

(مۇقەددىمە)

ھازىر بىزنىڭ مۇساپىرلىقتا تۇرمۇشىمىز ئۇزۇن يىللىق ئەسلىمىنى ئېلىپ كەلدى ئەسلە
يەتتە مىڭدىن ئارتۇق چاقىرىم يىراقلىقتىكى ئەركىن ئەلنىڭ ئېسىللىق ئوزىرىدىن . تۈرك ئانا-
يۇرتى ئاتا-ئانىلىرىم بىلەن بىرگە بىللە بىرلىكتە خاتىرىسىنى كۆرۈپ ، تۇرمۇشىمىز
ئۇزۇن ئەسلىرى ، قەدىمىي تارىخى بار ، بايلىقى مول بولغان ئەجداتلارنىڭ جايى
چۆللەرى ، تاغلىرى ، ئېقىنلىرى ۋە يېشىل ياپراقلىرى بىلەن ئورماندىكى ، ئاق پاختىسى
قىشتا ئاق قارلىرى ، ئارىدا بىر ياشاش ئۈچۈن كۈرەش قىلغان ئاتا بوۋىلىرىمىز ياشىغان
خەلقىنى ، يەركەندە ، قەشقەردە ، ئاقسۇدا ، ياركەندە ، خوتەندە ، چۆللۈك ئۈستىدىن قاتار
جايلاشقان ، يېڭىسار ، قاغىلىق بىلەن قاتار ئىز بولۇپ كۆتۈرۈلۈپ تۇر-
غان ئاسمانغا تەگكەن تاغلىرى بولسا ئۇزۇنغا يەتكۈچە ئۆسۈپ بارىدۇ . دېمەك ،
بۇ شەرقىي تۈركىستاننىڭ گۈزەل چوڭ يېزىلىرىنىڭ خۇسۇسىي كۆڭلۈم ئىدى .
مەن بالىلىق چېغىمدا ئۆتكۈزگەن ئۈزلۈكسىز ھەر دائىم خۇشاللىقتا
كۆرۈنۈپ تۇرىدىغان گۈزەل خوتەننىڭ گۈللەنگەن چوڭ يېزىلىرىنى ئانا ۋەتىنىمگە خە-
ۋەر بېرىپ قايتىپ كەلدىم . شۇ ئەسلەپ خىيال سۈرۈپ ، ئۇزۇن مەزگىل باغرىمنى
ئېزىپ يىغلاپ ، ئەمدى قەلبىمنى ئارزۇ قىلىپ ئىدىم . ئويلىدىم ، ھەر قاچان چوڭ شەھەر-
لىرىگە يېتەلمىسەم قانداق چىدىيالايمەن ؟ ئەگەر ئۇنى تاپالمىساممۇ كۆز
كۆرمىگەن ئىدىم قەدىر قىممىتىنى كىشىلەر بولالمايدۇ ! .
بۇ يېتىملىك ئېھتىياجىمىز ھەر يەردە ئانا ۋەتىنىمىزگە تەلپۈنگەن ئىدۇق .
مەن ، بىر كۈنى ، 1934 - يىلى قىشتا قازاندا ئىشلىگەن ، ئىككى يىللىق دەرس
ئوقۇغانسىن ، ئانىلىق كىتابىمنى ئېلىپ ئۈچ قېتىم ئوقۇپ چىقتىم . ئېسىمدە
شۇ يىللارنىڭ ئىسسىق يازلىرى ، ھەممە كىشىلەر باغلاردا ئارام ئالاتتى ، قاتار-
قاتار سەپلەرنى تۈزۈپ ، ئوقۇتقۇچىمىز بىلەن مەشىق قىلاتتۇق . شۇ ئىشلارنى ئەسلەپ
دائىم ئويلايمەن ، تارىختا ياشىغان خەلقلىرىمىزنىڭ قەھرىمانلىقى يەنە
شۇنداق بولغانلىقىنى ، قەدىمىي ئادەتلىرىنى ئاڭلاپ ئۆستۈم .
ئالدى بىلەن مېنىڭ كۆڭلۈم شەرقىي تۈركىستانغا تارتىپ ، كۆزلىرىم ياش
بىلەن بولۇپ ياتقان ئۇرۇقدېشىم شەھەرلەرگە چىقىپ كەتتى . چۈنكى ئۇرۇقداش
تۈركلىرى شەرقىي تۈركىستانلىق ھەقلىرى ئىدى . « تارىخ جەريانىدا ئۇي-
غۇر خەلقىنىڭ تۇرمۇش ئەنئەنىسى كۆرسەتكەن ئۇرۇقداشلىرى » دېگەن سۆزى بىلەن
ئىسپاتلىغان دەرۋىشلىرىنى كۆرۈپ چىققان (۲) . بۇ سۆزنى تۈركچە ، ئۇرۇق ، ئۇرۇقداش

١) قەشقەر ، خوتەن ، يەركەن ۋە ئاقسۇ شەھەرلىرى ئەڭ چوڭ يېزا ۋە شەھەرلەر ئىدى .
٢) قۇربان ئەلى ئاياگۇزى ، « تارىخ جەرىدەيى جەدىدە » قازان ، 1886 ، ٢ - بەت .

№. (٢)

سۆزىدىن كېلىپ چىققان، دېگۈچىلەرمۇ بار.¹⁾ تۇرپان خەلق ئېتىمولوگىيەسىدە
ئۈزۈملۈك «ئۈرۈمچى» دېگەن سۆزدىن ئۆزگىرىپ چىققانلىقى بايان قىلىنىدۇ.
ئۈزۈم ئۆسمەيدىغان بولۇپ، قاچانكى بىر ۋاقىتلاردا ئۈرۈمچى ئەتراپىدىكى كوللارغا قو-
مۇشنى رناھايىتى قىيىن بولىدۇ. تۇرپاندىن بىر تۈركۈم بورچىلار بويىدىكى كو-
چۈپ كېلىپ مەزكۇر قومۇشلىرىدىن بوردا ئۆرۈپ، شەرقىي تۈركىستاننىڭ شىمالى
بىلەن قومۇلغىچە يەرلەرنى تەمىنلەيدۇ. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن بو جاينىڭ ئىسمى
ئاۋال «ئۆرمىچىلەر» ئاندىن «ئۆرمىچى» ۋە «ئۈرۈمچى» بولۇپ ئاتىلىپ كېتىپتۇ
بۇ ئىسىمنى موڭغۇلچە (موھىم ئالماقچە) «ئۈرۈمچە» (قوۋۇق، قورۇش-
دىغان جەڭلە) دېگەن ئاتالمىسىدىن كېلىپ چىققان دەپ تەرىپلىگۈچىلەرمۇ بولدۇ،
ئەمەس. 1955-يىلى ئۈرۈمچى تارىخى مۇزېيى ئېتىمولوگىيەسىنى ئۈگەنگەنى:
«بوختاپچە» «ئۈرچاڭ» يەنى بەش شەھەر دېگەن سۆزدىن كېلىپ چىققان
بولسا كېرەك. ئېھتىمال ئۇ سۆز قەدىمى ئۇيغۇر سۆزى، «بەش بالىق» دېگەن
سۆزنىڭ خىتايچە تەرجىمىسى بولىشى مۇمكىن» دېگەن خۇلاسىگە كەلمەكچى بولغان
ئىدى. بىز بۇ بەش چوڭ شەھەر توغرىسىدىكى تۇرپان ئېتىمولوگىيەسىنى بولۇشى
مۇمكىن دەپ ئويلايمىز. سەۋەب XIX-ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا ھەقىقەتەن ئۈرۈمچى
ئەتراپىدا بورچىلىق قول ھۈنەرى زور قوۋۇرى سۈرئەتتە تەرەققىي قىلغان ئىدى. ئۇنىڭ
ھولى 1763-يىلى قۇرۇلغان. 1959-يىلى بۇ شەھەردە 800 مىڭ كىشى ياشىغان.
شەھەر ئۆلكە پايتەختى بولۇپ ئۈرۈمچى قىلدى يېقىنلىقى ھەممە زەكىز. بۇ يىگىنئۇ-
رۇمچىنىڭ ئۇيغۇر، تۇرپان، پىچان، توقسۇن، گوچۇڭ، جىمسار، فۇكاڭ، سانجى،
قۇتۇبى، موري، ماناس رەدىلى ئىبارەت ئون بىر ناھىيە كىرىدۇ. ئومومەن بو ۋىلا-
يەت بويىچە بىر يېرىم مىلليون كىشى ياشايدۇ.³⁾

ئاندىن ئۆزلىرىم ئىختىيار سىزھالدا ئۆزەم تۇغۇلۇپ ئۆسكەن قەشقەر ۋادىسىغا
چوشەندى. قەشقەر - ئۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ئاتا ماكانى. كونا شەھەر يېڭى شەھەر،
يېڭىسار، ياركەند، پەيزاۋات، مەكىت، پوسكام، ئارتۇش، مارالبېشى، تاشقۇرغان
قاتارلىق ئىبارەت ئون ئىككى ناھىيە بويىچە ئۈچ مىلليون⁴⁾ ئاھالىسى ئۇيغۇر ياشايدىغان
ئىلىپ يادىقان بوقەدىمى دىيار، لىلىقا قاراخانىيلار دەۋلىتى ۋاقتىدا (قىبلىلا ...

1) ئە.م.مۇرزايېۋ. «تۇرپان قىشلىقلىرى ئىچىدىكى»، موسكۋا، 1980، 399-بەت.
2) جەدۋەل 1 №2. (تارىخى ئادرېسى).
3) شەرقىي تۈركىستاننىڭ ئومومى ئۇيغۇرلارنى يەرزى ھەپلەر بويىچە كەلسىپ ئاما
ئونىڭ ۋىلايەت بويىچە سانى نىسبىتى يەردە ئالتۇن قىلىنمىدى. مەن بويىچە ئومۇمىي سان
بويىچە قىلىنىدۇ. ... ئۇيغۇرلارنىڭ ... جەدۋەل بو-
يىچە بېرىلىدۇ. 4) جەدۋەل 1 №2.

ئەسىردىن بىزنىڭ III ئەسىرىمىزگىچە) «ئوردا كەنت» دەپ ئاتىلىدۇ.[1] بۇ پايتەخت دېگەن سۆز ئىدى. ئەمەلىيەتتە قەشقەر نەچچە مىڭ يىللاردىن بېرى ئۇيغۇر قاغانلىرىنىڭ ئوردىسى بولغان. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ پايتەخت ئاتالغۇسى نۇرغۇن ئىسىم ۋە نامدا ئەدەبىياتلارغا كىرگەن ھالدا تىلغا ئېلىنىدۇ، ئەمما ئۇ قەشقەر دەپ ئاتىلىپ كەلگەن.

بەزى ئالىملارنىڭ بۇ شەھەرنى كىچىك بۇخارا، دېيىشى ھۆرمەت يۈزىسىدىن بولسا ئۇنىڭ ئاتىلىشى ئەمەس. چۈنكى قەشقەرنىڭ تارىختىكى نامى بۇخارادىن ئالدىراق چوڭ شەھەر ئىدى. شۇنىڭ بىلەن «كاشغەر» دېگەن سۆز «كاش» «غار» (قاشتېشى تۇرغۇزۇش) دېگەن سۆزدىن كېلىپ چىققان.[2] دېگەن پىكىرگە ھەم بىز قوشۇلمايمىز. قەشقەرنىڭ ئەسلى ئاتىلىشى قاشقىسى مىسالى بەرنىڭ قاشقىسى دېگەن سۆزدىن ھاسىل بولغان، دېگەن مەلۇم بىر بىر ئۇقۇم بار. بۇ ئەمدى تارىخ ئەمەس، سەۋەب بۇ سۆز ئىشلىتىلگەن شائىرانە سۆز ئەمەس.

قەشقەر تېپونىمولوگىيەسى ھەققىدە خېلى كۆپ مەسىلە ئىلمىي ئىشلىتىلىپ بارغان ئالىملارنىڭ بىرى بەلگىلىك سوۋېت جۇغراپىيەشۇناسى ئې. م. مۇرزايېۋ بۇ خۇسۇستىكى مۇلاھىزىلىرىدە قەدىمكى جۇغراپىيە ئالىمى پتولومېينىڭ ئاتلىسى ن. يا. بىچۇرىنچە بۇ ھەقتە سۆزلىگەن بىر نەچچە ئالىمنىڭ دېگەنلىرىنى نەقىل قىلىپ كېلىپ، خۇلاسىسىدە: «بۇ سۆز «كاش» (تاش)، «غار» (تاغ يانىدىكى تۇراقجاي) دېگەن سۆزلەردىن ھاسىل بولغان» دېگەن پىكىرگە توختىلىدۇ.[3] بىز بۇ خۇسۇستىكى ئۆز تەكشۈرۈشلىرىمىزنى تۆۋەندە بايان قىلىمىز.

دەسلەپ بىز بۇ ئىسىمنىڭ توغرا تەلەپپۇزى ئۈستىدە توختىلىپ ئۆتەيلى. بەزى مەنبەلەردە (تۈركىي ئەرەب مەنبەلىرىدە) بۇ ئىسىم «كاشغەر» دەپ يېزىلسا، بارلىق كونا ئەسەرلىرىمىزدە ئۇنى «كاشغەر» دەپ «غ» ھەرپىنى «ق» غا ئايلاندۇرۇپ يېزىشىدۇ. خەلق ئاغزىدا «قەشقەر» بولۇپ كېلىدۇ. مۇشۇ ئۈچ ھەرپنىڭ ئۆزگىرىپ كېلىشىنىڭ ئۆزى بۇ ئىسىمنى ھەرخىل شەرھلەشكە ئېلىپ كەلگەن. بىزنىڭ تەكشۈرۈشىمىزچە ئۇ قوشۇمچە ئۈچ تەلەپپۇزنىڭ ئىككىسى توغرا بولۇپ، ئۇ: «كاش» — «قورغان» لاردىن ئىبارەت بولغان سۆزدىن قۇرۇلغان. قەشقەر تارىخچىلىرى قۇتلۇق شەۋقى، ئىمىر ھۈسەيىن غازى، رەھىم ھاجى ھاپىز، ئەھمەت خان كىتابچى قاتارلىق كۆپ

1) م. قەشقەرى. «دىۋان». تاشكەنت، 1960. 1-توم 329-بەت.

2) س. مۇقانوۋ. «ئالىپتىڭ ئادا مارى»، ئالمۇتا، 1959، 370-بەت.

3) ئې. م. مۇرزايېۋ. «تۈركىي ئوقۇش فاسىلىق ئوچېركلىرى»، موسكۋا، 1947، 289-296-بەت.

ئا.

سۆزىنىڭ كېلىپ چىققان، دېگۈچىلەرمۇ بار¹⁾. تۇرپان خەلق ئېتىمولوگىيىسىنى
ئۆزىنىڭ «ئۈرۈمچى» دېگەن سۆزىدىن ئۆزگىرىپ چىققانلىقىنى بايان قىلىمىز.
ئۇ مۇنداق بولىدۇ. قاچاندۇر بىر قاغىلاردا «ئۈرۈمچى ئاتا!» پەيدا كۆللەردە قو-
مۇشلىق رايونى تېپىلغان بولىدۇ. تۇرپانلىق بىر تۈركۈم پۇقرالار بۇ يەرگە كۆ-
چۈپ كېلىپ مەركەزلىك ئولتۇراقلاشقاندىن بۇيان ئۈرۈمچى، شەرقىي تۈركىستاننىڭ شىمالى
بىلەن قىزىل تاغ ئەتراپىنى تەمىنلەيتتى. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن بۇ جاينىڭ ئىسمى
ئاخىر «ئۈرۈمچىلەر» ئاتىنى «ئۈرۈمچى» ۋە «ئۇرۇمچى» بولۇپ ئاتىلىپ كېتىپتۇ،
بۇ ئىسمنى موڭغۇلچە (موڭغۇل قالماقچە) «ئۇرۇمچى» «ئوتلاق قورۇق» -
دېقان چەللە) دېگەن ئاتالغۇدىن كېلىپ چىققان دەپ تەرىپلىگۈچىلەرمۇ بولدى؛
ئەمەس. 1955 - يىلى ئۈرۈمچى تارىخى مۇزېيى بۇ ئېتىمولوگىيىنى تۈگەتتى:
«بۇختايچە، ئۇ-چىڭ» يەنى بەش شەھەر دېگەن سۆزدىن كېلىپ چىققان
بولسا كېرەك. ئېھتىمال ئۇ سۆز قەدىمكى ئۇيغۇرچە سۆزى «بەش بالىق» دېگەن
سۆزنىڭ خىتايچە تەرجىمىسى بولۇشى مۇمكىن» دېگەن خۇلاسىگە كەلگەن بولغان
ئىدى. بىز بۇ بەش چوڭ شەھەر نىسبەتەن دۇرۇس، تۇرپان ئېتىمولوگىيىسى بولۇشى
مۇمكىن دەپ ئويلايمىز. سەۋەب XIX - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا ھەقىقەتەن ئۈرۈمچى
ئەتراپىدا بۇرۇنچىلىق قول ھۈنەرۋەن تۇرپانلىقلار ئولتۇراقلاشقان ئىدى، ئۇلارنىڭ
ھولى 1763 - يىلى قورۇلغان. 1959 - يىلى بۇ شەھەردە 800 ئائىلە كىشى ياشىغان.²⁾
شەھەرلىكلەر يېقىنلىقى بولۇپ ئۈرۈمچى قۇرۇلۇش پىلانىنىڭ ھەممە مەركىزىدۇر. بۇنىڭغا ئۇ-
رۇمچىنىڭ ئۆزى، تۇرپان، پىچان، توقسۇن، كۆچۈلۈك، چىمسار، خوتالىق، سانجى،
قۇتۇبى، مورى، ماناس قاتارلىق ناھىيىلەر كىرىدۇ. ئۇمۇمەن بۇ شە-
ھەرگە بىر يېرىم مىلليون كىشى ياشايدۇ³⁾.
يەت بىر ئىچىدە ... ئۆسكەن قەشقەر ۋادىسى
ئاتىنى ئۆزلىرى ئىختىيار قىلسا مالىتى ئۆزەم تۇغۇلۇپ ئۆسكەن
چوڭ شەھەر، قەشقەر - ئۇيغۇرلارنىڭ ئاتا ماكانى، كونا شەھەر ۋە يېڭى شەھەر،
يېڭىسار، ياركەند، يەكەن، مەكىت، پوسكام، قاغىلىق، مارالبېشى، ئاتۇش قاتار-
لىق ناھىيىلەر تۆت مىلليون⁴⁾ ئاھالىنى ئۆز باغرىغا
ئالغان. ئۇلار قاراخانىيلار دۆلىتى ۋاقتىدا (قەبىلىلەر ...
تىلىپ ياتقان بوغدا تېغى ئېتىكىدىكى قاراخانىيلار دۆلىتى

1) ئە.م. مورزايېۋ. «تۈرك تىللىرى ئاساسلىق قوللانمىسى» موسكۋا، 1980، 499-بەت.
2) «جەنۇب» ژۇرنىلى 1-سان، (ئاخىرقى سان).
3) شەرقىي تۈركىستاننىڭ ئۇمۇمىي نوپۇسى ... ئۇيغۇرلارنىڭ ...
ئۆز ئانا ۋەتىنىدە ياشاۋاتقانلىقى ...
...
4) جەنۇب ژۇرنىلى 1-سان.

ئەسىردىن بىزنىڭ XIII ئەسىرىمىزگىچە) «ئوردا كەنت» دەپ ئاتىلىدۇ.[1] بۇ پايتەخت
دېگەن سۆز ئىدى. ئەمەلىيەتتە قەشقەر نەچچە مىڭ يىللاردىن بېرى ئۇيغۇر قاغان-
لىرىنىڭ ئوردىسى بولغان. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ دىياردا ياشايدىغان ئۇيغۇرلار ئىسمىنى
ئۆزلىرىنىڭ ئادەملىرى ئوتتۇرىسىدا ئۇچقەلىق ئىچىدە «ئەزىزانە قەشقەر» دەپ
ھالدا چىقىرىپ كەلگەن.

بەزى ئالىملارنىڭ بۇ شەھەرنى «كىچىك بۇخارا» دېيىشى ھۆرمەت يۈزى-
سىدىن بولسا ئورنىنى تاپمىغان. چۈنكى قەشقەرنىڭ تارىختىكى ئورنى بۇخا-
رادىن ئالاھىدە قانداق چوڭ ئۆزگىچە ئىدى. شۇنىڭ بىلەن «كاشغەر» دېگەن
سۆز «كاش» «غار» (قەدىمىي ئىزگەك) دېگەن سۆزدىن كېلىپ چىققان[2]
دېگەن پىكىرگە ھەم بىز قوشۇلالمايمىز. «قەشقەر»نىڭ ئەسلى ئاتىلىش قاشقىسى
مىسالى يەرنىڭ قاشقىسى دېگەن سۆزدىن ھاسىل بولغان» دېگەن مەھەللى بىر
بىر ئوقۇمۇ بار. بۇمۇ دۇرۇس ئەمەس، سەۋەپ بۇ سۆز سىرتتىن ئېلىنغان
شائىرانە سۆز ئەمەس.

قەشقەر ئېتىمولوگىيەسى ھەققىدە خېلى مۇپەسسەل ئىلمىي ئىش ئېلىپ
بارغان ئالىملارنىڭ بىرسى يەلكۆلۈك سوۋېت جۇغراپىيەشۇناسى ئې. م. مۇرزايېۋ[3]
بۇ خۇسۇستىكى مۇلاھىزىلىرىدە قەدىمكى گرېك جۇغراپىيە ئالىمى پتولومېينىڭ تارتىپ
ن. يا. بىچۇرىنچە بولغان قەدىمكى سۆزلىگەن بىرنەچچە ئالىملارنىڭ دېگەنلىرىنى نە-
قىل قىلىپ كېلىپ، خۇلاسىسىدە: «بۇ سۆز «كاش» (تاش)، «غار» (تاغ ياكى
تۇرار جاي) دېگەن سۆزلەردىن ھاسىل بولغان» دېگەن پىكىرگە توختىلىدۇ.
بىز بۇ خۇسۇستىكى ئۆز تەكشۈرۈشلىرىمىزنى تۆۋەندە زىكىر قىلىمىز.

دەسلەپ بىز بۇ ئىسىمنىڭ تۇغۇلۇش تارىخى ئۈستىدە توختىلىپ ئۆتەيلى.
بەزى مەنبەلەردە (كۆپىنچە ئەرەپ مەنبەلىرىدە) بۇ ئىسىم «كاشغەر» دەپ
يېزىلسا، بارلىق كلاسسىكلىرىمىز ئۇنى «كاشقەر» دەپ «غ» ھەرپىنى «ق»
غا ئايلاندۇرۇپ يازىدۇ. خەلق ئاغزىدا «قەشقەر» بولۇپ كېلىدۇ.
مۇشۇ ئۈچ ھەرپىنىڭ ئۆزگىرىپ كېلىشىنىڭ ئۆزى بۇ ئىسىمنىڭ ھەر خىل شەر-
ھىلىنىشكە ئېلىپ كەلگەن. بىزنىڭ تەكشۈرۈشىمىزچە ئۇ قوشۇمچە ئۈچ تەلەپ-
پۇزنىڭ ئىككىسى دۇرۇس بولۇپ، ئۇ: «كاش» - «قورغان»، «گەر» دىن ئىبا-
رەت ئىككى سۆزدىن قۇرۇلغان. قەشقەر تارىخچىلىرى قۇتلۇق شەۋقى،
مۇھەممەد ئەمىن قازى، رەھىم ھاجى ھاپىز، ئەھمەتخان كىتابچى قاتارلىق كۆپ

1) م. قەشقەرى. «دىۋان». تاشكەنت، 1960، 1-توم 329-بەت.
2) س. مۇقانوۋ. «ئالىپتىنىڭ ئاداملىرى». ئالماتا، 1959، 370-بەت.
3) ئې. م. مۇرزايېۋ. «تەبىئىي جۇغراپىيەلىك تەرجىمىلىرى». موسكۋا، 1957، 289-290-بەت.

لىگەن كىشىلەر بۇ ھەقتە مۇنداق رىۋايەت قىلىدۇ. قەشقەر شاھى ئافراسىياپ (ئالىپ ئەرتۇڭا خان) ئۆز دۆلىتىنى ئالەمگە تونۇتۇش ئۈچۈن ئوردىسىنىڭ سېپىلىنى يۇقىرىلىقى كاش (ئۇلۇق كېسەك) بىلەن ياساتقان. بۇ مەھەل مۇشۇنچە كىلگە پادىشاھ خەلق نەچچە كاش قورغان دەپ ئاتىلىپ كەتتى. بەزىلەر كېيىنرەك قورغان سۆزىنى ئەرەبچە قەلئە سۆزى بىلەن ئالماشتۇرۇپ، كاش قەلئە دەپ ئاتاپ كەتكەن. زامانلارنىڭ ئۆتۈشى نەتىجىسىدە بۇ ئىسىم ئۆزگىرىپ، قەشقەر دېگەن سۆزگە ئايلىنىپ كەتكەن. بىز مۇشۇ ئېتىمولوگىيە توغرىسى بولسا كېرەك دەپ ئويلايمىز. سەۋەپ تارىخ تەرەپتىن قەشقەرنىڭ ئالىپ ئەرتۇڭا خاننىڭ (ئافرا- سىياپنىڭ) مەركىزى بولغىنىم. قەشقەرلىق يازغۇچى[1] تىل تەرەپتىن ئويغۇرلار ئازىرغىچە ھەممە نەرسىلەرگەن خىشلارنى كاش دەپ مۇزقەم ئاتاپ كەلمەكتە. ئېھتىمالى قورغان (قەلئە) بولسا ھازىرمۇ قورغان قاملىق مەھەللە يېزىغا ئايلىنىپ كەتكەن.

بۇندىن كېيىن مەن پېشمىنى ئاستا كۆتۈرۈپ گىلىم خەرىتىسىنىڭ شىمالىدىكى ئالتاي، تارباغاتاي ۋىلايەتلىرىگە كۆز تاشلىدىم. بۇنىڭدا ئىسىم ئوخشاش قالماقچە ئالتۇن تاغ (ئالتاي)، سۇغۇرلۇق تاغ (تارباغاتاي) سۆزلىرىدىن كېلىپ چىققان. بۇنىڭدىكى ۋىلايەت شەرقىي تۈركىستان بويىچە مەشھۇرى، دائىرىسى ئەڭ كەڭ (٥٠٠ مىڭ م. ك) بولسىمۇ، ئۇ يەرنى ئاز ۋىلايەت لەرھا بىلىناتتى. مەسىلەن، سارى سۈمبە، بورچىن، بۇرۇلتوقاي، كۆكتوقاي، چىڭگىل، جىمىلەي (٦ ناھىيە جىمنەي)، قاباقا قاتارلىق يەتتە ناھىيىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئالتاي ۋىلايىتىدە كۆپ مىڭ كىشى ياشىسا[2]، چۆچەك، دۆربىلجىن، قوبۇق (ياكى قوشتوبغاي)، شىخو، ساۋەن، تولى، چاغانتوغاي ناھىيىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان تارباغا- تاي ۋىلايىتىدە ١٥٠ مىڭ كىشى ياشىغان ئىدى[3]. ھازىر بۇ كەڭ دىيارلارغا خىتاي ئاشپىلىرى كۆپلەپ كېلىپ ئورۇنلىشماقتا.

خەرىتە ئۈستىدىكى تەگرى تاغلىرى بويلاپ كۆزلىرىم شەرققە قاراپ سىلجىغانىدا مەن تېخىمۇ ھاياجانلىنىپ كەتتىم. چۈنكى مەن ١٩٣٣-يىلى يازدا ئانام رەھمىتى بىلەن بوغدا تاغنىڭ ماناس ئۈستىدىكى، قورغاس ئارىشاڭ دېگەن يېرىگە كېلىپ بىر مۇددەت تاماشا قىلغان ئىدىم. ئۇ يەر ھېكمەت ھەم سىرلىق يەرئىدى. ئېگىز قارلىق ئاسمان پەلەك كۆتۈرۈلگەن ياپ-يېشىل تاغنىڭ ئۈستۈرىسىدىكى ساپ-پاكىز قاچايىپ كۆز چاقنىغۇچى كۆكۈللۈك، قورغاس قاملىق

1) م. قەشقەرى. «دىۋان»، 1-توم. 344-بەت.

2) جەدۋەل ١٩٤٨.

3) شۇ جەدۋەل.

سوزۇلاتتى . ئارىشاڭ موشۇ سوزىنىڭ ئۇلاڭ قېتىمدىكى كېچىلىكتە كېچىلىكنىڭ جىرا-
سىنى بولمىغان . ئۇنىڭغا كەلگەن ناھايىتى ئۇزۇن ئادەملەر ھەزكۇتۇپى كە چىكە
يىقىن سۇ بويىغا چۈشۈپ قاتار ئولتۇرۇشاتتى . بىر يەردە بىر خىرى مولام بار ئىدى .
كىشىلەر جەم بولغاندىن كېيىن ئۇ ھاسىسىغا تايىنىپ كېلىپ ئىگىز بىر قاچا تاشىنىڭ
ئۇستىگە چىقاتتى . قولىدىكى ھاسىسىغا يا قىلىنى چىگىپ ، سول قاتتىلى تاغىنىڭ
ئۇچىغا قاراپ بولاغىلىتاتتى . قىزىق تاماشا ما ناموشۇ چاغدا باشلىناتتى . تاغىنىڭ
ئىگىز قا داقاشلىرىنى غار اسلىسىپ ، سەكرىشىپ ، ھەرىشىپ بىر نەچچە يۈز ياغا
تاغ ئۇشكىلىرى بىلەن ھارال ، غولجىلار سۇ بويىغا چۈشۈپ سۇ ئىچىشەتتى . بۇ
ياغا ئاغام ئۇزلىرىگە قاۋشىقاراپ تۇرغان سورلۇك ئادەم كوزلىرىنى زادى
ھېيىقماتتى . تەكىنچە ، سۇ ئىچىپ بولغاندىن كېيىن قوشقارلىرى بىر - بىرى بىلەن
ئۇسسۇشىپ ، چىشلىرى بىر - بىرىنى قوغلاپ ھەرخىل ئويۇنلارنى كورسەتكەندىن
كېيىن ئاستا ئاقا قاراپ ئۆز ماكانلىرىغا كىرىشەتتى . بۇنىڭ بىلەن خەلق ئاللاھ
موللىنىڭ روھى بىر نىلىك كوتۇرۇلۇپ ، ئۆز موريتلىرىنىڭ مەلۇم سەۋەتلىرىگە
ئىگە بولاتتى .

بويەردىكى ئىككىنچى كارامەت ، ئارىشاڭنىڭ ئۇستىدە ئىگىز ئاچا قارىغاي
بولمىغان . ئو قارىغاينىڭ چوڭلۇقىغا ئۇچ كىشىنىڭ قۇلىچى يەتمەيتتى . ئىككى
ئادەم بويى كېلىدىغان ئاچىسىدا ئېغىرلىقى تەخمىنەن بەش تونناكېلىدىغان بىر
بېشىل تاش بولۇپ ، ئۇنى ھېلىقى مولام ئىلاھىنىڭ كارامىتى . دەپ تەشۋىق قىلىشا ،
يەرلىك قازاقلار بىر چاغدا بويەردا بورباتۇر دېگەن بىر باتۇر ئۆتكەن ئىكەن .
شۇ باتۇر نۇرىياپ ئولتۇرۇپ ئۇنى بىر قولى بىلەن تەشۇ ئاچىغا ئېلىپ قويۇپتىكەن ،
دەپ رىۋايەت قىلىشىدىغان .

1947 - يىلى مەن دەل موشۇ ناھىيەگە ھاكىم بولۇپ بارغىنىمدا بۇ ئىككى كارا-
مەتنىڭ سىرىنى بىلگەن ئىدىم . ياغا ئارقارلار ، ئوغلىلىرىنىڭ ئارىشاڭنىڭ ئالدىغا كېلىپ
سۇ ئىچىشى ، ھېلىقى مولام بويەردە زادى ئالغ نوۋاتمايدىكەن . باشقا جايلاردا ئوچلار
دەستە بىر يوللۇق زەربە بولۇپ كەتكەن ئېغىللىق مەخلۇقلار بوجايغا ئاستا - ئاستا
ئۆزلىرىنى كوتەردۈرۈلمىغان ئىكەن . دەرەخ ئاچىسىدىكى سىرلىق تاش بولسا
موزىنى بۇيۇتۇ . ئاچاندۇر موشۇ ساي ئىچىدە بولغان بىر قوزغىلاڭ سوقانىنى
تۈزىن زور ھولتىپ كېلىپ تەشۇ ئاچىغا سىغا قۇرۇپ قويۇپتۇ . بۇنى بىلمىگەن
ئادەملەر ئۇنىڭغا سىغىنىپتۇ .

ئو موھۇن تەكۈرى تېيىنخوزدى كىلىم خەرىتىسى قاشنى چۈلغىچە چىرايلىق
ئورۇن تۇتقان بولسا ، شەرقى تۈركىستاننىڭ بويىچە جوغراپىيەلىك ئولتۇق ...
يەرۋىل تاغلار رەسىمىنىڭ بىرىمىتىدى . ئو بورۇن - بورۇن ... ئۈچ ... قەبرە ...

ئاتالغان. ئۇزۇنلۇقى ئىككى مىڭ كىلومېتىرچە كېلىدۇ. ئۈرۈمچى ئەتراپىدا «بوغدا»، ئىلى تەۋەسىدە «خان تەڭرى» ئاتالمىش ئىككى يېرىك چوققىسى بولۇپ، «بوغدا» چوققىسىنىڭ قەدىمكى ئىسمى «بوغرا» ئىدى. سۇتۇق بۇغراخان ھەققىدە XV-ئەسىردە قەشقەرلىك بەشكىرەم رايونىدا ئۆزگەرگەن بىر تەزكىرىنىڭ مەلۇماتىغا قارىغاندا، تۇرپان ئۇيغۇرلىرى دەسلەپ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندا سۇتۇق بۇغراخان بۇيرۇق بېرىپ مەزكۇر چوققىنىڭ قېشىدىكى كۆل بويىدا بىر مازار ياساپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن بۇ چوققىنىڭ نامى «سۇتۇق بۇغراخان چوققىسى» دەپ ئاتىلىپ كەلگەن. بارا-بارا «بۇغرا چوققىسى» بولۇپ كېتىپتۇ. قاچانلاردۇر كىملەر تەرىپىدىندۇر بۇ نامنىڭ مەنىسى قىلىنىپ ياكى بۇزۇلۇپ مانجۇرچە «بوغدا» (خانلىق ئىسمى) دېگەن ئىسىمگە ئايلىنىپ قاپتۇ.

«خان تەڭرى» دېگەن ئىسىملىك «تەڭرى تېغىنىڭ شاھى» دېگەن سۆز بولۇپ ئىلىكىدىن ھەممە كىشى ياخشى چۈشىنىدۇ. بۇ ئىسىمنى تەخمىنەن ئىلىك قاراخانىيلار دەۋرىدە پەيدا بولغان. بۇ يەرلەردە خىتاي ۋە باشقا باسقۇنچىلارنىڭ قەدىمىي يەر ناملىرىنى ئۆزگەرتكەنلىكى ئۆز بويىچە ساقلىنىپ كەلگەن. مانا مۇشۇ تەڭرى تېغىنى XVIII ئەسىردىن بويان خىتاي جۇغراپىيەشۇناسلىرى ئۆز قولىدا تەرجىمە قىلىپ «تەن» (تەڭرى) ئىسمىنى «(تاغ)» دەپ ئاتاپ كەلمەكتە. بۇنىڭ ئەينى ئىسمى «تەڭرى تېغى» دېگەن قەدىمىي ئاتىشى كۆرۈنسا ئاپ ئۆزگەرتىلىپ كەلمەكتە.

تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى ئەلنىڭ مەركەزلەشكەن ۋە ئەڭ مۇنبەت يېرى، مەشھۇر كۆللىرى ۋە دەرياسى. بۇ دەريانىڭ ئۇزۇنلۇقى 884 كىلومېتىرلىق ھەيۋەتلىك ئىلى دەرياسى كېسىپ ئۆتىدۇ. بۇ دەريانى ياقىلاپ غۇلجا، سۈيدۈڭ، قورغاس، قىزىل كۈرە، موڭغۇلكۈرە، توقسۇ، قاپقال، قاتارلىق ناھىيىلىرى جايلاشقان. بۇ ناھىيىلەردە تۆرت يۈز مىڭدىن ئوشتۇق كىشى ماكانلاشقان.

ئاتاقلىق ئىلى تارىخچىسى ئىمىن ھوسەيىننىڭ «شەرقى تۈركىستان تارىخى»، ئابدۇللا ئەپەندىنىڭ «ئىلى تاراننى تارىخى»، ئىمىنجان باھاۋۇدۇننىڭ «ئىلى تارىخى» قاتارلىق ئەسەرلىرىدە ئېنىق زىكىر قىلىنىشىچە، «ئىلى» سۆزى «ئىللىق» دېگەن مەنادىن تەرەپتىن كېلىپ چىققان. ئۇلار بۇ جايلارنى مۇناق ئىسپاتلايدۇ. قاچانلاردۇر شەرقتىن غەربكە چىققان بىر قىسىم خان يايلىغا كېلىپ «ئىللىق يايلاق»، ناھايىتى بىر ئىشەنچ بېرىپتۇ. بۇ ئىسىم ئەسلىدىكى كەڭ تارىلىشى نەتىجىسىدە بۇ يۇرتنىڭ ئىسمى «ئىلى» بولۇپ قېپتۇ...

«ئەزكۇنى جالالىنى كەتەرگى»، ناملىق ئەسەردە يېزىلىشىچە، «تىلى، سوزى، تىلىپ تاشلاپ، سوزىدىن كېلىپ چىققانىكەن.» ئوغلۇق تومۇرخان (١٣٤٧ ئەسىر) مۇسۇلمان بولغانىدىن كېيىن، — دەپ يېزىلىدۇ ئۇ ئەسەردە بولۇنۇپ ئەت، — ٦٥ مىڭ قالماق بىركۈندە مۇسۇلمان بولۇپ، باشلىرىنىڭ بۇركلىرىنى سوغا تاشلىدى. سۇ توسۇلۇپ قالدى. بۇنى كۆرگەن ئەرشىدىنى خوجىلى: «بۇنى تىلىپ ئېلىشقۇيۇشتىك ۋەدى» دەيدى. بۇركلەرنى ئېلىپ تاشلىغاندىن كېيىن سوشتا قىلىپ ئېقىپ كەتتى. شۇنىڭدىن باشلاپ ئۇ سۇنىڭ ئىسمى «تىلى» بولۇپ كەتتى؟! بۇ چۆچەككە قوشۇلۇشقا بولمايدۇ. چۈنكى «تىلى» سوزى ئوغلۇق تومۇردىن بىر نەچچە ئەسىر بۇرۇن بار بولۇپ، م. قەشقەرى ئۇنى «ئىلا» دەپ يازغان.

يەرلىك خەلق ئىچىدە «تىلىدىن ئىلا»نىغا قىياس قىلىنغان بىر ئەپسانە سوزمۇ بار؟! ۋ. ۋ. بارتولد مۇشۇ ئەپسانىگە ئاساسلىنىپ ئۇنى «ئىلا» سوزىدىن كېلىپ چىققان بولسا كېرەك دەيدۇ. بۇ دورۇس ئەمەس. چۈنكى يۇقارقى ئەپسانە ئىلىنىڭ تاشقان ۋاقىتلىرىدا ئۇنىڭغا ئوخشاتىلىپ كىشىلەرنىڭ تاشلىنىشى ئار- قىلىق كېلىپ چىققان.

«ئىلى بىلەن ئاقسۇنىڭ ئارىسىدىكى مۇزات يولى ئېگىز خەرىتىدە ئىبرىق رەڭ بىلەن بېزىلگەن ئىدى. مېنىڭ كۆزلىرىم ئەنە شۇ يولغا تېزىلىپ ئاقسۇغا چۈشەتتى. ئاقسۇ دەرياسىنىڭ لېۋىگە جايلاشقان بوقە دېمىسە شەھەر ئارىقلاردا «ئوردا بېلى» دەپ ئاتىلاتتى. ئۇ كىچىك يا يەتتە خەتتىگەن سوزئىدى. «ئۇيغۇرچە ئەزكۇنى جالالىنى كەتەرگى»، زىكىر قىلىنىشىچە، «ئاقسۇ» سوزى، «ئاقسۇن» دېگەن سوزدىن كېلىپ چىققانىكەن. ئۇ مۇزلىقتىن بولۇپتۇ. مۇسۇلمانلار خوجىسىنى قېچىپ چىققان بىر بۆدەست ئوزىنى دەرياغا ئاتىدۇ. كىشىلەر ئۇنى ئۇتۇۋال- ماقچى بولغاندا ئەرشىدىنى خوجىلى: «ئۇنى تاشلا، ئاقسۇن» دەپتۇ. بۆدەست ئېقىپ كېتىپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن مەلۇم دەريانىڭ ئىسمى «ئاقسۇن»، ئاندىن «ئاقسۇ» بولۇپ كېتىپتۇ.

لېكىن بىز بۇ يەردە شۇ بىر ئەپسانىنى بېرىشنى ئېچىپ كېتىشمىز كېرەككى، «ئاقسۇ» سوزى ھەرگىزمۇ «ئاقسۇن»دىن كەلگەندىن قاراپ چىققان سوز ئەمەس. بۇ ھەقتە ئە. مۇرزاھىد، «سۇنىڭ رەڭگىگە قاراپ چىقىشقا ئىمكان بار، سەل ئۇنىڭ ئەمەس. ئۇ لايقىسىز تۇرغۇچ ئاقسۇ» دەپ توغرا جاۋاپ بېرىپ، ئۇنىڭ قەدىمى ئۇردى...

① قۇربانغەلى ئاياغۇزى- «تارىخ خەمسە»، قازان، 1910، 85-بەت.
② ي. مۇھەممىدوف- «ساتۇق بۇغراخان»، ئالمۇتا، 1967، 58-بەت.

سۆزىدىن كېلىپ چىققانلىقىنى تەخمىن قىلىمىز[1]. بىز بۇ
«تىلسىكى ئاتاق» (ئىبقەن) سۆزىنى كېلىپ چىقىپ تارىم دەرياسىنىڭ ئىبقەن بولىدۇ.
پىكىرگە بىرىنچى دەلىل يوق. چۈنكى ھەر قانداق دەريانىڭ ئىبقەن بولىشى
تۈزلىكى تىلى، ئاتاق، سۆزىنىڭ ئاقىنى، مەناسىنى بېرىشى، موقەررەر نەمەس.
ھازىرچە ئاقسۇنىڭ ئىسمى خوتەن سۇسى موشۇ توغرىلىق باشقا مەلۇمات يوق.
كۆچار، شايار، توقسۇ، كۇچا دەريالىرى ئاقسۇ دەرياسىغا قوشۇلۇپ تارىم دەرياسىغا ئاقىدۇ.
[illegible] 1953-يىلى 650 مىڭ كىشى ياشىغان.
بۇ قوللانمىدا بېرىلگەن دەريانىڭ بىرلا ئىسمى بار. ئۇ ...
ئاقسۇ دەرياسى ... تارىم! بۇ ئەجايىپ موجىزە
قوشۇلۇپ، تارىم دەرياسىنى ھاسىل قىلىدۇ. تارىم دەرياسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى ...
دەريا. يەرلىك خەلقلەرنىڭ ئېيتىشىچە، تارىم دەرياسىنىڭ ...
ئاتالغان. ئەمما ئۇنىڭ سۆز ھېچكىم بىل-
مەيدۇ. بۇ ئىسىم «تېرىم»، «تېرىلغۇ» دېگەن سۆزدىن كېلىپ چىققان، «دېگۈ-
چىلەر» بار. بۇ دەرياچە ... ئاسمان ...
[illegible]
... بىز بۇ توغرىسىدا ...
... چۈنكى تارىم قەدىمقى ...
... بولسا كېرەك ...
... خوتەن ... سۆزلىرىدىن ...
شەرقىي تۈركىستان تارىخىدا ...
... ھازىرچە ... مەلۇم بولمىسا. بىز
قومۇلنى «قامۇل» دەپ يازسىمۇ ئۇنىڭ مەناسى ھەم مەلۇم ...
... قۇم-مول، يەنى، قۇمى زىيادە دېگەن
... بۇ سۆز ... دېگەن پىكىرلەرگە قوشۇلمايمىز.
سۆزىنى ھاسىل بولغان بولسا كېرەك. «دېگەن پىكىرلەرگە ...
... قومۇل ... بولغىنى بىلەن ئۇ قومۇل قومۇلۇققا
... ھازىر بۇ ... 150 مىڭغا يېقىن كىشى ياشايدۇ.
... ناھىيە بار. بۇ ناھىيەلەردە ...
قومۇل ... [illegible]
... [illegible]
... [illegible]
... [illegible]
... دەپ ئاتالغان.
... [illegible]
... [illegible]
... [illegible]
ناھىيە بار. بۇ ناھىيەلەردە 700 مىڭدىن ئوشۇق كىشى ياشايدۇ.

[1] ... . 1960 ، 225-بەت.

شەرقىي تۈركىستاننىڭ نەق ئولتۇرۇشىغا قاراشەھەر رايونى جايلاش-
قان. بۇ شەھەرنىڭ قەدىمى ئىسمى «كەلگۈچى» دەپ ئاتالسىمۇ، ئىلگىرىكى
بىر مەنبەلەردە ئۇزۇن سەل ئۈزۈلۈپ «كېنت» بولۇپ يېزىلىپ كەلگەن بۇ
شەھەردە قەدىمقى خەلق ئىچىدە مانىق بىر رىۋايەت بار. كورلىنى ئوزگە
ماكان تۇتقان ئاقخان ۋاقتىدا كەلگۈچى شەھىرىدە قاراخان پادىشاھ،
ئاقخان پادىشاھ، بۇ ئىككىسى ئادىل خان بولۇپ، قاراخان زالىم، باش كېسەر
كىشى بوپتۇ. بۇ ئىككى خان بىر-بىرىگە ئۇچراشقان، جەڭ ئۇرۇشۇپ قالغان. ئاخىرى
بىر قېتىملىق ئۇرۇشتا قاراخان غالىپ كېلىپ، ئاقخان يېڭىلىپتۇ. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن
بۇ شەھەر «قاراشەھەر» دەپ ئاتىلىپ كېتىپتۇ.

تۇغلۇق تۆمۈرخان ۋاقتىدا بۇ شەھەرنىڭ ئىسمى «چالىش» دەپ ئا-
تالغانلىقى ھەققىدە بەزى مەلۇماتلار بولسىمۇ، ئۇنىڭ مەنىسى تېخى مەلۇم
بولمىدى. بۇ شەھەرگە ھازىر كورلا، بۈگۈر، چارقىلىق، چەرچەن، خوشۇتە
لوبنورلاردىن ئىبارەت ئالتە ناھىيە قارايدۇ. بۇلاردا ئىككى يۈز مىڭچە كىشى ياشايدۇ.

شەرقىي تۈركىستان بويىچە ئەڭ قەدىمى ۋە ئاتاقلىق تۇرپان ۋادىسى قو-
مۇل بىلەن تۇرۇپ جەنۇبىدىكى ئارىسىدىكى مەشھۇر «ئالقۇن تاغ» ئويمانلىقىغا جاي-
لاشقان. بۇ ئويمانلىق دېڭىز يۈزىدىن 175 مېتىر تۆۋەن بولۇپ، شۇڭلاشقا يازدا
قۇرغاق ھەم ئىسسىق كېلىدۇ. يازنىڭ تومۇزلىرىدا شەھەرنىڭ ھارارىتى
سېلسىيە بويىچە 50° قا يېتىپ بارىدۇ. شۇڭا بۇ يەردىن ئۇيغۇر دۇنياسى بويىچە
ئەڭ شېرىن ئۈزۈم، ئاتلىق قوغۇن، سۇپا تاللىرى ياخشى چىقىدۇ. بۇ ناھىيەدە
80 مىڭغا يېقىن قېرىنداش ئىسسىقۇت نەۋرىلىرى نەسلى ياشاپ كەلمەكتە.

«ئىسسىقۇت» — دېگىنىمىز تۇرپاننىڭ بۈگۈنكى ئۈچ مىڭ يىللار ئىلگىرىكى
نامى. م. ق. شەھەرنىڭ كۆرسىتىشىچە بۇ يەردە قاراخانلار دەۋرىدە (860 -
1136) قوچو، جەلبالىق ناملىق ئىككى شەھەر بولغان. بۇ ئىككى شەھەرنىڭ
خارابىلىرى ھازىرمۇ بار. ئۇچاغدا بۇ يەرلەر تۇرپان دەپ ئاتالماتتى. تۇر-
پان دېگەن ئىسىم تەخمىنەن XIII ئەسىرلەردىن بۇيان ئىستېمال قىلىنغان بولۇشى
مۇمكىن. يەرلىكلەر ئارىسىدا تۇرپاننىڭ ئېيتىشىچە بۇ سۆز «تۇر-تام» دەپ ئاتىل-
دىغان ھازىرقى ئاستانە ۋە يونىسىكى بىر مۇنار ئىسمى بىلەن باغلىق بولۇپ،
ئۇ مۇنار ئالىپ تۇنگاخاننىڭ كىچىك ئوغلى تۇرنىڭ نامىغا باغلىق ئىكەن. بۇ
تارىخ مۇنارى قىزىلكۆل قىلىنىدۇ. ئالىپ تۇنگاخاننىڭ (ئافراسىيابنىڭ) كىچىك ئوغلى
تۇرا (تۇراخۇن) ھەربىي مەخسىتىلەر ئۈچۈن بىر خىل مۇنارلەرنى ياساتتى.
بۇ مۇنارلەرنىڭ ھەربىيلىكى ئورلىغان، ھەممىسى تىلىك بولۇپ كەلگەن شەكلى ئوتتۇرا(ى)
ئۆزىنىڭ نامى بىلەن ... تۇر ... ئاتىلىپ كېتىپتۇ. شۇ دەۋردە تۇر-

يانا بىنا بولغان. ئۇ ئۇرتام، بۇ يەردىكى ئۇيغۇرلار شەھەرلەر ۋە ۋەيران بولغاندىن كېيىن بىردىن بىر بىنا سۈپىتىدە ئەل ئاغزىدا قالغاچقا كۆرەلىشتە ئەتجىسى. ئام، سوزى، پيان، غا ئايلىنىپ ئۇزۇر پايان بولۇپ كېتتى. بۇ مۇنارە ھېلىمۇ بار.

بىز بۇ ئىسىم ھەققىدە ئە.م. مۇرزاېۋنىڭ، ئۇ موڭغۇلچە مەركىزىمە ھېكىمە دىگەن سۆزدىن كېلىپ چىققان.[1] دىگەن ئەرىپى بەزى جەھەتتىن دورۇس بولسىمۇ، لېكىن بىز دىگەن ھەققەتكە ئۇيغۇن ئەمەس دەپ ھېساپلايمىز. سەۋەپ ئاخشۇ قاراشلىق ئوتچىتۇر يان سۆزىمۇ ئوتچىتۇر سۆزىدىن كېلىپ چىققان. شەرقى تۈر-كىستاندا بۇنداق ئۇزۇرغا باغلىق ئىسىملەر چىق. ئۇزۇرتامى ئۇزۇرپالىق ئوتۇكانلار، تەيزەلىك، (ئېلىزسەھىنە) دەپ ئاتاپ كەلگەن. ئوتموشتۇ سۆزدىن كېلىپ چىققان.

دىمەك، شەرقى تۈركىستاندا 1950 - يىللىرى 9 ۋىلايەت، 82 مەمۇرى ناھىيە بولۇپ، ئومۇمى يەر يۈزى بىر مىلليون 710 مىڭ مۇرەببە كىلومېتر، خەلقى ئۇيغۇر قازاق قىرغىز موڭغۇل ئۆزبەك تاتار دىن ئىبارەت ئالتە يېرىم مىلليون كىشى بولغان.[2] بۇ خەلقلەر بۇ ماكاندا ئەسىرلەر بويى تىنىچ ۋە ئامراق ياشاپ، يۈزلىگەن ئاۋات شەھەرلەرنى بىنا قىلغان. قانلىق مەدەنىيەت ئەنئەنىلىرىنى يارىتىپ، ئۇنى ئۆزلۈكسىز تەرەققى قىلدۇرۇپ كەل-گەن. مانا بۇنداق باغرى ئىسسىق دىيارىم، چىرايلىق گۈللىرىم، باي ئاۋاتلىقى بىلەن قانداق قىلىپ جىرلىمەي بىسەن، ئۇنى قانداق قىلىپ ساياھەت قىلىشقا كەلمەيسىز؟!

خوتەندىن بۇ ئاۋام قولىدا ئوتتۇرغان كۆلەم خەرىتىسى ئارقىلىق قەلبىمدە كېچىلمەس شىل-سىكىپ كەتكەن ئۇ بۇ تارىختا مەن 1953 - يىلى 33 ياشتا يېتىشكەندە مۇيەسسەر بولدۇم. ئۇ ئۇلىرى مەن شەرقى تۈركىستاننىڭ ئاسمان ئەقلىرىنى ياشقا ئۆزگىچە تىنىچالىق، ھەيۋەتلىك رەسىمى ئىسمىم. بۇخۇسۇستا ئۆزلىگەن مەخسۇس ئىلمى ئېكسپېدىتسيە بىلەن ۋەتىنىم بويلاپ ئۇزاق سەپەرگە چىقتىم. بۇ سە-پەرىم ئۇزۇنلۇق بەش يىل داۋام قىلدى. بۇ جەرياندا مەن بارمىغان بىرمۇ شەھەر بىرمۇ يېزا ۋە تاغ ئاقىمى قالمىدى. ھەتتا ئىلى، قەشقەر، كۇچار غا ئوخشاش جايلارنى بەش - ئالتە قېتىم زىيارەت قىلىپ ئۇلار بىلەن كۆچمەك كەتلىرىمچە قاراپلىدىم. بۇ قارشىلغان يەرلىرىمنى نە جەھەتتىن قەدىمكى تىنياللارنى تېپىپ، ئۇنىڭ مىڭ ئۇزۇلدىن ئومۇمىيلىق تارىخى مەنبەلىرىنى ۋە ئۇلارنىڭ يوللىرى ئورنچا ئۇيغۇر دۆۋزىمىزدە ئىشلىمىشكە قىلدىم. يۈزلىگەن ئاتا قالىق تارىخى بۇيۇم - موجالارنى بىلەن قوش چىقىپ ئۇزارمى ئالغان ھەلومائىلىرىمنى توپ-

[1] ئە.م. مۇرزاېۋ. ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ قىسقىچە ... موسكۋا، 1977، 193 - بەت.

[2] ئەسلى شەرقى تۈركىستاننىڭ خەلقى 1980 - يىللىرى 10 مىلليوندىن ئارتۇق بولۇپ، 1950 - يىللىرى تۈز 20 مىلليوندىن ئاشقان ... خىتايلار بۇ يەرگە كۆچۈرۈپ كەلگەن. 1985 - يىلى بىر ئۆزلىكى ... 11 مىلليون 700 مىڭ بولۇپ ... قىلدى.

ئىلگىرى دەپتەرگە رەتلەپ يېزىپ خاتىرلىدىم. مانا، مۇشۇ كۈرەشنىڭ بىلگىنلىرىم ھەققىدە ئەسىرى ئايرىم - ئايرىم ئىزچىللىقتىن ئۆتىمەن.

ئىككى. ئىلىلىق دىيارغا سەپەر

مېنىڭ بىرىنچى ساياھىتىم زۇڭتۇڭدىن شامى ئاتلىنىپ ئۆتكەن ئابارغا تەققە تەكشۈرۈش ئۆمىكى تەرىپىدىن 1953 - يىلى 28 - ئىيۇلدىن ئاۋغۇستنىڭ 17 - سىگىچە ئىلى تەۋەسىدە ئۆتتى. بۇ ئۆمەك خىتاي پەنلەر ئاكادېمىيەسى غەربىي شىمال بۆلۈمى بىلەن شىنجاڭ ئۆلكىلىك مەدەنىيەت - مائارىپ مىنىستىرلىقى بىرلەشكەن يارقى تەشكىللىگەن بولۇپ، ئۆمەك باشلىقى شىنجاڭ دۆلەت مۇزېيىنىڭ مۇدىرى ئوگەنجاڭ ئىسىملىك تارىخچى ئىدى. مەن ئۆمەك مۇئاۋىنى ئىدىم.
ئۆمەك تەركىبىدە ئىچكىرى خىتاي تەرەپتىن: دۆلەتلىك خالق مىراس ئۆيلىرىنى تەتقىق قىلىش ئىلمىي ئاشقارمىسىنىڭ باشلىقى چاڭ - سى خۇڭ، غەربىي شىمال سەنئەت دارىلفۇنۇنىنىڭ پروفېسسورى ئويوگراف ۋاڭ - زى يۇڭ، فوتوگراف پەن - ۋۇن زۇيلەر؛ بىز تەرەپتىن: شىنجاڭ رەسىملىك ژۇرنىلىنىڭ باش مۇھەررىرى رەسسام ئابدۇلخالىق ئۆمەروۋ، ئىلى ۋىلايەتلىك ئۆيغۇرلىرىنىڭ باش مۇھەررىرى شائىر ئەلقەم ئەختەم، ئۈرۈمچى مىللەتلەر دارىلفۇنۇنى تارىخ فاكۇلتېتىنىڭ ئوقۇغۇچىسى ئىسلام (ئوتكان) ۋە تەرجىمان ئابدۇللا ئوسمانوۋلار بار ئىدى.
ئەمما بۇ تەشكىل ھەققىدە ئالاھىدە مەلۇم قىلىپ ئۆتۈشكە تېگىشلىك بىر مەسىلە باركى، ئۇ بولسا ئۆمەك ئىچىدىكى خىتاي تارىخچىلىرىنىڭ نىيىتى باشتىنلا بۇزۇق بولغان ئىدى. مەسىلەن، ئۇلار ئوتتۇرىغا قويغان ئۇزلىرىنىڭ پىلانلىرىدا شەرقىي تۈركىستان يېرىدىن قانىتى خىتاينىڭ «خەن مەدەنىيىتى» بىلەن، تاڭ شەھەرلىرىنى ئاپىرىدەپ ئوچۇق جارىسلىغان ئىدى. مانا بۇ قەبىھ سۇيىقەستنى ئاخىرەت قىلىشقا توغرا كەلدى. مەن ئاتالمىش لايىھىنى مۇھاكىمە قىلىش يىغىنىدا سوزگە چىقىپ: «شەرقىي تۈركىستان تارىخىنى كونا خەنۇ ۋە تاڭ زامانىسى شەھەر مەدەنىيەتلىرىنى ئىزدەش - ئۆگىنىش تارىخچىلىرىنىڭ دەۋزىمى ئىدى» - دەپ ئوچۇق قارشىلىق بىلدۈردۈم. بۇ مۇھاكىمە يىغىنىغا ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى مەرھۇم ئەنسەت ئىسخاقوۋلار قاتنىشىپ قاتناشقان ئىدى. ئۇ مېنى قوۋۋەتلەپ خىتاي پىلانىنىڭ بۇ ماددىسىنى ئۆزگەرتىشنى تەلەپ قىلدى. ئەلۋەتتە، بۇ ھەقتە مەن بىر بايان ئەتكەن ئىدىم. شۇ ئىلگىرىكى پىلانىنىڭ مۇۋاپىق تەرەپلىرىنى بىرلەشتۈرۈپ، بىرلىككە كەلگەندىن كېيىن 20 - ئىيۇل كۈنى ئىلى مەركىزىگە قاراپ ھەرىكەت...

قاراپ يۈرۈپ كەتتۇق .

بۇ كۈنى ناھايىتى ئوچۇق ۋە ئىسسىق ئىدى . . [illegible] ھارغىنلىق
يېنىك سوغۇق گازىماشىنىسىنىڭ ئۈستىدە [illegible] بىلەن [illegible]
ئىدۇق . بول بويى سايىنى ، قۇتتۇبى ، ھاناس ، شىخو ، جىڭ [illegible]
بولۇپ ، 22 - ئىيۇل چۈش مەزگىلىدە [illegible] سايرام كۆلىنىڭ
بويىغا كېلىپ دەم ئالدۇق . بۇ كۆل دېڭىز يۈزىدىن 2080 مېتىر ئېگىزلىكتىكى
چوڭ يايلاق بىر تەكشى يايلاققا جايلاشقان بولۇپ ، ياپ - يېشىل [illegible]
ئايماق [illegible] قاپلىنىپ ياتقانىدى . ئوتتۇرىسىدا كۆك كۆل [illegible]
زەنجىرسىمان قار تاغلار بىلەن قاپلانغان . ساي - سايلاردا ئاقار [illegible]
كىگىز ئۆيلىرى بىلەن [illegible] بويلاپ كەلگەن قىزىل [illegible] ماللىرى يېيىلىپ
[illegible] يۈرۈشەتتى . بۇ يەردىن -
[illegible] ئۈ - كەنجالاڭ ؛
بىر گۈزەل ۋە كۆكۈللۈك ھايات مەنزىرىسى كۆرگەن [illegible]
[illegible] ، [illegible]
- قەدىمى خەن [illegible] تارىخچىلىرى [illegible] تارىخنى سوز -
دەل موشۇ جاينىڭ ئۆزىگە ئوخشىمامدۇ ؟ - دەپ [illegible]
لەپ كەلدى . مەن شەرقى تۈركىستان ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادا بولۇپ ، [illegible]
[illegible] شەھەر [illegible] ، كۆكۆللۈك ،
چوقان - سوزۇن ، دېگەن مەنىلەرنى [illegible] ، ئۇ
كۈنى [illegible] كىگىز ئۆيدە قونۇدۇق . ئەتىسى ئەتىگەندە سائەت [illegible]
شەھەرگە كىرىپ ، نوغاي گورود ، (ئۇسۇل نوفىي گورود) دېگەن مېھمان
خانىغا جايلاشتۇق .

24 - ئىيۇل مېھمانخانىدا [illegible] بىرىنچى مەجلىس
[illegible] بار [illegible]
[illegible] . بىرىنچى [illegible]
[illegible] قىلغان [illegible] ،
[illegible] ، [illegible] ،
[illegible] ، [illegible] ،
[illegible] ، [illegible] ،
[illegible] ، [illegible] ،
[illegible] . [illegible]
[illegible] قىلغان [illegible]
[illegible] -
[illegible]

بولىدۇق . بۇنىڭغا ئوخشاش ئۇرۇن كۆزۈن بولىدۇ . ئۈچىنچى باسقۇچقا مۇگۇزلۇ
كۆزە ، شەكلى ، شۇنداق ئاھىيالىرىنى ئاساس قىلغان ھالدا بۇ دايىرىدىكى ئاغ
ئالەملىرىدىكى قەدىمكى ئادەم ئاتالغان خاتىرىلىرى بىلەن مازار ، كۆزەلەرنى تەكشۈرۈش
ئىشلىرى كىردى . بۇ باسقۇچقا ھەم ئالتە كۆزۈن ئاجرىتىلدى .

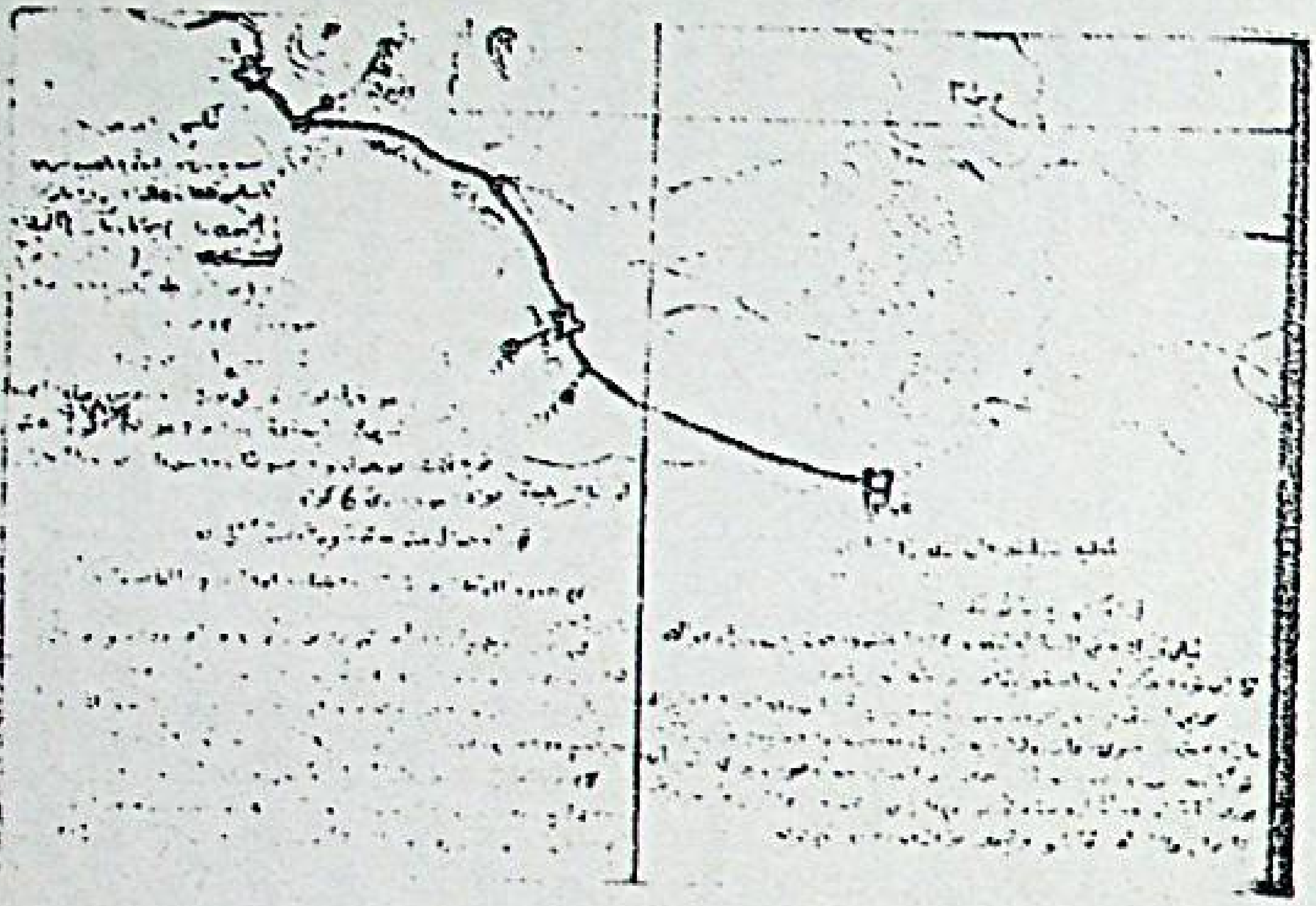

يۇقۇرقى جايلارنى ئەل قوغۇز ھەم پوخىنا ئوگۇزلۇپ چىقىش ئۈچۈن غۇلجا شە-
ھىرىدىكى ئۇيغۇر - ئۆزبېك ئوتتۇرا مەكتەپلىرىنىڭ ئوتتۇرىغا يېقىن تارىخچىلىرىنى زىيىپ
سوھبەت ئۆتكۈزدۇق . بۇ توغرىدا مۇزاكىرە قىلىش بىر چارە ئىدى . قويۇلغان سوئالغا يا-
رىشا سوھبەتكە كەلگەن مۇئەللىمە خەلپەم ، ئىسمى تارىخقا بىنا كىشىلەر كۆپ
مەسلىھەت بېرىشتى . جۈملىدىن ئىسمىكام تارىخ غۇلجا شەھىرىنىڭ بىنا قىلىنى-
شى توغرىسىدا بىر رىۋايەت سۆزلەپ بەردى .

- بۇ شەھەرنىڭ ئەسلى قۇربى مونو قۇربان يۇرتىنىڭ خارابە بولۇپ ،
ئۇ ئۇزاق تارىخلىرىمىزدا « كىچىك بالغاسۇن » دەپ ئاتالغان . چوڭ بالغاسۇننىڭ
ھازىرقى مانغۇلىستاندا IX ئەسىردە ياشىغان ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ پايتەختى
بولغىنى ھەممىگە مەلۇم . بۇنىڭ « كىچىك بالغاسۇن » دەپ ئاتىلىشى ئاتالمىش
شەھەرنىڭ تەبىئىي مەنزىرىلىرى بىر - بىرىگە ئوخشاپ كېتىشى .

بۇ شەھەر XIV ئەسىردە توغلۇق تۆمۈرخان ۋە ئۇنىڭ قەبىلىلىرى ،
قارىسى قەھرىدىن بەگلەرنىڭ تۆمۈرلەڭلەر تاراپىدىن بولغان ئۇزۇن
مۇددەتلىك ئۇرۇشلار داۋامىدا ۋەيران بولغان . ئۇ يەر ئادەم ئولتۇراقلىق دېگەن
جايى بىر ھەرىكەتتە بولۇپتىكەن . شۇڭلاشقا نامى قالمىغان . « كىچىك بالغا-

سۈيدۈن، كۆچۈپ كەلگەن يۇرت مەزكۇر قەلئەنى ياساپ، دەريانى ياقىلاپ بىر مەھەللە قۇرۇپتۇ. شۇ يىلى قىش قاتتىق بولۇشى سەۋەبلىك ئاغىنى چۈش- كەن بىر غۇلجا مارالى مەزكۇر مەھەللىنى ياساپتۇ. خەلق ئۇنى تۇتۇۋېلىپ غەنىيمەت ئولجا، شۇ يەردە قورغان قىلىشقا چاقىرىپتۇ-دە، بۇ يەرنىڭ ئىسمى موشۇ قورغانلىقنىڭ نامى بىلەن ئاتالسۇن، دەپ ئاتاپ كەتكەن ئىكەن.

ئىسىنكام تارىخىنىڭ بۇ رىۋايىتىنى مەن ماڭغۇل كۈرەگە بارغاندا مولۇن گېنكە ئىسىملىك ماڭغۇل تارىخچىسىدىن ھەم ئاڭلىغان ئىدىم. باشقا سوھبەت- داشلاردىن ئاڭلىمىدىم. مەن ھەم پەرەز قىلىمەنكى، بۇ گۈزەلكى مەشھۇر غۇلجا شەھرىنىڭ ئىسمى ئۇشبۇ رىۋايەتتىن ئاشقىرى بولمىسا كېرەك. چۈنكى مارال غۇلجىسىدىن باشقا غۇلجا دېگەن ئىسىمنىڭ بارلىقى بىزگە مەلۇم ئەمەس. ئۇنىڭ بىنا قىلىنغىنىغا تەخمىنەن 650 يىل بولغان.

بۇ قورغىلاردىن باشقا بىز ئىسىنكام تارىخىدىن پەنە كۆپ نەرسىلەرنى بىر ئۇقالدۇق. ئىسىنكام تارىخ بىز كۆرگەن 63 ياشتىكى سادىدە لېكىن تولۇق دېلىپ- سەن بىر كىشى ئىدى. ئۇ شەرقىي تۈركىستان تارىخىنى ھاياتىغا ئوخشاش مەشغۇل بولاتتى. ئۇنىڭ 1946 يىلى شەرقىي تۈركىستان ئىنقىلابى جۇمھۇرىيىتى مەنگۈلۈكى يېزىپ ئاتالغان «شەرقىي تۈركىستان تارىخى» ناملىق 722 بەتلىك قولىيازمىسى ئۈرۈمچى تارىخى موزېيىنىڭ قولىيازمىلار فوندىدا ساقلىنىۋاتىدۇ(1). مەرھۇم 1968-يىلى 68 يېشىدا ماۋجاڭلارنىڭ ئىغۋاسى نەتىجىسىدە [illegible] ئاستىدا قېلىپ ۋاپات بولغان.

بىز كەلگەن كۈنلەردە غۇلجا شەھرىدە 80 مىڭ ئاھالە ياشايتتى. ئۇيغۇر، تۇڭ- گان، تاتار، ئۆزبېكلەردىن ئىبارەت ئىتتىپاق بىر ياشلىق تەشكىل قىلغان بۇ ئاھالى شەرقىي تۈركىستان بويىچە ئەڭ باي ۋە مەدەنىي ھايات كەچۈرەتتى. بۇنىڭ ئۈستىگە تارىخى سەۋەبلىرى بار ئىدىكى، غۇلجا بىنا بولغاندىن بۇيان ئۇ ئىككى قېتىم دۆلەت پايتەختى بولغان ئىدى. مەسىلەن، بىرىنچى قېتىم 1864-1871 يىللىرى ئارىسىدا ياشىغان ئىلى سۇلتانلىقىنىڭ مەركىزى بولغان بولسا، ئىككىنچى قېتىم 1944-1949 يىللىرى ئۆمۈر سۈرگەن شەرقىي تۈركىستان ئىنقىلابى جۇمھۇ- رىيىتىنىڭ پايتەختى بولۇپ، يېڭى ياۋروپا مەدەنىيىتى تېزلىكتە سىڭىپ كىرگەن ئىدى. [illegible] ئاھالە ئا- [illegible] بىلەن [illegible] خەلق [illegible] بىلەن [illegible] تاتارلار [illegible] باشقا مەدەنىيەت [illegible] ئاساسلانغان ئىدى.

1) ئۇيغۇر [illegible] 1967، 47-بەت.

ئەلۋەتتە، بۇ مۇئەسسەسەلەرنىڭ چىققان مېھمانلار ئۈچۈن
قىزىق ۋە يېڭىلىق بولۇپ تۇيۇلسىمۇ، مەن ئۈچۈن گويا پاساتلىق بولغان بىر
مېغىزلىق باغچىدەك تۇيۇلاتتى. بۇنىڭ سەۋەبى شۇكى، مەن بۇ
قەھرىمان شەھەرنى بىرىنچى قېتىم 1948 - يىلى ئىيۇلنىڭ ئوتتۇرلىرىدا شەرقىي تۈركىستان
ئىنقىلابى جۇمھۇرىيىتىنىڭ پايتەختى ئىلىدىن قازاقىياپ تۇرغان بىر ۋاقىتتا
زىيارەت قىلىپ، ئۇنىڭ ھەقىقىي مەنزىرىلىرىدىن خاس مەخسۇس مەنزىرىلىرىنى
بەھرىمەن بولغان ئىدىم. بۇگۈن ئۇيغۇر ۋە ئۆزگىچە ئىشلىرىدىن زەررىچىمۇ
قالمىغان ئىدى. خۇددى كۆكسىدىكى ئورنىنى مەللىمىنى تاقاپ قويۇپ ۋە-
رىنى چاپاننىڭ ئەگىزىدىن قويغان ئەسىرلەردە باشلىغىنىدەك تولۇق بىر مە-
يوسى تۈركۈمەنتى. ئاھايەت بەش يىل ئىچىدە ساپ بولغان بىرھەق - نا-
ھەقتىن زىيارەت ئېتكىلى مەنزىرىنىڭ گۈزەللىكى بولغان ماھالدا ئوخشاش
سەياھەتچى ئۈچۈن بۇ خىل قىلىقلار شۇنىڭ ئۈچۈن تاسان ئەمەس ئىدى.

بىز دەسلەپكى زىيارىتىمىزنى ماناشۇ مەدرىسەنىڭ مۇئەسسەسەلىرىنى
زىيارەت قىلىشتىن باشلىدۇق. زىيارەتتىن كېيىن تارىخىي جايلاردىن بەيتۇللا
تۇنجىكان مېچىتى، تۆمۈر ھازارلىرىنى ئەكسىزدۇرۇپ، بابا ئاتاي قەلئەسىنى تارىخشۇ-
ناسلىق جەھەتتىن ئۆگىنىپ چىقتۇق.

- بابا ئاتاي خىتايچە، سەككىز تورنا قونغان جاي، دېگەن سۆز، -
دەپ ئۇ قەلئەسىنىڭ يېرىدىن بىر تارىخىي سۆزلەپ بەردى بىزگە مۇشۇ يەر-
لىك قېرى مانچۇر بوۋاي جاڭگودى. ئۇنىڭ ئېيتىشىچە XVIII ئەسىردە
بولغانلىقىنى ئۇنىڭ ھاكىم مۇتىلەق قىلغىنى ئالغان كىنىزال ۋالىي مىلە-
زىي جەڭ دېگەن كىشى بىر يىلى قەلئەسىنى سالدۇرۇپ، ئوردىسىنىڭ
سەككىز تورنىسى ئۈچۈر دىيىتۇ. ئۇ تورنىلار ھاۋادا چۆگىلەپ چۆگىلەپ ئايلىنىپ
كېلىپ مۇشۇ جايغا قونۇپتۇ. مىلە - زىي جەڭ ئۇ تورنىلارنىڭ قونغان
بۇ جاينى ياخشىلىققا ئۆرۈم قىلىپ بابا ئاتاي ياسىتىپتۇ. بۇ رىۋايەتنىڭ دەل
شۇ مەنىدە بولۇشى. بولماسلىقىنى قەتئىي نەزەر، ھەقىقەتەنمۇ با (سەككىز
يەن (تورنا) دەي (قونغان يەر) دېگەن بۇ خىتايچە سۆز. - يىراقارىمى
مەنىنى بىلدۈرەتتى. بۇ ئاتالغۇ قەلئەسىنىڭ جايلاشقان ئورنى سەككىز مۇ-
راببە كىلومېتىرچە بولۇپ، سېپىل تاملىرى ھېلىمۇ بىرىم - ياتا قەد كۆتۈرۈپ
تۇراتتى. بۇ قەلئەنى 1865 - يىلى قوشنا مەشھۇر ئۇيغۇر سەركەردىسى سادىر
پالۋان قالغان ئىدى. شۇ چاغدا ئۇ كولىغان لەھمەك ھەرچەپ تولۇپ قالسىمۇ
تېخى ئىزىنى يوقاتمىغان ئىكەن. بۇنى كۆرۈپ بىز ئاتالمىش سەركەردىنىڭ يۇرتى
بىلەن قەدىمىسىنى زىيارەت قىلىشقا ئاتلاندۇق. بۇ مەقسەتلە يېشىنىڭ ئۈچۈن

تۇرپان يۈزىدىكى، كىچىك بالغاسۇنىڭ، خارابىسىنى تەكشۈرگەچ موللا
توختى يۈزىگە بېرىشقا قارار قىلىندۇق.

تۇرپان يۈزى بىلەن موللا توختى يۈزىنىڭ ئارىسى ئانچە ئۇزۇن
ئەمەس، ئون-ئون بىر كىلومېتىرچە كېلەتتى. بىراق ئارىلىقى ئوتلۇق، ئادەمنى ھار-
غۇزىدىغان، قاراپ يېتىلگەن ئېتىز ئارا دەرەخلىك يوللار بولغاچقا ماشىنا مېڭىشقا
ئەپسىز ئىدى. بەزىدە ئۇزۇندىن ئۇزۇن يوللار ھارۋىنىڭ ئۆتۈشىچە چاقلىرى قىيىن-
دە تەكەن كۆللەرگە كىرىپ تىقىلىپ قالاتتۇق. بەزىدە سۇ ئوراقلىرىدە تەكەن يارلارغا
تۇتۇلۇپ قالاتتۇق. كايىدا ماشىنىمىز تويلارنىڭ يولىغا قورىمايدىغان قاراپات-
قا قالغىنىمىزدىن قىلىپ جىنىمىز ياردەمچە كۆزگە سىزىقچە چىقالماتتى.

ئەمما ئۇ ئارىلىق شۇنچىلىك كۆركەم ئىدىكى، تاغ تەرەپ يايلىسى
بىنام، شەھەر تەرەپ چەكسىز ھوسۇللۇق ئېتىزلىقلارغا تۇتىشىدىغان دالىلىق. غوجا
بوغدا بىلەن ئوتتۇرىسىدىكى ئەسلىلىك، تۇرپان ئويمانلىقى، ماپىسلىرى ئىچىدە گويا
دېڭىزدەك دولقۇنلىنىپ تۇراتتى. ئارىلاپ-ئارىلاپ ئېتىز ئارا ئۆسكەن سۆگەت
چىنار تۈزمە قوچاق يەلپۈنگەن قاپاق تېرەكلەرگە دۇچ كېلەتتۇق. ئۇلارنىڭ
سايىلىرىدە دەم ئېلىپ ساپ-سېرىق ئۆزۈم كەلگەن بىلەن ئىلىنغان ئاپپاق توغاچلىرىنى
ئالدىمىزغا يېيىپ قويۇپ ناۋادا قىلىپ ئولتۇرۇشقان ساغلام تۇرپان
دېھقانلىرىنى كۆرەتتۇق. بۇ دېھقانلار ئارامبەخش ئىدى. بەزىسى كەتمىنى
ئۈستىگە سېلىۋېلىپ قويۇق ماپىسلارنى ئارىلاپ يۈرۈپ، ۋەدەرىغا ئانا-
شىلىرىنى بىپىتتىشا. ئەنە-ئەنە گۇرۇپپىلارغا بولۇنۇپ، ئورمىلىشىدە باش-
لىغان ئايالار توپ-توپ بىلەن كۆللەكە قىقاس ئىچىدە ئوت ئوتىشاتتى. تەگ-
نىڭ ئاقۋاش چوققىلىرىنى جىرغىلىك سايى ئارقىلىق ئۈزلۈكسىز ئېقىپ
كېلىۋاتقان تاغ شامىلى ئۇلارنىڭ باشلىرىدىكى ئالا-بېشىل لىچەكلىرىنى يەلپۈپ
ئوينىتاتتى.

يولنىڭ يېرىمىغا كېلىۋېدۇق، ماشىنىمىز ئارىپ كۆرۈككە كېلىپ تۇرۇپ
قالدى. بىرىدا قاراپ تۇرغان دېھقانلار تولىمۇ يېقىنچىلىق بىلەن كېلە
بىرقانچىسى ياغاچ كۆتۈرۈپ ياردەمگە كېلىشتى. قىرىق ياشلاردىكى بىر بىلەن كو-
رۇشە-كورۇشە يالچا قىچاق قىلىپ:

- نېمە قىلىپ ئېزىپ يۈرۈيسىلەر؟ ئىنىڭىز بىرمۇ (ئىنىڭىز بىردەمەكچى) سىلە،
بازىغىمىز. يەمۇ ئوپېشمىغان بوغداي ئازنىڭ بېشىنى ساناپ يۈرگەن كولە
بېشىمىز سىلە؟ - دەپ قېشىدىكى بىر سىنى بىغىلاپ قويدى. مەن ئۇلارغا
ئۆزىمىزنىڭ كىملىكىنى ئېيتىپ، سادىر پالۋان قەبرىسى زىيارەت قىلىشقاكىپ-
ئىزلىقىمىزنى دېگىنىدىم شۇنداق خۇشال بولۇشۇپ كېتىشتى، بىردەمدىلا ئىچىدە

قېشىمىزغا كېلىپ بىزنى ئورىۋېلىشتى.

— ئانا قاتاسىلە، يېڭى چىققان كونا مولا» نېمە دېسىلە ئەپەندىمە؟! —

دەپ كۆڭلى يەنە ھېلىقى بوۋاي قولىنى يانچۇقىغا تىقىپ بېقىپ، — كېرەك بولسا مانا مونۇ ئالدىڭىزدىكى سايىنى جىرغىلاڭ دەيمىز. سادىر پالۋان بالا چېغىدا يا دادا بىلەن قاتنىغان. مونۇ ئېتىزلار باشتىن ئاياق خوجىيارلىقلىنىڭ زېمىنى ئىدى. بۇ يېرى بولىدىكەن مىشى. سادىرنىڭ دادىسى خوجىنىڭ شۇ كىشىنىڭ يالىچىسى بولغان ئىكەن. يالىچى دېگەن نېمە؟ ئاڭلىغانمۇ سىلە؟

— ئاڭلىغان. يېقىنچە كىتابنى ئوقۇشنى دەيمىز. شەرقىي تۈركىستاندا 1699 يىلىنى باشلاپ پەيدا بولغان، — دېدىم مەن تارىختىن بىر سەھىپە ئېچىپ.

— قازانچىغا چىقىشتىڭلارمۇ؟

— ياق، چىقمىدۇق.

— بايانىدىكى كۆردىڭلارمۇ؟

— ھە، ئۇنى كۆردۇق. سادىر پالۋان كۆلىگەن لەھىمنى ئۆلچەپ خاتىرلىدۇق.

— بولسا مېنى ماشىناڭلارغا سېلىۋېلىڭلار. سادىرنىڭ نەۋرىلىرىدىكە ئاپىراي. خالىساڭلار قازانچىغىمۇ ئېلىپ چىقىمەن.

— ھە، بۇ بوۋاي ھەممىنى بىلىدۇ. ئۇنى ماشىناڭلارغا سېلىۋېلىڭلار، — دېدى دېخانلاردىن ياشراق بىرسى كۆڭلۈمىسىدە. بىزنىڭ سوھبىتىمىز بۇ يەرگە كەلگىچە كۆرۈۋاتقان يىگىتكەن ئىكەن. بوۋاينى ئېلىپ يۈرۈپ كەتتۇق. ماشىنا ئۆستەڭ بويىغا سوزۇلدى. ھەممىمىز ياچان بىلەن ياش سادىر نەيىنى چېلىپ ناخشا ئوقۇغان چىرايلىق جىرغىلاڭ بىلەن تەرەپنى تولۇپ ئەمگەكتە قىلغان ئىكەن شىنجىڭلارغا قاراپ تۇردۇق. يەشمىچە جىرغىلاڭ سېيى ئۆزگەرمىگەن كۆرۈنىدۇ. ئەمما ئۇ غېرىبلىكىنى كونا خاتىرىلەردە قالغان يېزىلغان بولسا ئىشىنىلىق تۇردۇق. خوجىيارنىڭ يەرلىرى ئەللىك ئەجدىن ئۆزگەرگەن. ئۇ يەرلىكلەر ھازىر تىنچ كېيىن بىرىنچى قېتىم ھوسۇل بېرىۋاتقان ئىكەنلىكىدىن ئۆزگەن يانىدا تۇراتتى.

ھەيدەش شامال غۇر-غۇر بىلەن ئېچىپ تۇراتقان ماشىنىلار قانات ئىلىرىنى يالاپ ئۆتۈۋاتقان لېرىمىزغا ئېچىنىپ ئۆزگىرىۋاتتى. چاچلىرىمىزنى يەلپۈپ، ئېغىز كۆزىمىزنىڭ يا قىلىرىنى تولدۇرۇپ. قاقلاپ كېلىۋاتقان يۇرت كەلگەنىمىزنى خۇش قىلاتتى. ماھ ئويان. ئاھ بويان قاراپ زادى تويماي تۇردۇق. چوڭقۇر ئوي ھېسسىياتى ئىچىدە مانا بىزنىڭ قاتقىمىزنى بىلمەي قالدىم. ماشىنىنىڭ چېرىقى چوڭقۇر سېپ

يۈزىگەن بالىلىرىمىزنىڭ ئاۋازىنى ئاڭلىغىنىمىزدىن كېيىن، مەھەللىگە كىرگىنىمىزنى سەزدۇق.

مۇبارەك مولا ئاخۇنتىي يۈزىنىڭ كۆرۈنۈشى يېقىملىق ئىدى. كوچىلىرى ئەگرى-بۈگرى، مەھەللىۋى ئۆزىلىشى ئۆي-دۇلام. ئىمارەتلىرى ئاددى-سادە بولسىمۇ ئېھتىياتچانلىق ۋە ئىللىق كۆرۈنەتتى. بوك-باراقسان دەل-دەرەخلىرى بىلەن مېۋە-چېۋىلىرى قويۇق بولۇپ، ئاسمىنى كەلگە تۇتاشقۇ-تۇتاشتۇرۇلۇپ ئېقىۋاتقان «ئەركەك سۇلىرى» مەرۋايىتتەك سۈزۈك. كوچىلىرى ئازادە، پاكىز ئىدى. سەپ سېلىپ كېلىۋاتاتتۇق.

— «ئانىسىنىڭ بېشى» بوياقچا ئاتىلارمۇ؟ — دەپ كۈلدى بىزگە ئەگىشىۋالغان ھېلىقى بوۋاي سول قول ئەرەپچىگە ئاركوچىنى كۆرسىتىپ،

— ھېلىلا بىلمىگەن، ماشىنىمىز ماڭالامدۇ؟ — دەپ سورىسام مەن.

— ماڭىدۇ. ئەشۇ كۆرۈنۈپ تۇرغان ھويلا شۇ ئارىلىق. ئىززىتىنى تۇپما-تۇغرى شۇ يەرگە ئاتالىنىدۇ.

ماشىنىمىز ئاركوچىغا بۇرۇلۇپ چوڭ كۆچىگە ئەرەپ-ئەرەپشى ئاددەملەرقاپلاپ كەلتى. قولاق ئېلىشقۇنى نىمە دېگەن چاپسان دېمە مەسىلە. تېخى ھېلىلا ئىشتىن بېشىدا بولغان گەپ-سۆزلەر شۇنىڭ ئارىسىغا ھەممىگە ئاڭلىنىپ بولۇپتۇ. «ئاريەنچىلار كەلگەن، سادىر پالۋاننىڭ قەبرىسىنى زىيارەت قىلغىنى كەپتۇ...» دەپ بىر-بىرىگە خەۋەر قىلىشاتتى كىشىلەر.

ھويلىغا كىرىمەلەك سادىر پالۋاننىڭ جەمەتلىرى جەم بولۇپ تۇرغان ئىكەن. بىر-بىرىگە ئوخشاپ كەتمەيدىغان ئەخمەد ئەللىك بىلەن ئەللىك بەشنىڭ ئارىسىدىكى ئىككى نەۋرىسىنىڭ پوشتىسىنى ئالغان چەۋرە ئەۋرە بولۇپ توققۇز كىشى ئىكەن. نەۋرىلەر سادىر پالۋاننىڭ 1940 يىللىرى ئالغۇچىغا چۈشۈرگەن رەسىمدىكى سۈرىتىگە قىياسەن ئوخشاپ كېتەتتى. جوڭ-لاق قارا ئىنچىك ئۆزلىرى دوڭغاق بولۇپ قوللىرى كەلگە مۇسكۇللىرى چىقىپ تۇرغان ساغلام ئىدى. چاچ-ساقاللىرىنى پاكىز ئالدۇرۇپ بىر سىپتە تاقىيسىنى كوينەك قەشقەر دوپپا، ئىككىنچىسى تۈرك يانچۇقلۇق ئازادە ئاقىرىشقان، بىلەن بېشىغا قىزىلىق قارا كورپە تۇماق كېيىۋاپتۇ.

قەدىرىمان بوۋىمىزنىڭ ئۇلۇغ نەۋرىلىرى بىلەن بىرمۇ-بىر قول ئېلىشىپ كۆرۈشۈپ چىقتۇق. بىزگە يولباشچى بولغان بوۋاي ھەممىنى تونۇشتۇرۇپ تۇرىدى. بوۋايىنىڭ ئۆزىمۇ بىكار چەكىشى بولسا، شۇ بىزنىڭ ئىنى ۋە ئىلەك ئاقساقاللىرىدىن بىرى ئىكەن.

بۇ ئۇچرىشىشىمىز كۆڭۈللۈك ئۆتكەنلىكىنى ئېيتىپ چايغا ئولتۇرۇشتۇق. سادىر پالۋان نەۋرىلىرىنىڭ ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي ئورنى، سەۋىيەلىرى توغرىسىدا سوراشتۇرۇپ بىلگىنىمىزدىن كېيىن، كۆرۈشكىلى كەلگەن ئاقساقاللاردىن يەنە بىر نەچچە كىشىنى ئېلىپ لىقمۇ-لىق بىر ماشىنا كىشى بولۇپ زەرەتكارلىققا قاراپ مېڭىپ كەتتۇق.

زەرەتكارلىق يېزىنىڭ شىمالىدىكى چوڭ ئۆستەڭنىڭ بويىدا ئىكەن. ۋاقىت بىر يەرگە بېرىپ قالغان ئىدى. ئەگۈرى ئىسسىقنىڭ ئادەتتىكى، ھاۋا رەشاملىق باشلىنىپ، چېكەتكە - ئارىيا تارتەقلەرنىڭ خىلمۇ-خىل چىرىلداشلىرى توختىغان ئىدى. ئۆستەڭ ياقىلاپ سۇ بويىدا ئۆسكەن قاتار تېرەك سۆگەتلەرنىڭ سايىسى بىلەن مېڭىپ، توغرا سائەت ئۈچ يېرىمدا مەرھۇمنىڭ تۇپرىقى بېشىغا كېلىپ چۈشتۇق.

سادىر پالۋاننىڭ قەبرە ئورنى توغرىسىدىكى رىۋايەتلەرگە قارىغاندا ساددە بولسىمۇ شۇنداق ئادىدى ئىكەن. قەبرىنى يا ۋايىت تەكەللەرگە يالاپ كەتكەن ئىكەن. ئالاھىدىلىك، زەرەتكارلىقنىڭ ئىچىدە موكچىيىپ بېتىپتۇ. ئۇ بوغىنىڭ ئوتتۇرىدا بوغۇچ كۆرچاشقانلىرى ئۆڭكۈرلەپ، ئۈستىنى چۆشۈرۈۋېتىپتۇ. غېرىپ جۇۋاپ بۇ تاشلاندۇق قەبرىنى كۆرۈپ، يېزىدىكى ھەممىمىز ئۆتمۈشكە لېرزىن - ئەپسۇسلىرىمىزنى بايان قىلىشتۇق. «خەلقىمىزنىڭ ھەقلىق ئازادلىقى ئۈچۈن 15 يېشىدىن تارتىپ ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە كۈرەشكەن، تارىخىمىزدا شانلىق داڭق قالدۇرغان بىر قەھرىماننىڭ شەنى ئۈچۈن مەقبەرە تۇرۇپ، تالكىسى لىمۇ ئايانتۇ» دەپ غەزەپكە كېلىشتۇق.

بۇ ۋاپالار ئىچىدە ئولتۇرۇپ دۇئا قىلىشقاندىن كېيىن قەبرىنى چۆرىدەپ ئولتۇرۇپ سادىر پالۋان خوشۇسىدا سۆز ئېچىپ قىلىشتى. مېنىڭ ئويلىغىنىم مۇشۇ ئىدى. دەرھال خاتىرە دەپتىرىمنى ئېلىپ ئارىسىغا كىرىۋالدىم.

- سادىر ئۆلتۈرۈلگەن ئۈچ كۈنگىچە ۋەتەنلىمىغان ئىكەن، - دېدى بېقى بوۋاي يېقىملىق بىر تەبەسسۇم بىلەن ماڭا قاراپ، - ۋەتەنلىمەي تۇرغان بۇ ۋاقىتنى ئاڭلىغانمۇ سىلەن؟ مەرھۇم مانا شۇ ۋەتەنلىمىگەن بويى ئۈچ كۈنگىچە ۋەتەنلىمىگەنىكەن.

- ئىشتايىن كۈچلۈك بوپتىكەن. خەلقنىڭ قوتانلىرىغا ئالغىنى سىيىلىنىڭ ئۈستىگە ئولتۇرۇپ، يەردىن [unclear] زىلەرنى ئاغامچە بىلەن تارتىۋالىدىكەن...

- مانجۇلارنىڭ ئەدىبىنى شۇنداق بېرىپ قويغان، بىرالىق - جالاقچىلىقنى تۈگىتىشنى ئىستىگەنلىكى ئۈچۈن ئىسسىقلىق بىلىشنى ئۈچۈن [unclear] ئورۇندا ئوتتۇرىغا زىيىتلەن...

كېينكى سۆزنى ئاڭلاش بىلەن مېنىڭ يادىمغا خىتاي زومىگەرلىرىنىڭ
بەدەۋلەت قوزغىلىڭى جەريانىدا قىلغان خۇددى مۇشۇ ئىشلارغا ئوخشاش
يەنە بىر قەبىھ قىلمىشلىرى چۈشتى. مەلۇمكى، مانجۇ-خىتاي باسقۇنچىلىرى
شەرقىي تۈركىستاننى ئىككىنچى قېتىم ئىشغال قىلغاندا ياقۇپبەگنىڭ قەبرىسىنى ئاچقۇ-
زۇپ، ئۇنىڭ جەسىدىنى جازالىماقچى بولغان ئىدى. ئەمما جەسەد
جازالاشقا كەلمىگەنلىكتىن قالدۇق ئۇستىخانلىرىنى كۆيدۈرۈپ كۈلىنى
كۆككە سورۇلغان ئىدى.

— تېخى ئۇ ئىنسان قىياپىتىنى يوقاتقان زالىملار ئەمدىلى سادىر
پالۋاننىڭ قەبرىسىنى ياساپ قويمىغىنى ئۈچۈن رەنجىگەنمىدۇ قانداق؟! —
دەپ [illegible] ئۆز - ئۆزۈمگە. [illegible] يازدىم.
پۈچۈلۈپ. خاتىرە دەپتىرىمنىڭ [illegible] سېنىڭ روھىڭ خاتىرجەم بولسۇنكى، جايى -
— ئى سادىر پالۋان بوۋا! [illegible] ھېچ قاچان [illegible] قويمايمىز. بىز
[illegible] سېنىڭ ھەقىقىي قەبرەڭنى خەلقىمىز [illegible]
[illegible] سېنىڭ [illegible]
كۆرسەتكەن، ئالتۇنلۇق مازار [illegible]!
[illegible] چىقتۇق.

زىيارەت ئاخىرىدا قەبرە بېشىدا سورۇن [illegible] ئۇيغۇرىيان يېزىسىدىكى كىچىك
سادىر پالۋان [illegible] بۇرۇنقى [illegible] كۆرگەن ئىدۇق. بۇ شەھەرنىڭ شەر-
قى بالغاسۇننىڭ، خارابىسى [illegible] 1800، جەنۇبىي شىمالغا
كۆڭلىچە ساقلىنىپ كەلگەن [illegible] ئىدى. ئۇنىڭ
2460 مېتر بولۇپ (1). ئۇزۇن - ئۇزۇن [illegible] ئارىسىدىكى [illegible]
ئۇستىدە خارابە تېپىشنى 1942 - 1985 - يىللىرى ئارىسىدا [illegible]
[illegible] ئالتۇن كان ئىزلىرى ئالتۇن كولاپ، قالغان [illegible]
[illegible] ئالتۇن [illegible] ئەپسۇسلىنارلىق
[illegible] كەلتۈرۈپ ئۇتكەن. يەرلىك [illegible] ئالتۇن
[illegible] ئالتۇنچىلىرى بۇ شەھەر [illegible] ھەم ئاخۇن
[illegible] بۇ شەھەر [illegible] ئىزلىرى [illegible].
بىر مەركەز بولغان.

سادىر پالۋان قەبرىسى زىيارىتىدىن يانارىمىزدا يول ئۈستىدىكى ئاق
[illegible] مازار [illegible] كەلگەن ئىدۇق.
[illegible] ئارىسىدا، سەل [illegible] ئاخ دامبىلا
[illegible] ئۇيغۇرىيان [illegible] ئارىسىدا، [illegible]
[illegible] بۇ مازار [illegible] ئاسار
ئەتىقىلىرى ساقلاپ كەلگەن ئىكەن. كېينكى [illegible] 1665 - يىلى [illegible] 1 - بەت.

1) [illegible] ئاسارە ئەتىقىلىرىنىڭ [illegible]

بىلەن بىر تاش يەنچۈگۈچ ۋە بىرنەچچە تاش سالغا ئوقلىرىنى ئىشارەت
بۇ قوراللارنى XVII ئەسىردە ئىبراھىم شەيخ ئىسمائىل كىشى مۇشۇ تاشقۇ-
يىنلىكى بىر كونا قەۋرى ئىچىدىن تاپقانىكەن. ئۇ قەۋرىسىنىڭ جەسەد
چىرىمىگەن ئىكەن. مۇسۇلمانلار ئادەتتە چىرىمىگەن جەسەد شەھىد
ھېساپلىنىدۇ. ئۇ ناق شەھىدلەرگە خەلق سىغىنىدۇ. بۇ قانۇننى
ياخشى بىلگەن ئىبراھىم شەيخ ئۇ پەرەسىتتىن پايدىلىنىپ ئۇ قەۋرىگە ئام
چىرىپ مازار قىلىۋالغان. ئۇ ئىككىنچى چېققان ھېلىقى تاش قوراللىرىنى جە-
سەدنىڭ خاسىيەتلىك ئەسۋابلىرى دەپ ئۇ ئىككىسىنى ئۆزىچە نەپ ئېلىپ
كەلگەن. مەسىلەن، سالغا ئوقلىرىنى سوغاچىلاپ قىرتىپ ئۇ سۇنى
تۇغماس ئاياللارغا ئىچكۈزگەن بولسا، يەنچۈگۈچ بىلەن بېلى ئاغرىق
كىشىلەرنىڭ بېلىنى بېسىپ داۋالاپ كەلگەن.

بىز بۇ ئىپتىدائىي جامائەت تاش قوراللىرىنى مازار مۈلكىنى دۆلەت
مۈلكىگە ئۆتكۈزۈپ ئالغىنىمىزدىن كېيىن شۇ ئەترابتىن ئۇنى ئىشلەتكەن
قەدىمكى ئادەملەرنىڭ ماكانلىرىنى ئىزدىگەن ئىدۇق. ئۇ ناق بىر ماكان
مازاردىن ئانچە ئۇزاق بولمىغان تاغ قاپتىلىدىن تېپىلدى. ئۇ ئانچە
چوڭ بولمىغان بىر غار ئىدى. بۇ غاردىن تاش قوراللارغا قاراپ ئو-
رۇپ ئىشلىگەن يەلپۈگۈچكە ئوخشايدىغان چوڭ غارسىيەۋى ئەرەبچە
تولىمۇ ئەپلىك ھېساپلانغان بۇ ماكاندا ئۇنىڭدىن سەككىز ياكى ئون مىڭ
يىللار ئىلگىرى بىزنىڭ بىر گۇرۇھ باشلانغۇچ جامائەت ئەجدادلىرىمىز بۇ
پەردە ياشىغان. بىراق ئۇ ئادەملەر ئالتۇن ۋە پولات كىبى جەھەتتىن خاسىيەت
ئىپتىدائىي ئادەملەرگە كىرىدۇ؟ بۇ سوئالغا جاۋاپ بەرگىنىمىزدە بىر رەسىملىك
ياكى سىزما سۈرەتلەر غار ئىچىدىن تېپىلمىدى.

ئاقىتو ئىپتىدائىي ئىنسان ئەجدادلىرىنىڭ يېتىپ چىققانلىقىنى ۋە
تولۇق خەلقلەرگە مەنسۇپ مۇكەممەل ئىگىلىگىنى بىز ئەرگەش مانقول
كۆۋرە تاغلىرىنىڭ قەدىمكى سىزما رەسىملىرىدىن تاشنى يەكە يەللىرى
ئەكس ئەتتۈرۈپ چىققانمىزدىن كېيىن يەنە ئۇچۇرلۇق پەرەز قىلدۇق. ھال-
بۇكى، ئەكسىنچە كۆرسۇ، مانقول كۆۋرە تاغدا تاياق ئايازدىن جايلىرى
تاشقا ئويۇلغان رەسىملەر ئۇنىڭدىن نەچچە مىڭ يىللار ئۇزۇنلۇقى سىزما
خاتىرىلەر بولۇپ، ئۇنىڭ ئەگرى تاغلىرى بويىچە تاشقا ھەيكەللەر
چۈن ئەسلىلىك ئۆزگىچە خەلقلەرنىڭ قىياپىتىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرى-
دىغان مەڭگۈ ئۇچۇرلۇق خاتىرىلەر بولۇپ چىقتى.

بۇ تاش خاتىرىلەر ھەبىيەتتىن يەرلىك ئىنچىكە ئاتا ئاياز سىيى

تولغۇ بىر كۆكۈللۈك بولسىمۇ لېكىن سۆزلۈكى ساپ ئىدى. ئۇنىڭ ئاتا غوزى مۇڭغۇل كۆزدە ناھىيىسىگە تەۋە «سىم تاش» دېگەن يەردىن باشلىنىپ، ئاخىرى جەنۇبقا قاراپ يۆزلىنىپ ئوتتۇرا سوزۇلىدۇ. بۇ ساي ئىچىدە قورغانلار ئامالسىز نۇقۇق سوزۇلغان. بىز ھېچقانداق بۇلۇڭنى بېشىنى ئىزدىمىز قىلىپ تۇتقىنىمىز ھامان ئىچىمىزدە قورغان سايى مۇشۇ سىرنىڭ ئاخىرى ئىدى. ئىلگىرى تەرەپپە بولغان تاغ. ئادەم زىيارەت ئۆتۈپ بولالمايدىغان تال تەرەپلەردىن قىيىن بىز قايرىغا بىلىق ئىزدىدۇق. بۇ تۇرۇپ ئىچىمىز پاتقۇچ تىنىقلىغا قۇم باشقىلار چىن جەنۇبقا كەتكەن ئىدى. شۇڭا بۇ قەتئىي ماكان ئۇيغۇر قاتارلىق قالما قىلىر گۆزەللىكلىرىنىڭ تۇگىلىرىنى تاپىمىز ساقايغىچە مۇشۇ سايغا كىرگۈزۈلگەنتى. باشقا يول بولمىغاچقا مىھماننى تۇتۇپ بەردە ئولتۇردى يەنە قىيىنچىلىق يەنە پادىشاغا تۇتۇشتى. بۇ ھەقتە ئىچىمىز بىر مۇنچە رىۋايەتلەر بار.

تارىخچى مۇھەممەد سادىق قەشقەرىنىڭ خەۋەر قىلىشىچە بۇ تىلسىم ساي جۇڭغار دەۋرىدە ئەسىرلەر باكى نەزەر بەننەلەرنى قاماپ ساقلايدىغان مەھكەم بىر لاگېر ھەم بولغان. مەسىلەن، شائىر نەۋرىنىڭ دادىسى غوجا دانىيال بىلەن سەئىدىيە شاھزادىسى ئىسمايىل خانلار مۇشۇ يەردە نەزەربەند بولۇپ، ئىسمايىل خان شۇ يەردە ئۆلگەن. بۇ تارىخنى بىز گە سۆزلەپ بەرگەن ئىمىنكام تارىخ ئۇچا يىلىڭ چاغتا بىخان زامانىدا بويان سۆزگۈن لاگېرى بولۇپ كەلگەنلىكىنى، ئۇنىڭغا ئەڭ ئاۋۋال ئاق ئايان (ئاق بەگ) ئىسمىلىك غۇزىنىڭ سۈرگۈن قىلىنغىنى بىلەن ئۇ يەرنىڭ «ئاق ئايان دەپ ئاتىلىپ كەلگەنلىكىنى سۆزلەپ بەردى[1]. بىز بۇ ساي ئىچىدە نىلكى كۈن بولۇپ بىر نەچچە تاش ھەيكەل قۇيۇلۇپ سورەتلىرى تېزگە ئالغان ئىدۇق.

بىز ئەڭ كۆزگە ئەن ھەيكەللەر ئىچىدە مالغۇل كۆرەنىڭ كىچىك خۇنخەي ئۆزۈلە ئۆزگىچە تاش نىڭ ھەيكىلى مەركىزى تومۇرلۇق تۇراتتى. ئۇنىڭ ئىچىدە تورغۇلگەن توققۇز تال چېچى بولۇپ، يۈزى كۈن چىققىشقا قاراپ تۇراتتى. بولۇپمۇ ئۇز ئەنە ھەيكەلنىڭ قەدەمىنىڭ ئىمزاسىنىڭ، توققۇز ھۆرمىگە شۇ يىلىنى كۈرسە تىمەكتىن چىقىشقا قاراپ تۇرۇشى ئۇنىڭ تۇپىنى (شامان) دىنىغا ئېتىقاد قىلغانلىقىنى بىلدۈرۈدۇ.

بۇ ھەيكەل چۆلنىڭ تاش سۇپا تۇرسىدا تۇرغۇزۇلغان ئىدى. سۇبىغا منگۇ زىلىلەن بىر تىلە كونا تۈرك يېزىقىدا بىلەن ئۇنىڭ تارىخى يېزىلغان ئىدى.

[1] م. قەشقەرى «تەزكىرەئى ئەزىزان» قوليازما - 113 - بەت.

[2] خاتىرە دەپتەر 1 / 15 - بەت.

ئەمما زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن سۇ پايانىغا چۆكۈپ خەتلەر ئىزناسىز
يوقۇلغان ئىدى. بىز بىر مىنۇتچە كۆلپ سۆيۈپ، چىقىرىپ خەتنىڭ ساق
قالغان جايلىرىنى ئىپىزقە ئەخەزلەپ چىقىرىۋالغان ئىدۇق ۋە شۇڭا.
لوماتلار بىلەن مەزمۇنغا قەشقەرنىڭ دىنغا ئىنتىلگەن ئىزاھلار بويىچە ئۆتۈنۈشقا
باھا بېرىپ، ئۇ ھەيكەللىرى ئۆتۈنۈشنى 500 نەچچە يىللار بۇرۇن يازغان ئاللىب
ئۆتكەن خانىنىڭ قىزى قازىنىڭ خاتىرىسى بولسا كېرەك دەپ تەخمىن قىلىشقان
ئىدۇق.

14 - ئاۋغۇستا بىز مانا قورغاس ناھىيىسىدىكى داڭلىق ئالمىلىق
دېگەن جايغا كەلدۇق. ئالمالىق «دەپ ھەم يېزىلىدۇ» شەھەرنىڭ ئىز-
لىرىنى ئىزدەپ ئۆتۈپ ئۆزۈرۈۋالىمىز. بۇ شەھەرنىڭ ھازىرچە ساقلىنىپ قالغان ئورنى
تەخمىنەن ئۇزۇنى بىر توپ ئىككى مۇرابىبە كىلومېتىر بولۇپ، دۆڭلىشىپ قالغان
سېپىل قۇرۇلىرى چېچىلىپ ئاپلىنىپ كەتكەن ئىدى. بۇ ھال بۇ شەھەر جايلاشقان
يەرنىڭ قەدىمى ياپراق بولۇشى بىلەن بىللە ئۇنىڭ ۋەيران بولغىنىغا ئۇزۇن يىللار
ئۆتكەنلىكىنى بىزگە ئوچۇق كۆرسىتىپ تۇراتتى. بۇ شەھەرنىڭ تارىخىنى ئۇز
ئىچىگە ئۆرۈپ كۆپ يىللار بويى ئۆزىنى تەكشۈرۈپ كەلگەن ئىلىم-ئا-
رخىچى ئابدۇللا تەپەندىنىڭ ئېيتىشىچە، بۇ ئالمۇتا، دەپ ھەم ئاتالغان ئىكەن.
ئابدۇللا تەپەندى بۇ سۆزىنى دەلىللەش ئۈچۈن كونا ئۇيغۇر تىلى بىلەن
ئاشقا ئوقۇلغان مونۇ بىر شېئىرنى ئۆز تەرجىمىسى بويىچە بىزگە تونۇشتۇردى.

ئۈچ ئالمۇتۇ قىشتىمىز،
ئىستە بىزنىڭ يېرىمىز،
بالدۇرغىنى بىلە كەتمەك.
ئالمىسى بار يۆزۈكتەك،
زوقۇمى كۆپ ئەملىگە.
كۆلچە كۆلنىڭ ئېيتىلە (؟)

— بۇ شېئىر ئالمىلىق چىڭگىز ھۆكۈمىتى ۋەيران بولغاندىن كېيىن قايسىدۇر
بىر شائىر تەرىپىدىن يېزىلىپ، ئاشقا چىقىلگەن ئاھو-پەرغان بولسا كېرەك. -
دەپ سۆزىنى داۋام قىلدى ئابدۇللا تەپەندىم. - تەمىلىيە ئىتتىقۇ بۇ شەھەر ئاھا-
لىسى چىڭگىز تەسلەرلىكىگە قارشى چىقىپ قەھرىمانلارچە چېلىشقان ئىدى. ئۇنىڭ
دەسلەپكى شاھى ئارغۇنخان ئىسلاملاشتۇرغان ئىدى، بۇ خىرىستىيان دىنىغا ئېتىقاد
قىلاتتى. شۇڭا سەۋەبلىك بۇ يۇرتتا سۈرىيە يېزىقى دۆلەت يېزىقى بولۇپ كەلگەن.
ئۇ يېزىقنى قەدىمى ئۇيغۇر يېزىقى كېلىپ چىققان.
ئابدۇللا تەپەندى بۇ جەدىگە ئالمۇتىدا تەمەل قىلىپ سۈرىيە يېزىقى ئۆگۈنگەن

بۇ تاش قەبرى خاتىرىسى بىزگە تەقدىم قىلىدى. ئوتتۇرىسىغا كىرىست شەكلى ئويۇلۇپ. سول يېنىغا [illegible]، ئوڭ يېنىغا [illegible] ھەرپلىرى چېكى- كىلگەن بويا پلاق كۆلەم تاشى. ھەقىقەتەن نەقىشى ھەيۋەتلىك ئىشەنچلىك ئوقۇرمەنلەرنى!

دىگەنلەرنى ئىسپاتلاپ بېرىدىغان مۇھىم بىر خاتىرە ئىدى. بىزمۇ بۇخارا بىنى ئاختۇرۇپ ئىزدەپ بىر مۇنچە ئاسار- ئەتىقىلىرى تاپتۇق. جۈملىدىن ئوتتۇرىسىغا چوڭ- چوڭ نەرە پىچە ھەرپلەر بىلەن ئالەمزىتو، دېگەن سۆزلەر ئويۇلۇپ. تېگىگە XIII - XIV ئەسىرگە ئائىت رەقەملەر يېزىلغان كۆمۈش پۇللارنى ئېلىپ كەتتۇق. بۇ خاتىرە ئابىدىلەر ئەينەنلىك بىزگە دەپ بەرگەن سۆزلىرىنى يەنە بىر قېتىم ئىسپاتلاپ بەردى.

ئابىدىلەر ئەينى ئوتتۇرا بويى، ئاق سېرىق، ئولغۇ مومىن بىرلىشى تارىخىنى، شۇنىڭدەك ئۇيغۇر تارىخىنى، بولۇپمۇ ئالمىلىقنىڭ تارىخىنى ئۆگىنىشتىكى ئىدى. ئۇ ئومۇمى ئۇيغۇر تارىخىنى، ھەممىسى دېگىنىدەك ياخشى بىلەلمىسەكمۇ. ئۇ يىلى ئەنلىرىنى قوزغاق سىز بىلەن ئەمەس، ئەتىقىلەر بىلەن ئىسپاتلاتتى. بىز يانا- ئۆزى كۆرۈپ تاپقان مەھەللى ئاسار- ئەتىقىلەر بىلەن ئىسپاتلاتتى. بىز ياناۋا- رىمىزدا ئۇنىڭ شەخسىي مۇزېيىدىن ئۇنىڭغا ئېيتقىنى قىممەتلىك ھۆججەتلەرنى ئېلىپ كەتتۇق. ئۇ 1954- يىلى ۶۹ يېشىدا ۋاپات بولدى. ھازىرچە ئالمىلىق قولىدا ئۇنىڭ، ئىلى تاراق تارىخى، ئىشلىك قولىيازمىسى ساقلىنىدۇ.

قورغاس ناھىيىسى بىزنى ئۆزىگە جەلپ قىلغان تارىخى جايلارنىڭ يەنە بىرى تۇغلۇق تۆمۈرخان مەقبەرىسى بولدى. بۇ مەقبەرە ئۇيغۇر مىللى ئارخېتىكتۇرىسىنىڭ ئەڭ گۈزەل بىنالىرىنىڭ بىرى بولۇپ، 1370- يىللىرى سېلىنغان. بىنا كارلىق شەكلى، بوشە- ناملىرى ئوسلۇب جەھەتتىن ياسالغان ئىدى. بىنا كارلىق شەكلى، بوشە- كىللەرگە ئويۇلغان نۇرغۇن گۈل نەقىشلىرى، نەقىشلەرگە سەرپ قىلىنغان رەڭگارەڭ سىرقە بوياقلىرى مەشھۇر سەمەرقەنت ئىسلامىي ئىنچىكە تۆمۈرلەڭ مەقبەرىسى ئەسلىتەتتى. لېكىن بۇ بىنا سەمەرقەنت ئىسلامىي ئەمەللىي- ئالتە يىل بۇرۇنقى سېلىنغان بىلەن ئۇنىڭكىدىن مۇنتىزىرىلىك ئىدى. ئەپ- سۇسكى، بۇ قىممەتلىك خاتىرە ياخشى ساقلانمىغان. ئاپتورلار ئەينىنلىك ئېيتىشىچە ئۇ XVI ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى چاغاتاي خەلىپەم ئىشلىك شەيخ (XVIII - ئەسىرنىڭ بىر قېتىم ئىسلاھ قىلىنغان بولسىمۇ، چوڭ ئىنقىلابلار دەۋرىدە ئەسىرلەر) يەنە بۇزۇلغان. مەسىلەن، ئۇنىڭ پېشايۋان ئالتۇن قاپلى جوڭغار تالاڭچىلىرى تەرىپىدىن تونۇلغان، بۇزۇلغان جايلىرى شۇ بۇ- يىچە تۇرۇپتۇ. قاشلارنىڭ سىرلىرى قىرىلىپ، بۇلۇڭلىرى ئويۇلۇپ، نىچى- ۋە يىلنىپ كېتىپتۇ. شۇنداق بولسىمۇ بىنانىڭ شۇ قاپىتىكى ئەيسى سەئىنىڭ ئۇلۇغ- لىرىنىڭ، قايىل بولغان رەسسام چالغۇسى خۇلق!

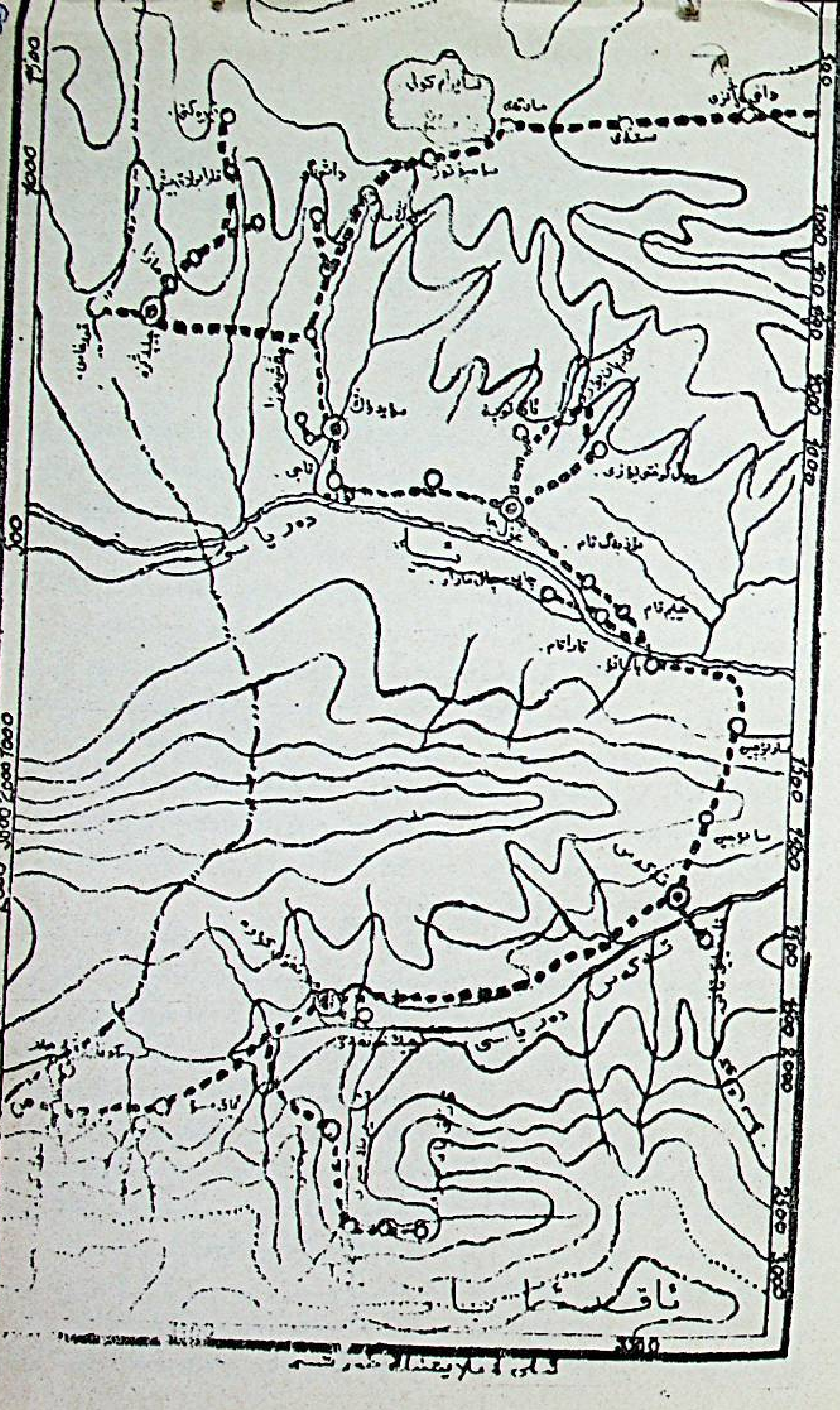

- ئەگەر بۇ ئاجايىپ بىنانى ئەسلىگە كەلتۈرۈش قولىدىن كەلمىسە ئەسىرى
ئىشتىن بولار ئىدى، ئىچكىلىكى خەتتاتلار بۇنداق مۇكەممەل ۋە يۇقۇرى سەنئەت
نەمۇنىلىرى بىلەن ئىشلەنگەن بىنالارنىڭ كاملىغىنى ئىقرار قىلغان ئىدى.

قورغاس سەپىرىمىزدىن كېيىن ئىلى بويىچە يالىڭغا ئايلىنغان ھەممە
جايلارنى قالدۇرماي تەكشۈرۈپ چىقتۇق. بۇ ئارىدا 150 كە يېقىن ھەر
مىللەت موتىۋەرلىرى بىلەن سوھبەتلەردە بولۇپ، 200 خىلدىن ئوشۇغراق
تارىخى ھۆججەت ۋە ئاسار-ئەتىقە ئېكسپوناتلىرىنى توپلىدۇق. بۇ تەكشۈ-
رۈش خۇلاسىسى ئورنىدا، «ئىلى گېزىتى»، «مېنىڭ بىر ئىلمى تەكشۈرۈشۈم» ماقا-
لەم نەشر قىلىندى. شۇنداق قىلىپ ئۆمىگىمىز ئىلىقە مەنتىقىسىنى ئايلىنىپ
پۈتۈن تەركىبى بىلەن 20-ئاۋغۇست غۇلجىدىن يەنە ئۈرۈمچىگە يېنىپ
كېلىپ، قەشقەرىيە ئالتە شەھەرنىڭ سەپىرىگە ئاتلاندى.

«خان زوھرا بېغىنىڭ» سەيلىسى.

1953-يىل، 25-ئاۋغۇست.

بۈگۈن قىبلە تامىمىزنىڭ شەرتلىك ئىلى تولۇق ۋە ئىسمىمىزنىڭ جەنۇبىگە
قارىشلىغان ئىدى. ئەتىگەن سائەت سەككىز يېرىمدا ئۈرۈمچىنىڭ ئەلگى
گۈزەل مەھەللىسى، ماھمۇد ھېكىمبەگ كوچىسىدىكى (ياڭخاڭزىدىكى) مەدرەسىگە
باشقارمىسىنىڭ ھويلىسىدىن چىققان ماشىنا ھەشە-پەشە دېگىچە مەشھۇر
ۋە مېھرىخانىنىڭ زورلىق دافۇ ئىچىگە يېتىپ كەلدى. دافۇ ئىچكىنىڭ ئاغزى
ھەقىقەتەنمۇ تاتلىق ئىدى. ئۆزى كىچىك، پوستى يۇقا ئاپاق ئۆرۈكلەردىن
بىر نەچچىنى ماشىنىمىزغا سېلىۋېلىپ، ئانۇشىدىن كېيىن بۇ يەردىن
زورۇپ كەتتۇق. ماناس شاقىراپ ئېقىۋاتقان سۇلارنى يارىپ تاغ ئا-
رىسى تاش يولىدا قەشقەرگە قاراپ كېتىۋاتىمىز. قەشقەرگە قاراپ مېڭىش-
ئوتتۇرىدا كۆڭۈللۈك. ھەر قەدىمىمىزدە بىر رىۋايەتكە ئايلانغان ئەۋلىيالىك
جايلارنى بېسىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلەتتى. چۈشلىكتىن سائەت تۆت بولەر
چامىسىدا شۇنداق مازارلىق جايلاردىن بىرى توقسۇن ناھىيىسىگە كىرىپ
كەلدۇق. بۇ جاي قەدىمى تون ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچۈشتىن بۇرۇن
توقسۇز تۇن ئۇيغۇرلارنىڭ ئىتتىپاقى ئوڭشۇلغان يېرى بولۇپ، موشۇ
ئالاھىدىلىككە ياراشا تۇغنىڭ ئىسمى توقسۇز تۇن سانلىرىنى بىرلىشىپ
«توقسۇز-تۇن» ئاتىدىن «توقسۇن» بولۇپ كەتكەن ئىدى. ھازىر بۇ
شەھەردە توقسان مىڭدىن ئارتۇق ئۇيغۇرلار تۇرىدىغان ئاھالىسى باغاس.
توقسۇننىڭ چوققىلىرىدا "الخلق"، ئايغىر بۇلاق، ئاغىلىرىنىڭ ئىچىگە كىرىپ

---

1) م. قەشقەرى - «دىۋان»، 1-توم، تاشكەنت، 1960، 410-بەت.

كېتىمىز. سۇسىز گىياسىز ئاجايىپ بىر ئويمانلىق ئىچىدىن قەد كۆتۈرۈپ
چىققان ئالا-يېشىل خادا تاشلىق بۇ تاغ ئىچىدە كېتىۋېتىپ ئىختىيارسىز مۇنۇ
خەلق ناخشىسىنى ئېسىمىزگە ئالىمىز:

ئاقمۇ ئاقار دەريانى ئىلگىز،
ئاغى بۇلاقنىڭ تاغلىرى.
تۆپىسىگە قار ياغسا،
ئاسمىنىدا گۈزەل باغلىرى.

بۇ قوشاقتىكى خەلق تىلى «ئاغى بۇلاق» سۆزىنى بىزنىڭ بۈگۈنكى بەزى
نەشرىياتلىرىمىزدا «ئاغىر بۇلاق» دەپ ئۆزگەرتىپ يېزىپ كەلمەكتە. ئۇلار-
نىڭ مۇنداق قىلىشىدا نېمىگە ئاساسلانغانلىقىنى قەتئىي نەزەر، ئۇنىڭ
ئەسلى «ئايغىر بۇلاق» بولۇپ، ئۇ قەشقەر شىۋىسى بويىچە «ئاغى بۇلاق»
بولۇپ يېزىلىپ كەلگەن. ئۇنىڭ «ئايغىر بۇلاق» دەپ ئاتىلىشىنى ھەقىقەتەن
شۇ يەردىكى خەلق ئىچىدە مۇنداق بىر رىۋايەت بار. ئۇزۇن زامانلاردا يايلاق-
قا چىققان بىر پالۋان موشۇ تاغنىڭ ئىچىدىكى كۆلگە نېمە ھالسىراپ، ئۈچ كۈن
كۈتكەنلىكتىن شۇ يەردە ئۆلۈپتۇ. ئۇنىڭ مىنىپ كەلگەن ئېتى ئايغىر ئىگىسىنىڭ ئۆزى
بېقىپ تۇرسىمۇ، ئايغىر ئىكەن. ئۇ ئىگىسىنىڭ ئۆلگەنلىكىنى بىلگەندىن كېيىن
پىشانىسىنى ئەتراپتىكى ھېچ نەرسىگە يېمەي ئاخىرى ئۆزىمۇ ئۆلۈپتۇ. ئايغىرنىڭ
بوغۇزلىغان چېچىلغان قان تاغ ئىزىغا ئېقىپ، كۆز يېشىدىن بىر بۇلاق ھاسىل قىپتۇ.
شۇ بۇلاق بارا-بارا «ئايغىر بۇلاق» دەپ ئاتىلىپ، كۆز يېشىنى تۆككەن
تاغ «ئايغىر تېغى» دەپ نام ئاپتۇ...

ئايغىر بۇلاقتىن چىقىپ ئۇزۇن ماڭغىنىمىزدىن كېيىن موشۇ تاغنىڭ
جەنۇبىدا ئېغىز ئاچقان كۆرۈنۈشى ئوتتۇرىغا كېلىپ دەم ئالىمىز. تاغنى
يەسلەپ كېلىپ ئۆتۈشتىكى قارا يولدا. كېيىن قارىساڭ ھەممە رەڭگە كىرىپ تۇ-
رىدۇ. تونۇيمىز. بۇ ئارىدا مۇنداق بىر جۇدالىق مەنزىرە باركى، ئۇنىڭ قو-
لىدىكى ئىزغا قارىسا ئۇرۇنغان چولپان يۇلتۇز تاغلىرى كېلىشكەن چو-
قانىڭ قېشىغا قويۇلغان ھۆسنىدەك سۇس يېشىل بولۇپ كۆرۈنسە، بۇ
قولتۇقلىرىدىكى ئوت-چۆپلەر يايسىسا تاغلىرى رەڭگارەڭ ئۇيۇلۇپ ياتقاندەك ئاق-
لىرىنى ئالغان قاتقان بىر قەلەمگە سىزىلغان ئىچىدە ئادەم كۆزىگە ئەجەپ-ئەجەپ بو-
لۇپ كۆرۈنىدۇ. ئەگەر سىز بۇ مەنزىرىلەرگە ئېغىز ئاچسىڭىز. ئاماز-
دىن يەردە دوختۇرنىڭ تەسەللىسىدىن كۆڭلىڭىز ئېچىلىدۇ. بۇ مەنزىرىلەر ئوت-چۆپ
ئىچىنىڭ تەييارلىقى ئاجايىپ قات-قات ھاسىل- ئەمما ئاسانلا كۆرۈنۈپ
ئوت-چۆپ چوققىلىرى بەئەينى بىر قىزنىڭ سېرىق يېشىل دوخىسىدەك ئىچىدىكى تون

ياپيلىق بوز ئارغىماقلارغا ئوخشاپ كېتەتتۇق.

مەن بىرىنچى قېتىم بۇ مەنزىرىلەرنى 1952-يىلى 9-ئىيۇلدا كۆرگەنىدىم. ئىنگىرمە يولۇچى ئولتارغان ماشىنا قەشقەرگە قاراپ كېتىۋاتاتتى. كۆز ئالدىمىزغا كۆرۈنۈپ تۇرىۋاتقان ئېگىز سايلىق تېغىدەم ئالغانمۇ دەپ كېيىن ئەل يانتۇسىغا ئۇلگۈرۈپ قارىشىمغا يېتىشتىن ئۈچۈن كەچ سائەت بەشتە يولغا چىقىپ بولدۇق.

— ئەنە شۇ ئىشلارنى ئويلىماي تارامچىلىرى بولسۇن، سول يانلىرىغا قاراڭلار، دېدىم. ئەنە ئاخىرى جاۋاب: — غارايىپلارنى كۆرۈۋاتامسىلەر؟ — مېنىڭ قېشىمدا كونا بىر خوتەن خوجىنىڭ كىگىز ئېتىكە بېسىپ، ئاموت قىزىل چەكمەن چاپىنىنى تورت يۈكلەپ ئېرىشىنىڭ ئۈستىگە قويۇۋالغان ئاتۇشلۇق كەكەسافال دېلىكەشنى بىر بوۋاي، كۆرۈۋاتاتتى كۆزىنى كۆرگەن بولسىمۇ XIX-ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا ئون ئۈچ يېشىدا مەشھۇر بەدەۋلەت لەشكەرلىرى ئىشقىلىرىنى قاسىم بەگ تىكلە ئەگىشىپ قارىشەھەر تۇرۇشلىرىغا قاتناشقىنى ئۈچۈن خەلق ئىچىدە «بالا چېرىك»، دەپ ئاتىلىپ كەتكەنىكەن. ئۇ يول بويى بىزگە شۇ چاغلاردا كۆرگەن-لىرىنى سۆزلەپ كېلىۋاتاتتى. شۇڭا مەن بوۋاينىڭ يەنە بىر ھېكايىسىنى باشلىماقچى بولغانلىقىنى بىلىپ، ئۇنىڭ دىلدەپتەرلىرىنى ئاختۇرۇشقا قارار قىلىپ دېدىم، ئۇ كۆرسەتكەن ھەسەن-ھۈسەنلەرنىڭ سىرىنى چۈشەنمەسمۇ بالىچىقچە ئىلمەك سوئال بىلەن مۇراجىئەت قىلدىم.

— كۆردۈم، ئاغا. بىلىسەم-بىلمىسەم ئۇ تاغنىڭ كۆلىنى باغرىدىكى كۆلى بولسا كېرەك. بۇ ھەسەن-ھۈسەنلەر شۇ كۆلنىڭ سۈلىسى، ئەتىمالىم. يە سىلىچە باشقا نەرسىنىڭ بەلگۈسىمۇ؟

— ئۇ يا قىتا باغرىدىكى كۆلنىڭ بارلىقى راست. ئۇنى تاپتىڭ، ئەپەندىم، دەپ كۈلدى بوۋاي ساقىلىنى سىلاپ. — ئەمما لېكىن بىز بۇ ھەسەن-ھۈسەنلەرنى سىلى دېگەندەك كۆلنىڭ سۈلىسىغا ئىنگە ئەمەس، بۇ بىر موجىزە...

— خوش، ناتوغرا ئېيتقان بولسام كەچۈرسىلە، ئاغا، قېنى ئۇ موجىزىنى ئۆزلىرىدىن ئاڭلايلى؟

كەچلىك سالقىن باشلانغان ئىدى. قېيەمچى مۇلۇزىم رەۋىشىنى بولغان ئۇزۇنچا قىتال جاڭگاللىرىنىڭ ئەيزەن شامىلى ئېيتىلىپ كېلىۋاتقان ماشىنا ئىچىمىزگە كۆچۈپ يۈرۈپ، مەيدىلەرنى تۇرت. كېپالارنىڭ يېپىقلىقىنى ساقىغا ئېزىۋاتتى. ياپانغا پۈتكۈل يۇلتىپ ئولتارغان بوۋاي قەددىنى رۇسلىۋالدى. كۆزنى ئولتار-غانلىرى يەنىمۇ روشەن بىلىنىپ كېلىۋاتقان ھەسەن-ھۈسەنلەرگە قاراپ ئۇز رۇپ ھېكايىسىنى باشلىدى:

— بەدەۋلەت زامانىدا بوغدۇرۇل تېغى بىلەن باغرىدىكى كۆلنىڭ يا قىلىرىدا

كەربالانىڭ ئۇزۇقلىرى بولغان ئىدى، ئەپەندىم، مەن سىلىگە بۇ كەربالانىڭ
ئۇزۇقلىرى ھەققىدە سۆزلىمەيمەن. شۇ ئۇزۇقلارنىڭ بىرلىنى ئەييارلىغۇچىسى
ئەرلىك كۆرسەتكەن ئىككى ئەزىمەن توغرىسىدا ھېكايە قىلىپ بېرىمەن.

— خوش-خوش، سۆزلىسىلە، ئاغا!

— ئادەم بالىسىغۇ، ئەرى قايسى، خوتۇنى قايسى، مەرت ئۈچۈن
بىلەن ئوخشاش زۆرۈرلۈك يوقتۇر، قايسى ئىشنى قەتئىي ئۆتكۈزۈن بولغان ئىرادىسى
كۆرسىتىپ بېرىدىكەن. بەدەۋلەت ئۈستىبىگى كۆرلىنى باينە خنى قىلىپ ئول-
تارغان ۋاقىتلاردا بىزنىڭ لەشكەرى قىسملىرىمىز موشۇ غۇرۇل تىغىسىنىڭ
ياقىسىدا كۆل بويلاپ ياتقان ئىدى. بۇ تاغنىڭ مەخسەت، خىتاي چېرىكلىرىنى
ئۇرۇشتا قىتال يولىنى قاراشەھەرگە قاراپ ئۆتكۈزۈۋېتىش، كەينىگە چۈشۈ-
ۋېلىشنى ئىدى. شورچوق دېگەن يەردە بىزنىڭ يەنە بىر توپ قىسىمىز يالاۋ-
ياتاتتى. دۈشمەنلەر قاراشەھەردىن چىقىپ، قىشتاق ئىچىگە كىرگەندە، ئىككى
قوشۇننىڭ ئوتتۇرىسىغا قىلىۋېلىپ، ئوتتۇرىدا قىرىپ بولىدۇق.

ئەمما مۇنداق ئاسان قىلىپ قاچۇشقا ئىلغان جاڭگودىلار نەدە
دەيسىلە، ئەپەندىم! ئۇچى قانچە ھىلە بىلسە، يېقىن شۇنچە يول
بىلىدۇ، دېگەندەك، رەقىبلەر يىلىرىنى سورىدىپ، ئۇلارنى قاچۇشۇمىزغا
كىرمەيدىغان ئۇرۇش يوللىرى بىلەن مېڭىپ زورلۇق، كۆزلىمىگەن بولغۇسىنى
كۈتۈپ دەريا ئېشىپ كېتىشكە يېقىن بولۇپ قاپتۇ. بۇ شۇم خەۋەرنى ئاڭلىغان
قوشۇنىمىز بىزنىڭ لەشكەرلەرگە قانداق قىلىپ چاپسان ئورۇق خەۋەر يەتكۈ-
زۈشنى غەمىدە چۈشكەندە، ئەمەت، سەمەت دېگەن ئىككى كۆرلىلىك جەڭچى:

— بىز خەۋەرنى يەتكۈزىمىز، — دەپ ۋەدە بېرىپ، يولسىز ئوتتۇر-
اپ ماڭغان بولۇپ، بىر كۈندە باغراشقا يېتىپ كەلدى. كۆلنى ئايلىنىپ ماڭسا
بىر نەچچە كۈن كېتىدىكەن. ھە، كېسىپ ئۆتسە بىرلا كۈن يېتىدىكەن. ئۇز
جۇدۇنسىز ۋاقىتلاردا قىلىشقا ئەھدە قىلغان ئەمەت ئوغۇللىرىمىز كۆلنى كېسىپ
ئۆتۈش قارارىغا كەپتۇ، ئاتلىرىنى شۇ يەرگە قويۇپ بېرىپ، بىر قولۋاققا
ئولتۇرۇپ كۆلگە چۈشۈپتۇ. ئۇلار چۈشكەن قولۋاق يېرىم ھەم كىچىك ئىكەن.
شۇنچە قولۋاق كۆلنىڭ ئوتتۇرىسىغا كەلگەندە پېشكەلمىنى بىر پىرى بېرىلىپ
تىنچىلا سوكۇن بىلىنمەي باشلاپتۇ. نېمە قىلىش كېرەك؟ بۇ ئاپتاپتا ئۇلارنىڭ بىرىنى
ياماشمۇ مۈشكۈلنى ئەمەس. ئۇلارنىڭ ئوسۇشۇ ئۆپىقتا قويۇل تاشقانىڭ ئىككى
ئەزىمەت دېمەسلا، ئەپەندىم! ئۇنا قولۋاقتا ئىككى ئادەم بولسا،
شۇنچە خەتەرسىز بولىدۇ. بۇنى چۈشەنگەن ئەمەت سەمەتكە:

— قانداق قىلىپ بولسۇن بىز بولىدۇ، ئىنى ئىرىقى قىرغاققا يەتكۈزۈشىمىز.

كېيىن، - دەپ سەمەتنىڭ خەقنى ئامان - ئېسەن يەتكۈزۈشنى تاپشۇرۇپتۇ.
بۇنىڭدىن باشقا چارىمۇ يوق. سەمەت كىچىك بولغىنى بىلەن ئۇمۇ خوشخۇ
بولۇپ قالغىنىڭ بىرى ئەمەسمۇ، ئەپەندىم. ئۇنىڭ نېمىسى بار - يوقمۇ
يۈزدان دېگەن نېمە باردە، شۇنچە ئۇتۇنماپتۇ. ئەلۋەتتە، بۇ پەيت ئالشىپ
تۇلتىرىشنىڭ چېغى ئەمەس. نېمە قىلىپ يەتەمەن، يەسەمەتنىڭ بىرسى
سالامەت خەقنى ئېلىپ كېتىپ، بىرسى ئۆزىنى قۇربان قىلىشتى كېيىن. ئەلھەمكۇ-
للاھ ئەجەل ئەمەتكە توغرا كەپتىكەن، چاسۇر ئەزەمەت قولىدىكى خەقنى
سەمەتكە بېرىپ، ئۇنىڭ بىلەن قۇچا قىلىشىپ خوشلاشقاندىن كېيىن ئەرلىك
بىلەن ئۆزىنى كۆلنىڭ ئىچىگە تاشلاپتۇ...
بوۋاي بىر پەس يەرگە قاراپ جىم بولۇپ قالدى. بىز ئۇنىڭ ئەجايىپ
ھېكايىسىنى ئىچكىشىپ ئۈنچۇقماي قالدۇق. كۆڭۈل يېتىپ قالغان ئىدى.
بوۋاي ئۆزىنى بېسىپ، سەل تىنىۋالغاندىن كېيىن سۆزلىدى:
- شۇنداق قىلىپ چاسۇر ئەزەمەت ئۆزىنى قۇربان قىلىپتۇ - دە. ئاغا؟
- ھە، ئۇنى بىز ئۆتكەن زامانلاردىكى شېھىتلەرنىڭ شېھىتى
دەپ ئاتايمىز. مانا بۇ ھەسەن - ھۈسەنلەر بولسا شۇ مەرت ئوغلاننىڭ سۆڭىكى
ئاتىغان قەبرى. ئاسمانغا كۆتۈرۈلگەن يالقۇنلۇق نۇرلىرى بىشارەتمىكىن...
كۆرۈۋاتامسىلەر، ئەپەندىم، ئۇنى؟ بۇ نېمە دېگەن چىرايلىق ھەسەن - ھۈ-
سەنلەر، ھە؟!
ماشىنىدا ئولتارغان قىرلار گويا غورۇر ئاسمىنىدا مۇقەددەس بىر
نۇر نامايان بولۇپ تۇرغان ئىنتىل سەنلىك بىلەن ھەسەن - ھۈسەنلەرگە
قاراپ دۇئا قىلىشتى. ئارقىدا ئازغىنا چاي يىغان بۇ ئىشتاق قەھرىمانلارنىڭ
ئەسلىگە كۆڭۈل كۆتۈرەلمىگەن. باشقا ئەگمەكتىن يەنە نېمىمۇ بار؟!
مەن بۇ يولدىن ھەر بىر ئۆتكىنىمدە ئەنە شۇ ھېكايىنى ئەسلەپ غورۇر
چوققىسىغا ھەۋەس بىلەن قارايتتىم. بۇ قېتىممۇ ئۇنى يەنە بىر ئەسلەپ، بۇ
ھېكايىنى قېتىمدىكى ئىككىلىلەرگە سۆزلەپ بەردىم. بىزمۇ بىرمۇنچە كۆپ قاراشە-
ھەردە تۈنەدۇق.
قاراشەھەردىن چىققان يولۇچى بالا قۇلا كورلا شەھىرىگە كىرىدۇ.
بۇ ناھىيە تولا ئېگىلىشكەن ۋە كۆكتۈللۈك بىر تاغ بار. ئۇ تاغ ئاددەتتە غو-
رۇل تىغىسلىغا ئەزگىزلىكە (بەلكىم مەدگىزلىكە) كىرىدۇ. XIX ئەسىرنىڭ
ئاخىرلىرىدىن باشلاپ يەرلىك خەلق ئازادلىقى، باشقا ئەگمەن تىغى دەپ
ئاتىلىپ كەلگەن. بۇ ئىشنىڭ سەۋەبى بەدەۋلەت ھاكىمىيىتى دەۋرىدە 1/8-
[illegible]

ئاپتىپ، شەرق ۋە شىمالغا ماڭىدىغان قوشۇنلار زىلىك ئارقا تەرىپىدە ھەم ئازادە تېجىسى بولۇپ خىزمەت قىلغان. شۇ ھونا سۆزەت بىلەن بويەرگە بىر نەچچە قەلئە بىلەن مەخسۇس بىر توپ ھۆردە دەرۋازە تۇرۇپ تۇتقىلغان. بۇ دەرۋازا كېيىنرەك بەرە ۋەلەت ماكسىمېنسىنا[1] سېنتوالكىيە لىك چېگارىسى بولۇپ قالغانلىقتىن ئۇنى ئاستا - ئاستا «باش تەگمەن دەرۋازىسى» دەپ ئاتىلىپ كەلگەن.

«باش تەگمەن» ئېغىزىدا قاق ئولتۇرىسى بى خۇددى كاۋكازدىكى ئاراكس دەرياسىدەك تۇرۇخ ۋە ئۇزلۇكسىز شاتار سىغىپ تىسمىلىق چولۇق دەريانىڭ ئاقىمىنى. بۇ دەريانىڭ خەلق ئاغزىدا «تاھىرنىڭ ئاققان سۇيى» دېيىلىدۇ. «تاھىر - زۆھرە» قىسسىسىدىكى ئاتارچە ۋار دەريا ئىتىدىكى:

كېلىدىغان قىرلار ئېرىشەلمەيلىك،
شاتتىن سۆزلىنىپ ئۇششەلمەيلىك.
دەريانى تاھىر كېلىدۇ،
مەۋجلىنە ئىرىشەلمەيلىك؟

دېگەندەك، شات سۆزى «موشۇ». ئەمما ئەپسۇسكى ئۇ داستاندا ئەشۇگە ئەپيارلىقچە ئەھرىلەر ئۇ ئەلەئى سۆزى نىسمىتى ئىراق ۋە ئىران ئارىسىدىكى «شاتتىل ئەرەب سۈيى» دەپ خاتا كۆرسىتىپ قويغان. مانا، موشۇ دەريانىڭ يېنىدە «باش تەگمەن» دەرۋازىسىنىڭ ئانىسى ھەشەر «خانزورا بېغى» جايلاشقان.

مەن «خانزورا بېغى» توغرىسىدىكى رىۋايەتلەرنى كىچىكىمدىن بېرى ئاڭلاپ بىلگەن بولسامۇ، بۇ قېتىم ئۇنى زىيارەت قىلىشقا مۇيەسسەر بولدۇم. بۇ تۇرقىپىنى قوتلۇق باغنىڭ شابتۇل ۋە جىگدە پىشقان مەزگىلى. كۆز بولغاچقا شاتار دەرياسىنىڭ سۇلىرى يازدىكىگە قارىغاندا خېلە ئۇرغۇن بولۇپ، ئولمۇ كۆلكۈللۈك بىر سەكرەش ۋە شاقىراش بىلەن ئاشتىنى - تاشلارغا ئۇرۇلۇپ، ئۇيناپ ئاقاتتى. باغ دىكىلىمىز مۇ پىيەن مىۋە ۋە دەل - دەرەخلەر بىلەن تولغان. شاتار سۈيىنىڭ ئاقىزىغا ماسلىشىپ يان - ياقتىن قۇشلار سايرىشىدۇ. تاغ چوققىلىرى ئەگىلگەن ياۋا كەپتەرلەر بىلەن سۇ بويىدىكى ئوتلاقلاردا ئويناپ ۋە دەل ئەن پەرغا سۇ تىكىلمىغاچقا شۇقىدەك كۆپ ئىدى. بۇ جانۋارلار ئادەملەردىن زادىلا قاچمايتتى.

بىز بۇ باققا قارىشى سەھەردىن ئالتە سەھەردە چىقىپ تېخى ئەل ئەتىگەنلىك چايغا ئەللىك يېتىپ كەلگەن ئىدۇق. مەخسۇتىمىز ئالتە شەھەر تارىخىنى ئوقۇغۇچىسىغا ئۇزۇن زامانلاردىن بېرى مەشھۇر ئانا ....

1) «تاھىر - زۆھرە»، قازان، 18 بەت.

رىۋايەتكە ئاساسلىنىپ كەلگەن مۇشۇ بىر مۇڭلۇق باغنىڭ تارىخىنى ئاختۇرۇشنى بىلەن باشلىماقچى ئىدۇق.

بىزنىڭ بەختىمىزگە بۇ ئاي بۇ كۈنلەر كورلا، قاراشەھەردىكى ئۇيغۇر-لارنىڭ بۇ باغ توغرىسىدىكى، خان تاھىر بىلەن خان زۇھرالارنىڭ، قەبرىسىنى زىيارەت قىلىشىدىغان تاۋاپ كۈنلىرى ئىكەن. شۇڭا بىز كەلگىنىمىزدە ئۇزۇنسىلا بۇيەردە ئەر-ئايال تاۋاپچىلار خېلى يىغىلىپ قالغان ئىكەن. بۇ ياخشى پۇرسەت ماڭا بولۇپ بەردى. ئەتىگەنلىك چايغا قارىماي ئىشقا كىرىشىپ كەتتىم. قايەردە قەبرى بولغان يەر بىلەن مومايلار بولسا ئۇلارنىڭ ئالدىغا بېرىپ تاھىر-زوھرەلەرنىڭ تارىخىنى سورىدىم. بۇيەردە بۇ رىۋايەت ھەققىدە تۆت ئېغىز سۆز بىلمەيدىغان كىشى يوق. ھەممىسى ئۆزىچە بىر نېمىلەرنى دەيدۇ-يۇ، بىراق يەكدۈزلىمەيدۇ. بىر چاغدا ساقال يەتىلگەن، ئاق يەكتەكلىك ئېگىز كەلگەن بىر بوۋاي سوئالىمغا جاۋاپ بەرمەي:

— ئەمەر، ھاي ئەمەر، — دەپ ئۇيان بۇيان قارىدى. كېيىن:

— ھە... ئەتىمالىم ئوتتا قالغاچ بىيارەنگە چىقىپ كەتسە كېرەك. — دەپ ئېيتىشىنى مېيىغىدا كۈلدى. ئاندىن ماڭا قاراپ، — خان تاھىر بىلەن خان زۇھرا-لارنىڭ ھېكايىسىنى شۇ موماي ياخشى بىلىدۇ، ئوغلۇم. كۆرۈنۈپ تۇرىدىكەن دېسەڭ ئاۋۇ ئېگىز تاغنى كۆرۈۋاتامسەن؟ شۇنىڭ ئۇچىدا خان تاھىر بىلەن خان زوھرانىڭ قەبرىسى بار. شەكچىق. ئاغىچامنىڭ ئىتى ئەمەر-خان. «ئەمەرخان ئاچام قايسى؟» دېسەڭ ھەممىسى كۆرسىتىپ قويىدۇ. بار، شۇ مومايىنىڭ يېنىغا بېرىڭ، — دېدى. بوۋاي كۆرسەتكەن تاغ تو-لىمۇ ئېگىز ئىدى. «ئۇ موماي بۇ ئېگىز چوققىغا قانداق چىققاندۇ» دېگەن ئويغا كەلسەم ... تېچىمگە سالا ئالمىغان ئۇزۇن ئورۇپ كېلىپ تاققا يامىشىم.

ئاغىنىمنىڭ ئېيتىشىچە ئەخمەتنىڭ — توققۇز يۈز مېتىرچە كېلىدىغان ناھايىتى تىك بولۇپ، ئۇ ئۈستىگە ئۇ يەردە ئۇنۇپ قالغان ئاق يانتاقتىن باشقا گىياھ بولمىسا نېمە دەيسىز؟ ئۇچىغا ئەل-ياپ قارىسىپ بىر نەمە كۆرۈنمەيدۇ. — تاھىر-زوھرە قەبرىسى شۇ بولسا كېرەك، — دەپ ئويلىدىم. مولچەرى ياخشى ماڭغان تەقدىردىمۇ بىر سائەتسىز ئۇچىغا چوققىغا چىققىلى بولمايدىكەن.

چوققىغا چىقىش يولى بەك قىسىلداڭ ئىكەن. بىز گويا چېغىر يولىنى ئىزدەپ يۈرۈپ قالدۇق. ئۇزۇن بىر مەنزىل بىلەن قولدىكى بىلىكلىرىمىزنى قارارلاشقان ئىدىم. توغرا قىرىق مىنۇت ئۆتكەندە چوققىنىڭ يېرىمىغا تەرەپ كەلگىنىمىزدە ئىككى ساينىڭ بىر تاشقا ئۈستىدە دەم ئېلىپ ئولتۇرغان ياشانغان ئەكەڭنى ئۇچراتتۇق. ئاق ئۇزۇن

بىر موماي بىلەن سىڭلىم كېلىپ كىچىك بىر قىزنىڭ قېشىغا كەلدىم. بۇ يەردە موشۇ ئۈچىمىزدىن باشقا ھېچ كىشى يوق ئىدى. موماي شاپتۇل چېچىكى چۈشكەن ئۇما قوۋۇشنى ئادەدى بەشىن كۆرۈنەلى، يېنىك قىرىم مەسە كېيىپ بېشىغا ئاپپاق داكا ئاسارغۇچ سېلىۋالغان ئىكەن. ئاق تۈزلىرى قىزىرىپ كېتىپتۇ. قولىنىكى ئاق خەسە ياغلىقى بىلەن ھەدەپ تۈزلىرىنى يەلپۈپ، ئىچىدە بىر نېمىلەرنى ئوقۇۋاتاتتى. سىڭلىم كېلىپ قىز بولسا خاتىرجەم ئولتۇرۇپ ئەتىمەلىك ئويناۋاتاتتى. مەن ئىزدىگەن موماي موشۇ بولسا كېرەك، دېگەن ئويغا كەلدىم، كېيىن -كەلمەيلا تىل قاتتىم.

— ئەسسالام، ئانا. ئەمەرخان ئاچام ئۆزلىرى بولامسىلا؟

— ھە... مەن بولىمەن ئوغلۇم. كەلسىلە. — مېنىڭ ئۆتۈشۈمنى ئوتتۇمۇ سوئالمىغا سەل ھەيران بولسىمۇ ماڭا ئوخشاش ئوتتۇرەمدىكى ئەپەندىلەرنى بىلەن سۆزلىشىپ ئولتۇرۇپ قالغان موماي يېنىك ئورنىنى بىر ئۆرۈپ يەنە ئولتۇرادى. — كەلسىلە بالام. ئۆزلىرى چىم بولىلا؟

مومايىنىڭ قېشىدا يەنە بىر نەچچە پارچە ئاش بار ئىدى. ئالدىراپ ماڭمەن دەپ مەن ئوخشىلا ھارغان ئىدىم. ئاي يوللۇق ئۆزىدىكىنى ئېلىپ ئەرلىرىنى سورىغاچ قېشىدا ئولتاردىم. ئۆزەمنى تونۇشتۇرغاندىن كېيىن مۇڭلىقلا سورىدىم.

— نېمىشكە بۇ ھاشۇق - مەشۇقلەرنىڭ قەبرىسى مۇشۇنچە ئېگىز تاغ بېشىغا ئېلىپ چىقىپ قويۇلغان. ھە ئاچا؟

— ياق، ئانىلىق دېمىسىلە ئوغلۇم. بۇ تاغ كونىلار زاماندىن بېرى «قوشتاغ» دەپ ئاتىلىدۇ. — موماي قولىدىكى روھلىنى قاتلاپ ئىزنىڭ ئۈستىگە قويدى. ئەتىگە نىلىلەيزەن شاماللىق سىرى بىلەن چېچىلىپ تۇرغان ئاق ماتوق چاچلىرىنى تۈزەشتۈرۈپ، چوققىغا بىر قاراپ ئالغاندىن كېيىن سۆزىنى داۋام قىلدى. — نېمىشكە دېسىلە، بۇنىڭدىن بىر نەچچە مىڭ يىللار ئىلگىرى ھەزرەت ئىسكەندەر زۇلقەرنەين چېرىكلىرى بىلەن بىزنىڭ كورلىنىڭ شاھى تۇتتۇرۇلسا موشۇ تاغ ئىچىدە يەنە بىكا ئىتتا بىر ئۇرۇشنى بوغنىكە نەشە. بۇ ئۇرۇشتا ھەزرەت ئىسكەندەر چېرىكلىرى مەغلۇپ بولۇپتۇ. كورلا شاھى ئۇسەرەت ئالا بىكانىمۇ شۇ تاغنىڭ ئۇچىغا ئۇنىڭ غالىپ تۇغىنى قادىۋالغان ئىكەن. شۇ سەۋەپلىك بۇ تاغ شۇنىنى بويان «قوشتاغ» دەپ ئاتىلىپ كەلگەن ئىكەن. خان تاھىر بىلەن خان زورىنىڭ قىسسىسى موشۇ جايدا بولغان. ئۇلار زىنتىكى تەجەللىسىنىڭ قۇربانلىرى بولغانىقا، مۇبارەكلەرنى بارىلا ئاخىدا ياتسۇن.

دەپ بۇقۇتتا غەنىلىك يېشىغا دەپنە قىلىشقان دېيىشىدۇ قوچقاردۇر.

مومايىمنىڭ بۇ ئەجايىپ ھېكايىسىنى ئاڭلاپ مەن بىر تەرەپتە ئۆزۈمنىڭ «ئىسپىتى تەجەللىسى»، «پەرىسى»، «ئىسكەندەر زۇلقەرنەين» دې- گەن. ئوخشاش كىتابلاردا يېزىلغان دەرۋىش ئاتاقلىق ئىسمىلىك ئەدەبىياتنى بىلسىلغان ئادەملەردەك ئىسمى شۇنىڭ ئېيتىشىغا ھەيران بولماي ئىككىنچى تەرەپتىن تولىمۇ خۇشال بولۇپ كەتتىم. بۇنىڭ سەۋەبى مەن بۇ يەرگە چىقىشنىڭ ئالدىدا مەشھۇر ئۇيغۇر ئالىمى ماخمۇت قەشقەرىينىڭ «دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك» ناملىق ئەسىرى بىلەن ئابۇل- غازى خاننىڭ «تارىخى شەجەرەئى تۈرك» ناملىق كىتابىنى ئوقۇپ چىقىپ، «قۇتاتاغ»، «ئىسكەندەر زۇلقەرنەين» ئەسكەرلىرى بىلەن ئۇيغۇر شاھى ئوتتۇرىسىدا بولغان ئۇرۇشلار نەتىجىسىدە بۇ تاغنىڭ «ئالتۇن قان» دەپ ئاتىلىپ كەتكەنلىكى ھەققىدىكى رىۋايەتلەرنى دىلىمغا پۈككەن ئىدىم. مومايىمنىڭ مۇنۇ ھېكايىسى دەل شۇ قەشقەرى تىلغا ئالغان «ئالتۇن قان» توغرىسىدىكى سۆزلەرگە ئوخشاتتى. «دې- مەك... بۇ گەپچە، «ئالتۇن قان» تېخى مۇشۇ جاي بولغانمۇ، ئابولغازىنىڭ «قۇتاتاغ» دېگىنى بىلەن بۇ ئىككىسى بىر گەپمۇ؟» دەپ ئويلاپ يەنە ئېچىمدە تۇرۇپ تەرەپكە ھەيران بىلەن قاراپ. م. قەشقەرى ئۆز ئەسىرىنىڭ يەنە بىر يېرىدە بۇ تۇغرۇلۇق ھېچنى ئۇيغۇرچىغا ئەسرىغا يېقىن بىر جاي دەپ يازىدۇ(1). بۇ سۆز مومايىمنىڭ ھېكايىسى تېخىمۇ قوزغىلىپ چۈشتۈرۈپتۇ. بۇ خۇسۇستا شۇنى كۆرۈپ ھېچ بىر كىشى سۆز قىلغان ئەمەس. چۈنكى ئۇلار م. قەشقەرى تىلغا ئالغان بۇ سۆزلۈك تاغنىڭ نەدە ئىكەنلىكىنى ئېنىقلىغىنى تېخى تەكشۈرمىگەن. ئەگەر مەن بۇ مەسىلىنى ئايدىڭلاشتۇرسام بۇنىڭ- دىنمۇ زور ھەم مۇھىم ئىش بولامدۇ؟ خۇشاللىقىم ئەينە شۇنىڭ ئۈچۈن ئىدى.

ھېلىقى مۇشۇ تاغ ھەققىدە «ئالتۇن قان» نىڭ تېخىمۇ ئۆزى ئىدى. ئۇزۇنلۇقى جۇغراپىيە ئالىمى ھەمسە ئۇلارنىڭ كور- سىتىشىچە ئۇ تاغ ماۋزۇدىكى شەرقى تۈركىستانلىق خوتەن ئۇچىدىكى «ئالتۇن تاغ» - ئاغلىرى دەپ كۆرسىتىلگەن(2). بىز بۇ يىللارغا قولۇمىزدا يوق. چۈنكى ئىسكەندەر ئەسكەرلىرى خوتەن تەرەپكە ...

1) «دىۋان» 1- توم 542-بەت.

2) ھ. ھەمسە ئوغۇ... «ماخمۇت قەشقەرى»، «ئاقسالاتا» 1963، 47-بەت.

دېمەككەلگەن ئەمەس. ئاياق بولسا مەزكۇر تاغنىڭ «ئالتۇن تاغ» دەپ ئاتىلىپ كېتىشى ئۇنىڭدىن ھەقىقىي ئالتۇن كولانغان، مۇشۇ خۇ-سۇسىيەتكە باغلىق. «ئالتۇن تاغ» دەپ ئاتىلىپ كەتكەن. پەقىر بۇ خۇسۇسىيەتكە ئەپسانە «ئالتۇن قان تېغى» خۇسۇسىيىتىگە مەخ-سۇس ماقالىدا ئېيتقان ئىدىم.[1]

ئۇ قورۇلتىكى سۆزلىرىدىن كېيىن ئەمەدجان ئاكامغا باشقىچە زوقمەنلىك بىلەن قاراشقا باشلىغان ئىدىم. ئۇنىڭ ئوتتۇرىدا ئاپىنىڭ بېشىنى ئاق پېرىشتە بولۇپ تۇرغان بۇ موھاجىر ئىسىملىك، رەھىمەتلىك ئانامنىڭ ئىسمىغا ئوخشاش ئاتالغىنى دېسىڭىزچۇ؟ ئۇ موھېبنى بىر كۆرۈپلا بىلەلەيدىغان بالىسىدەك ياخشى كۆرۈپ قالدى. ئەتىگەنلىكى ئېچىلىپ سورىدى.

- تارىخچى بولىسىز بالام، «تارىخى رەشىدىيە»، «شاھنا-مە تۈركى»، «رەۋزەتۇس سافا»، «تارىخى ئىسكەندەرىيە»، «جەمشە-تى شاھى»، «تەزكىرىي سۇتۇق بۇغراخان» كىتابلىرىنى ئوقۇغان-دۇرسىز؟

موھاجىرنىڭ ئەبايىقى كىتابىي گەپلىرىنى ئەدەبىي بىلگەنلىكىنى مانا مۇشۇ سۆ-زلىرىدىن كېيىن بىلدىم. دېمەك، بۇ كىشى بىلىملىك موللا ئايال. ئۇنىڭغا دۇ-رۇس جاۋاپ بېرىشىم كېرەك.

مەن كىچىكىمدىلا «تارىخى رەشىدىيە»نى بىلەتتىم. چۈنكى چوڭ ئاكام ئىبراھىم شەيخ موللا كىشى بولۇپ (ئۇ 1938-يىلى شىڭ شىسەينىڭ تۈرمىسىدە ئۆلتۈرۈلۈپ، شۇ يەردە قازا تاپقان)، بۇ كىتابنىڭ ھېكايىلىرىنى ماڭا ئوقۇپ بەرگەنتى. شاھنامە توغرىسىدىمۇ مەدداھلارنىڭ ئاغزىدىن ئانچە-مۇنچە ئاڭلىغىنىم بار. كېيىنكى كىتابلار ھەققىدە ھېچنەرسە بىلمەيتتىم. مۇشۇ ئاساستا دېدىم:

- تارىخچى بولغان ئادەم جىق كىتاب ئوقۇشى كېرەك ئوغلۇم، - دەپ نەسىھەت قىلدى موھاجىر. - ئوقۇمىغان كىتابلىرىڭىز قانچە جىق ئوقۇسىڭىز شۇنچە كۆپىيىدۇ. تىلىڭىز ئۆزلىرىيدۇ. مەن مانا بۇ يىل تىنچ-تالا سەكسەن ئىككى ياشقا كىردىم. قولۇمغا چۈشكەن كىتابلا ئەمەس، ئاڭلىغان كىتابلىرىمنى ھەم قويماي ئىزدەپ تېپىپ ئوقۇيمەن. بىزنىڭ ئۆزلۈك بۇنداق مۇنداق كىتابلار تولا.

مۇشۇ سۆزدىن كېيىن موھاجىر ئورنىدىن قوپتى. مەن ئۇنى يولغا سالدىم. ئۇ خوشلىشار ئالدىدا تۇرۇپ بىر پۇرسەت تەلەپ بىلەن:

- قويسىلا، قىزىم سىڭلىڭنى مېنى يىتىملىسىلە، - دەپ ئولتۇرغۇزدى

---

1) «كۆرۈم» تۈنمى 1981. 1. 21.

ئۇنىڭغا سۆزدى. بۇ سەككىز - توققۇز ياشلاردىكى بەلكىم ياشىدىن مۇلايىم بىر قىزچاق ئىدى. ماڭغاچ سورىدىم.

— بۇ سىڭىلىڭ. نەۋرىلىرى بولامدۇ ئاچا؟

— ياق، چەۋرەم بولىدۇ، بالام.

— مەكتەپكە بېرەمدۇ لا؟

— مەكتەپلىرى يېقىنمۇ؟! - موماي ئۈلگۈر بىر كىنايە بىلەن كۆزۈمگە قارىغاندەك ئېيتىپ سۆزىنى تۈگەتتى. — بۇ سىڭىلىڭنى مەكتەپكە ئەكىلەر، مولام قىزچە دېيىشتۇق. بۇ يىل توققۇزدا. ئاللە بېشىدا مەكتەپكە بەرگەنتىم. ئەمىر ناۋائىينىڭ غەزەللىرىنى شۇنچىلىك ياخشى ئوقۇيدىكەن، ھەيران قالىمەن. شائىرە بولامدىكىن تاڭ بۇ سىڭىلىڭ!

— بەلكىم ئۆزلىرى شائىرە بولغانىدىلا، ئاچا؟

— ياشلىقتا نېمىنى ھەۋەس قىلمايتتۇق دەيلا بالام. بەزىدە شېئىرلار يېزىپ قوياتتىم. كېيىن ئۇ ھەۋەسلەر قالدى.

— دېۋانلىرى بارمۇ؟

— ياق. بىر دەپتەر چىتتەك - پىتتەك بىرنەرسىلىرىم بار.

— مۇمكىن بولسا... ئەسلىرىمدە قالغان بىرەر شېئىرلىرىنى ئوقۇپ بېرەمسىلە؟

ئاستا مىڭگىشىپ ئاڭلىدۇق. موماي پەسكىنە بىر كۈلۈپ ماڭا تىللىق قارىدى. ئاندىن:

— بىرنىڭ ئەكىشىنى ياش چېغىمدا، ئوسمان يىگىت بېشى، دەپ يازغان، — دەپ مولايىم سۆز باشلىدى. — تىڭلىمىز ھەممە شېئىر ئېيتاتتۇق. بىللە ئوينىشاتتۇق. ئەپسۇس، شۇنداق ئوينىشىپ يۈرۈپ ئۇنىڭغا ئوتۇم چۈشۈپ قالدى. بولسىمۇ ئىزھار قىلالماي بىر بەلادا ئۆلۈنلىك بۇ چىڭگە مۇنۇ غەزەلنى يېزىپ ئىدىم بىلەن تىڭشاپ بالام، — موماي ئوتتۇرىنى ئېيتىۋېلىپ ئوقۇدى.

ئۇشبۇ ياغلىقنى تىكەرمەن ئوسمانخانجان ئۈچۈن،

كۆز يېشىم ئەيلەپ سىيا بەردى غەم ھىجران ئۈچۈن،

كىرپىكىمنى ئىگنە قىلسام رىشتەنى چېچىمنى بېپ،

رەختىگە غەم دەپتىرىمنى بىر فىراق داستان ئۈچۈن،

تەرك قىلماي ھەر كۈنى ياغلىسا ئول گۈل بەدەن،

گۈل مەسەللىك ناچىزلار كۆڭلۈم ئوزۇم تىكەن ئۈچۈن،

يارقېشىمدا بولسا ئەردى كاشكى ھەمدەن بېسىمدا،

تىشقى بۇ ياغلىق نەمۇنە ئول يىگىت دەۋران ئۈچۈن.

مومايى يەنە بىر ئىللىق كۈلكىسى بىلەن ماڭا قارىدى. ئۇنىڭ بۇ شېرىن مۇ-
كەممەل ئارزۇ ۋە زىننەتلەر بىلەن تولغان ئىدى- مۇھەببەت لىرىكىسى بولغاچقا
تولۇق بىر سۇئال ئىدى. سورىدىم:

- دېمەك، ئەخەللۇ سىلەرنى ئىشەنتكەندى، ئاچا؟

- شۇنداق ئوغلۇم. ئۇزەمنى ئىشتى، ئاتا ئاپىتىم. چوڭ شائىر بولۇپ
داڭ چىقارمىغاندىن كېيىن تاشلىۋەتكەن ئىدىم.

ئەلۋەتتە، بوكە مەتەرلىك ئىدى. ئۇيغۇر ئاياللىرى ئىچىدە مۇنداق
كەمتەرنى باسىلىقلە ئايال زركوپ. ئەگەرسەن ئۇلارغا ھۆرمەت ئاۋازۇ
بىلەن ۋەلىسەڭ ناھايىتى چوڭ نەرسىلەرنى ئۇنتۇپ ئىدىلەسەن.

بوگە پەلەر بىلەن بىز ئەتىگەكى سائەت ئوتتۇزدىن ئون بەشنى مىنۇت
ئۆتكەندە، تاغنىڭ ئۇچىغا چىقىپ بولغان ئىدۇق. ئەمەرخان ئاچام
ئاز- تولا ھاسىرىغىنى بولمىسا زادى ھارغانلىق بىلدۈرمىدى. شۇنداق
پەسكە قارىتۇپ بىر پەردىكىلەر چومولچە كورۇندى.

- ئېگىز ئىكەن ئوغلۇم؟! - مومايى بو سوئالنى ئۇلۇڭ قولىنى چېكىسىگە ئېلىپ
ئۇلۇك قىلىپ پەسكە قاراپ تۇرۇپ سورىدى.

- بەكمۇ ئېگىز ئىكەن ئاچا. سىلىنىڭ شۇنچە ئېگىز دۆڭگە ھارماي- تال-
ماي چىققانلىرىغا زوقلىنىپ قاراۋاتىمەن، - دېدىم مەن مومايغا ئىچىم-
نى سىياقىم بىلەن قاراپ.

ئولتاردۇق. مومايى بوچوققىغا ھەر يىلى موشۇ مەزگىلدە بىر قېتىم
چىقىپ، خان تاھىر بىلەن خان زورىلارنىڭ قەبرىنى زىيارەت قىلىدىغان-
لىقىنى ھەۋەس بىلەن سوزلىدى. ئۇنىڭ ئېيتىشىچە، ئۇ ھەر يىلى بىرىنچى
بولۇپ بوچوققىغا چىقىپ، كەلگەن بويىچە قەبرىنىڭ ئوتتۇرىسىغا ئو-
نۇپ چىقىدىغان يانتاقلارنى يۇلۇپ تاشلايدىكەن. بو يانتاقلارنى تا-
شلىغاندا تاشىق- مەشۇق قەبرىنىڭ جېنىغا ئارام بولغان، قارامەلۇن، دەپ
ئاتىلىدىغان كۆششەندەنىڭ روھى بولۇپ ئۇنى يۇلۇپ تاشلاش موشۇ
تۇپراقلارغا قىلىنغان زىيارەتنىڭ تەلەپ خاسىيەتلىك ئىشلىرىنى بىرى
ئىكەن.

دەرۋەقە، بىز تۇپراقنىڭ بېشىغا كەلسەك، ئىككى قەبرىنىڭ ئوتتۇ-
رىسىغا چوڭ- كىچىك بىر نەچچە تۈپ يانتاق ئونۇپ چىقىپ راسا
چېچەكلەپ كەتكەنىكەن. مومايى بو قېتىمقى يانتاقلارنى يۇلۇپ تاشلا-
شنىڭ ساۋابىنى ئەردارغا بېغىشلىدى- مېنىڭ ئۇنى ئۇتۇنىدى. مەن دەر-
ھال ئۇتتىكەنلەرنى يۇلۇپ تاشلاپ، ... ئان قارىماي قارىدىم.

ئۇ مېنىڭمۇ تولىمۇ رازى بولغان ھالدا تۇپراق بېشىدا ئۇزۇن تۇرۇپ ئولتۇرۇپ قۇر-
ئان ئوقىدى . دۇئادىن كېيىن ئىچ يانچۇقىدىن بىر پارچە لاتىغا يۆگەلگەن
كىچىك قايچىسىنى قولىغا ئېلىپ :

— سىڭلىم، بويان قالسىلە، — دەپ چەۋرىسىنى قوچىقىغا ئولتارغۇ-
زۇپ، ئۇنىڭ قاق چوققىسىغا قويۇلغان قۇندۇزدەك قارا كاكۇلچىچىنى
سىقىمىغا ئېلىپ تۇرۇپ تۇۋىدىن كەستى . مەن ھەيران بولۇپ ئۇنىڭ سە-
ۋەبىنى سورىدىم .

— بىز كوردىلىقلار بالىمىز قىز بولسا بىر يېشىدا، ئوغۇل بولسا ئۈچ
يېشىدا موشۇ مومادەك تۇپراق بېشىغا ئەكىلىپ چاچ قويىمىز. تۇققۇزغا
كەلگەندە يەنە مەشەگە نەزىر چىقىپ ئۇ كوكۇلىنى كېسىپ، ئوقىغا باغلاپ قو-
يۇمىزدە، قىزغا ئانا چاچ قويۇپ، ئوغۇلنى چاچتىن ئازات قىلىمىز، —
دەدى . مومايىنىڭ ئېيتىشىچە خان ئاچىنىڭ ئالتۇن كوكۇلىسى بولۇپ، خان
زوردىنىڭ قامىتىدەك قارا سۆمبۇلى بولغانىكەن . ھەركىمنىڭ ئۆز بالىسىغا كو-
كۇل قويۇشى موشۇ ئاشۇق-مەشۇقلەردىن مىراس بولۇپ قالغانىمىش .

ئەمەرخان ئاچام ئاستا ئورنىدىن تۇرۇپ چەۋرىسىنىڭ چېچىنى ئەكىلىپ
بىر ئوقىغا باغلىدى . بۇ ئوقىغا ئوخشىلا ئېلىنغان چاچلار ئوتۇرغۇزۇن ئىدى . ئۇ
ئۈستىنى ئاپپاق توپا بېسىپ كەتكەن بىر باغلام چاچنىڭ قېشىغا كېلىپ :

— مانا، بۇ مېنىڭ چېچىم ئىدى ئوغلۇم، — دەپ ئۇلۇق-كىچىك تىنىدى .
ھاياجانلىنىپ كەتتىم . چۈنكى بىر نەچچە يىل توپا ئىچىدە ياتقان خۇددى قامىشنىڭ قو-
رىغىدەك قاپ-قارا بولۇپ، ئۇچلىرى كۆزنى ياشناپ تۇرغان بۇ چاچ مومايىنىڭ
تۇققۇز ياشلىق چاغلىرىنى ئەسلىتىپ تۇراتتى . ھازىر مانا ئۇنىڭ چاچلىرى ئاپپاق
بولۇپ ئوكۇلۇپ تۇرۇپتۇ . مۇنداق ئاجايىپ ئىشلىق تەغدىرنى كۆرۈپ تۇرۇپ
قانداق ھاياجانلانمايسەن ؟!

بورە سىمىيەتتىن كېيىن بىز خان تاھىر بىلەن خان زورىنىڭ قەبرى بېشىدا
ئولتۇرۇپ دەم ئالغاچ يەنە ئۇزۇن سوزلەشتۇق . ئۇزۇن ئىستىقبالىشىلىغان
ئىدى . شۇنداق بولسىمۇ ئەمەرخان ئاچام تاھىر-زوھرانىڭ ھېكايىسىنى
ئۇلۇق سوزلەپ بەردى . مەن بۇ ھېكايىنىڭ ھەممە ۋارىيانتلىرىنى بىلەتتىم .
شۇڭا ئۇنىڭ باشقا ۋارىيانتلىرىدىن پەرقلىرىنى ئىنىقلىۋالدىم .

بۇ ئەتراپتىكى ساتەتتىن بىر مەزگىل ئىدى . كەينىدىن بىز تۇرغان
تاغ چوققىسىغا نۇرغۇن يېقىن زىيارەتچىلەر كەينى-كەينىدىن كېلىشكە باشلىدى . ئۇ
زىيارەتچىلەرنىڭ بىزنىڭ زىيارىتىمىزدىن ئالاھىدىلىكى شۇكى . مانا، ئەمەر-
خان ئاچام مەسىنىمىز قەبرە ئالدىغا بىر موماي چىقىپ چىقماي ھاسىراپ كېلىپ ئىشىكى قەب-

رىشنىڭ چورىسىنى چىشىلىك سۈپۈرۈپ، تازىلاپ بولغاندىن كېيىن بىرلا «ئوھ!» دېدى.
مۈكچەيگەن ئورۇق بۇ بوۋاي ئىنچىكلىكنى ئۇنىڭ جېنىغىچە كېلىدىغان بىرقاياق سۇنى كۆ-
تۈرۈپ كېلىپلا ئويلاپ يانسىدى. ئۇنىڭ بىلەن قەبرىستانلىقنى تېخىلىپ چۈشلەنگەن پەرلىرىنى
چىرايلىق قىلىپ سۈپۈرگەندىن كېيىن ئولتۇرۇپ ئىخلاس بىلەن ئۇزۇن دۇئا قىلدى.
بۇنى كۆرۈپ مەن تېخىمۇ رازى بولۇپ كەتتىم ۋە ئۇنىڭ - ئۆزەمگە مەنسۇپ ئەت
بىلەن دېدىم: «پەقەت سىزنىڭ ياخشى ئەنئەنىلىرىڭىزگە چەكسىز سادىق بولۇپ
ۋە ئۇنى كۆز قارىچۇقىڭىزدەك ساقلاپ كەلگەن خەلقىڭىز بولغانلا مىللىي ئىپ-
تىخارىڭىز مەڭگۈ يوقالمايدىكەن!»

«مىڭ ئۆي» بويلاپ.

«باش ئەگمەس» چىققان يولۇچى كورلىغا كىرمەيلا توغرا بۈگۈر شە-
ھىرىگە يېتىپ چۈشىدۇ. بۇ ئارا 300 كىلومېترچە كېلىدۇ. بۈگۈر جۇڭشەھەر-
م. قەشقەرى «دىۋان»دا ئۇنىڭ ئىسمى توغرى يېزىلغان بولسىمۇ[1]، ئەمما
ئۆزبېكچە تەرجىمىسى «بۈگۈر» بولۇپ خاتا يېزىلغان[2]. مەن بۇ شەھەردە
ئىككى قېتىم بولغان ئىدىم. بىراق «بۈگۈر» دېگەن سۆزنىڭ مەنىسىنى ئېنىقلال-
مىدىم. بەزى يەرلىك قېرىلارنىڭ ئېيتىشىچە غوجا ئىسھاق ۋەلى (XV ئەسىر)
بۇ شەھەرگە كەلگەندە خەلق ئۇنى ياخشى قارشى ئالمىغان. شۇڭا ۋەلى
ئۇزەنجىنى: «بۇ شەھەر ئەمەس، كۆرۈكەن» دېگەن ئىكەن. مۇشۇ سۆزدىن
ئۇزۇنىڭ ئىسمى «بۈگۈر» ئاندىن «بۈگۈر» بولۇپ كەتكەن ئىكەن. ئەلۋەتتە،
بۇ بىر ئۇيۇشتۇرۇلغان بولمايدۇ. چۈنكى ئۇزۇن قۇرلار قەيت قىلىنغىنىدەك
XI ئەسىردە، م. قەشقەرى ۋاقتىدا بولغان. 1963-يىلى ئۇنىڭ ئاھالىسى 180
مىڭ ئاھالى بولغان.

بۈگۈر بىلەن كۇچارنىڭ ئارىسى يەتمىش كىلومېتر. بۇ مۇساپە ئۇزۇن ۋە
يانتاقلا بولۇپ، بارا-بارا ئۇلۇغ تەرەپتىكى چىغىر يايلاسىغا تاغلىرىغا تۇرۇ-
لىدۇ. ئاندىن يان-يېشىلدىكى بوستاندىن كۆزەل كۇچار باغلىرى بىلەن شە-
ھىرى «مىڭ ئۆي» ۋە نۇرغۇن مىنارلىرى نامايەن بولۇشقا باشلايدۇ. بۇ مەنزىرىلەر
تولىمۇ كۆڭۈللۈك ۋە مۇجىزە.

كۇچار شەھرى چىغىر تېغىنىڭ قاق ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان. بۇ ئىسىم-
نىڭ مەنىسى ھازىرچە ئېنىق بولمىسىدى. بەزى يەرلىك پېشقەدەملەر ئۇنى
پارسچە كوھ (تاغ)، چار (قۇدۇق) دېگەن ئىككى سۆزدىن ھاسىل بولغان

1) «دىۋان»، 1-توم، 342-بەت.
2) شۇ توم، شۇ بەت.

ئەسلىيەتتە ھەم قەشقەر رەتە پۈتۈن كەلگەن [illegible] پولوچىلارغا كۆچار
دىيىشىدۇ. ئەسلىيەتتە ھەم قەشقەر رەڭلىك كۆرىنىشچە م. قەشقەر رەڭلىك كۆرىنىشچە
تاغ ياغرىنىدىكى بىر قوۋم ۋاقتىدىكى كۆرىنىشدۇ.
بۇ شەھەر كۆرسەن، دەپ ھەم ئاتالغان؟ ئەپسۇسكى، بىز ئۇ سۆزنىڭ
ئېتىمولوگىيەلىك مەنىسىنى تېخى بىلمەيمىز.
كۆچار قىبىلىسىنى بويان دالى چىقىرىپ كېلىشتۇقان شەھەرلەرنىڭ
ئۇيغۇرلىرىنى ئەسىرلەر بويى ئۆزىنىڭ با-
بۇرىسى. 280 يىلغا قەدىمى توخار ئۇيغۇرلىرىنى ھەم باياشات ئىدى.
باياشات بولۇپ كەلگەن بوقاقات دىيار، بىز كەلگەنىدە ھەم باياشات ئىدى.
بۇ شەھەر ئاھالىسىنىڭ باشقا شەھەر ئاھالىلىرىدىن مۇھىم ئىلگىرى پەرقى
بارىدى. ئۇنىڭ بۇرىسى، كۆچار ئۇيغۇرلىرى ئاساسەن دېڭىزلىك بازار-
دىن ئاماقلىنىدۇ. ھەتتا ئاشپەزلەرگە ئەتىلەنلىك ئاماقلار كۆرگەن
بولغايلار كەشلىك غىزادىن كېيىن بىرلا ھېرىشىدۇ. ئاشپەزلەردا تولا راق
لەشمەن قىلىنىدۇ. بىز كەلگەندە بۇ شەھەر دە پەش يۈزدىن ئوشۇق
لەشمەنخانا بولغان. ئۇلار لەشمەن سوزۇشقا ئۇستا بولۇشى
ئەشمە ئاشلىرى چاشتەلىك ئىنچىكە سوزۇلسىمۇ ئۈزۈلمەيدۇ. خېمىرى
پىشىشلىك، سىپى مىزىلىك بولىدۇ. موشۇ سەۋەپلىك بولسا كېرەك
ھەتتا بەزى ئائىلىلەر كۈنىگە ئۈچ ۋاق لەشمەن يېيىشىدۇ. كۆچارلىقلار-
نىڭ بەجەخ ئان ئىسمىلىك ئانىلىك يۇمشاق تەملىك ۋە خوش پۇ-
راقلىق نان ھېچ يەردە بولمايدۇ. ئۇ شۇ ئاملىق چولۇق بىر مەھەللىنى
بىر ئۇقاش تەييارلىنىشى سەۋەپلىك، بەجەخ نىنى، دەپ ئاتىلىپ كەتكەن.
كۆچارلىقلار رەڭلىك ئىلكىنچى ئالاھىدىلىكى - ئۇلار ئەرخوتۇن، چوڭ
كىچىك، باي-گاداي دېمەي ھەممىسى سەنئەتخومار. موزىكا بىلەن
مەيلىنغان. ئۇ سۇلغا چۈشمەيدىغان كىشىلەر ئاھايىتى ئاز. ئۇچرايدۇ
ئۇلار بۇ خۇسۇسىيەتنى مەشرەپتە ئالغان. 1952-يىلى مەن بۇ شەھەر
گە قاراشلىق ئالاقاغا ئاملىق دايونىدا پەرتىسلا ھاتىق ۋاختىدا بىر
كەنتتە بىر قېتىم مەشرەپ ئوينىلىپ نالغىنىنى تىزىمغا ئالغان ئىدىم
كۆچارلىقلار رەڭلىك مەشرەپتە ئوينايدىغان، چىلىم ئويۇنى، ئىسمىلىك
سوھبەتتە شەرقىي تۈركىستان بويىچە بۇ دىيار دىن باشقا ھېچ يەردە ئويناش
مايدۇ. ئۇ ئويۇن شۇنداق؛ قولىغا چىلىم تۇتقان (كېيىن چىلىم ئويۇننى
داپ تۇتۇشۇش سىملىشىمەن) بىر ژىگىت ئوتتۇرىغا چىقىپ، خالىغان
ئايالنى سورۇنغا تەكلىپ قىلىدۇ. ئايال چىقىشى بىلەن ئۇلارغا قاراپ
سولغا قاراپ ئۈچ ئاززىم قىلغاندىن كېيىن قولىدىكى داپنى ئايالغا سۇنىدۇ

1) «دىۋان»، 1-توم، 387-بەت.

ئايال ئۆزىنىڭ كىرۋىگىنى تۇتۇشقا ؛
— بېيت ئوقۇپ بېرەلىسەڭ، ئاناڭنى بېرىمەن، — دەپ داپنى بەرمەيدۇ. ئوتتۇز ئوغۇل ۋاقىرىشىپ ئېيتىش سورىغاننى سورىشىدۇ. ئايال بېيت ئوقۇغاننى لېكىن داپنى ئوغۇلغا بېرىپ، ئوتتۇرىغا بېرىپ ئولتۇرىدۇ. ئەنە شۇ ھېلىقى ئايال ئۆزى خالىغان بىر ئېيتىشنى ئوتتۇرىغا چىقىرىدۇ. ئۇ قوپۇرۇقى رەسمىيەت داۋام قىلىدۇ.
بۇ ئويۇن شۇ مەجلىستىكى كۆڭۈللۈك ۋە قىزىق بولىدىكى، ئوقۇغان بېيتلار مۇمكىن قەدەر ئورگىنال بولىشى ياكى ئاشىقىي شەكىل ۋە مەزمۇنى بىلەن ئوتتۇز ئوغۇلنى رازى قىلىشى شەرت. بىرىگە رازى بولمىسا ئېيتقۇچىسى ئوقۇتۇشىدۇ. ياخشى لىرىكىلار ئۈچۈن راھەتلىنىپ قىزىقىپ ھەجۋىيلەر ئۈچۈن ئېچىپ كۈلۈشىدۇ. كۆپ بېيتلار شۇ ئولتۇرۇشتىكى ئەمەلىيەتتىن تۇغۇلىدۇ.
كۇچارنىڭ ئەڭ چوڭ موجىزىسى — ئۇنىڭ مىڭ ئۆيلىرىدۇر. بۇ ئۆيلەر چىنىقتۇ تاغلىرىنىڭ ئەڭ بەلەن يەرلىرىگە جايلاشقان بولۇپ، ھازىرغىچە كىشىلەر يۈزىگە يېقىن ئۆيلەر ساقلىنىدۇ. بۇ ئۆيلەرنىڭ پەيدا بولۇشى ھەققىدە خەلق ئىچىدە مۇنداق بىر رىۋايەت بار.
كۈچىسىغا ئەنگىلى يېقىن ئۆيلۈك كۇچار ئوغلى ئېلىپ، بېشىغا كەشمىردە تو-قۇلغان سىرلىق ئىمتىھانلىق ھەممە سەللىسىنى يۆگىگەن ياشلار بىر ئېيتىش سېغىز ئاق نىشەكلەرمۇ ئەنە شۇنداق ھالدا ئالدىراپ كېلىپ، ئويغان دەرياسىنىڭ لېۋىدىكى بىر كەنتتە دەم ئالىدۇ.
— مېھمان. ئويلىغىنىمىز، — ياش ئېيتىشنى كۆرگەن بىرەر ئادەم بو-يىچە ئۇنى كۇچار شەھىرىگە ئويۇلغا تەكلىپ قىلىدۇ.
— ۋەلىزۇم[1]! مەن پەقەت مېكىپ كېتىمەن، — دەپ مېنى ئازراق بىلىدىغان ئېيتىشمۇ كۇچارچە. ئاڭغىچە ئۇنى كەنتنىڭ ئوغۇزىدا دەملىرى كېلىپ ئوراۋ بىلىشتى ۋە ئوتتۇرىمۇ ئۆزلىشتى سۆز ئاللىرىدا بىر شىكايەت باشلىنىدۇ.
— قىسى شەھەر بىلەن چىم بولىدۇ ھانامى[2] ئېيتىش؟
— كومارابى.
— نەدىن كېلىۋاتىسىز؟
— كەشمىر شەھىرىدىن.
— ھە، نېمە ئىش بىلەن؟
— ياق، كۇچارلىقمەن.
— ھە، كەشمىر شەھىرىدە ئوقۇپ كەلدىڭىز؟

[1] ۋەلىزۇم — ماشىئاللاھ مەنىسىدە.
[2] ھانامى — يات، ئۇنۇش ئەمەس.

– تاپال. موقەددەس ماماپانىڭ[1] نۇرىغا چۆمۈلۈپ ئېلىشۋاتىمەن.

– دېمەك، ئۇلارنىغا كېتىشنى ئىستەيسىز؟

– ياق، مۇشۇ ئاق ئىشىكنى نەدە ئۇچراتسام شۇ يەردە تۇرۇپ قالىمەن.

– ئۇ يەردە نېمە قىلىسىز؟

– توققۇز بۇددا ئىبادەتخانىسىنى سېلىپ تەشۋىق قىلىمەن.

يات ئۆلكىلىك بۇ گەپنى ئېيتىپ كەتتى. چۈنكى ئۇ تاغنىڭ ئىچىدىكى بىر يەرگە كەلگەندە ئاق ئىشىكلىك چىپىنى ئۇچراتتى. ئۇ زادى ما ئالەمسى. كوموراپى ۋە مۇسسىلە ۋاپا قىلىپ ئېيتقان ئۇچراشقان يەرگە توققۇز بۇددا ئىبادەتخانىسىنى سالدى. ئۇ توققۇز بۇددا بارا-بارا كۆپىيىپ مىڭ ئۆي بولدى...

بۇ رىۋايەت بەزى تارىخى كىتابلاردىمۇ شۇنداق تەرىپلىنىدۇ. مەسىلەن، ياپون ئالىمى يوشى-شىلوتىي ئۇنىڭ «غەربىي بۇددىزم» دېگەن كىتابىدا كۇچاردا بىر سىنىپى قىبتىم، توققۇز بۇددا ئىبادەتخانىلىرى قۇرۇلۇپ، ئۇنىڭ كوھمارا ئىبادەتخانىسى بىر يۈز ئەللىكتەك يېقىن سوتراكىتابلىرىنى ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلغانلىقىنى ھېكايە قىلىسا[2]. «خىتاي تارىخچىسى شانى»، «شىنجاڭنىڭ تارىخشۇناسلىقىدىكى ئەھۋالى» دېگەن ئەسىرىدە كۇچاردا ئا-ئەسىرلەردە توققۇز بۇددا ئىبادەتخانىلىرى قۇرۇلغان دەپ خەۋەر قىلىدۇ[3]. ئۇيغۇر تارىخچىسى مۇھەممەت ئىمىن بۇغرانىڭ 1935-يىلى كەشمىردە باسمىسىدا بېسىلىپ چىققان «شەرقىي تۈركىستان تارىخى» ناملىق ئەسىرىدىمۇ مۇشۇ پىكىرلەرنى ئالغا سۈرىلىدۇ[4]. بىراق بۇ تارىخلارنىڭ ھېچ بىرىدە مىڭ ئۆيلەرنىڭ، قاچان، قايەردە باشلىنىپ قاي ۋاقىتتا توختىغانلىقى، ھەممىسىتان ۋە ئەۋلادلىكى مۇشۇ تەخلىت ئۆيلەردىكى پەرقلىرى، ئىچكى دۇنياسى ۋە قايسى مەدەنىيەتكە تەئەللۇق ئىكەنلىكى توغرىسىدا ئېنىق ۋە تولۇق مەلۇمات بېرىلمەيدۇ. ھەتتا ئەسىرلەرنىڭ بېشىدا بۇ ئۆيلەرنى بىر قەدەر تەكشۈرۈپ ئۇنىڭ ئىچكى دۇنياسىدىن نۇرغۇن رەسىملەرنى ئويۇپ ئېلىپ كەتكەن نېمىس ئالىمى فون لېكوكنىڭ خاتىرىلىرىدىمۇ بىز دېگەندەك بىر نەرسە تاپالمايمىز.

مىڭ ئۆي توغرىسىدا بىر قەدەر كەڭ مەلۇمات بەرگەن كىشى ئۇيغۇر شائىرى نىمشېھىت ئەرمىيە داموللا ھېسۇر. بۇ كىشى ئەسلى بايلىق بولۇپ،

1) ماماپانا - بۇددا دىنىدىكى ئايالچە بىر مەزھەپ.
2) «ئۇنىڭ تەسىرىنىڭ ئۇيغۇرچە تەرجىمىسى» 92-بەت.
3) «شىنجاڭ گېزىتىنىڭ» 1955-يىل ئاۋغۇستىدىكى سانىغا قارالسۇن.
4) «شەرقىي تۈركىستان تارىخى» بەت.

بۈتۈن بالىلىق ۋە يىگىتلىك ھاياتىنى موشۇ مەلىك ئۆيلەردە ئوينىاپ ۋە ئۇنى ئۆگىنىپ ئۆتكەزگەن. شۇ قاتاردا ئۇ بۇ يەرلەردە خىسراۋ شىرىننى بۇرۇن ئازەرى - كۆپچىلىك سۆز قىلغان كلاسسىكلاردىن ئەلى شىر ناۋايى، نىزامى گەنجەۋى، خىسراۋ دەھلەۋى قاتارلىق ئاقىللىق شائىرلاردىن ئۆگەنگەن. ئۇنىڭ بۇ ھەقتىكى مەلۇماتى 1948 - يىلى ئىلىدا ئازات شەرقى تۈركىستان گېزىتىنىڭ مەتبەئەسىدە بېسىلىپ چىققان «پەرھاد - شىرىن داستانى» ئىسىملىك ئەسەرىدە زىكىر قىلىنغان.

شەرقى تۈركىستان سىرلىق مۆجىزات،
تىيانشان باغرىدا ناقەدە ۋە موزات.

. . . .

ئۇشبۇ دەريانىڭ ئۇ تەرىپىدە،
مەلىك ئۆي، قېزىلغان ئۆتكەن دەۋرىدە. (1)

دەپ باشلىنىدۇ شائىرنىڭ بۇ ئەسىرى. داستاندا مەلىك ئۆينىڭ، تارىخى، ئوزۇلىشى، شەكلى ۋە كېيىنكى ئەھۋاللىرى باي ناھىيىسىگە قاراشلىق قىزىل دېگەن جايدىكى، مەلىك ئۆيلەرنى، ئاساس قىلغان ھالدا تەسۋىرلىنىدۇ. شائىر ئۆز خۇلاسىسىدە، مەلىك ئۆيلەرنى، خوتەن شاھىنىڭ ئوغلى پەرھاد كولىغان، - دېگەن خەلق رىۋايىتىنى ھەرتەرەپلىمە ئىسپاتلاشقا تىرىشىدۇ.

مەن كۇچار ناھىيىسىگە قاراشلىق قۇمتۇرا دېگەن جايدىكى، مەلىك ئۆيلەرنى، بىرىنچى قېتىم 1952 - يىلى كۆزدە زىيارەت قىلغان ئىدىم. بۇ قېتىم ئۇنى ئابدۇلخالىق ئۆمەر ۋە ئابلا بىلەن بىللە رەسىمى ئىلمى ئېكىسپېدىتسىيە قاتارىدا بۇيىچە تەكشۈرۈپ چىقتىم.

بۇ - تارىم ياكى جەنۇبى تەڭرىتاغ دەرىسى ھىساپلانغان كۇچار، باي، توقسۇن ناھىيىلىرىنىڭ ئۇلۇغ گۈزەل تاغلىرى ئىدى. بازارلىرىدا شاپتۇل، بېھى، ئانار ۋە ئەنجۈرلەر، ئەنجۈر يۇ يۇرما قىلىدىغان ئايىم-ئايىم قاچىلاپ قويۇلغان قايماقلار بىلەن يېڭى بۇغدايلىنىڭ ئۇنلىرىدا پۇشۇرۇلگەن، بەجەھ نانلىرى، سىراپ ئىدى. بولۇپمۇ بۇ ناز و نېمەتلەرنى شامالدىن كەلگەن، سايامەتچىلەر، ئوچۇن شۇنچىلىك باياشات كۆرۈنەتتى، ھەرقەدەمدە يول شاپتۇل يەپ كېيىنكى يەر. لىك ئادەت بويىچە چىنە سۇغ سۇ ئىچىۋە تىسەلى سىكىپ كېتەتتى.

كۇچاردا ئۈچ كۈن تۇرۇپ پۇختا تەييارلىق قىلىۋىدۇق. مەشھۇر رەھبەر - يېڭۇن ۋە پاخان مۆمىن ئاخۇنىكام قەنەداق. ھاشىمبەگ، سايىت نەجىم

(1) ئىمىر شەھىت ئەرمىيە دامولام - «پەرھاد - شىرىن»، غۇلجا 1948 - يىلى نەشرى - بەت.

قاتارلىق ئۇنىلغان پىششىقدەملەر بىلەن سۆھبەتلىشىپ تونۇشتۇق، ھەملە ئورىلەر
خۇسۇسەنلىكى پەرلىك مەلھەملەرنى تولىمۇ تولۇپلىۋالدۇق. ھەملە ئورىلىرىگە چىقىش
ئۈچۈن شۇنچە قارىغۇ ئورىلارنى پو دەپ تۆكۈپ ئۈچۈن ئازلا مېڭىپ ئاغىمچا
يالتا. ئۈچ جەڭ قاتارلىق كېيىن كىلىك ئىزدىسىلەرنى تولۇق ۋاقىتلىق تۇق. نەتىجىدە
ئالتە شەھەر بويىچە ئاتىغى چىققان ئۈستا ھارۋىكەشنى تاپقىنى ئاملىنىڭ
ئاتى قويۇلغان پىتلىق توغۇرچا قىلىق كەلگەن ھارۋىسىغا ئولتۇرۇپ، سەپىرى-
مىزنىڭ تۈپىنى سىنى كۇچارنىڭ شەرقىي شىمالىغا جايلاشقان كىرىشى ئاملىق بىرىدىنى
باشلىدۇق.

كىرىش — ئۈچ چىقىش ئىغىزى (بەزىلەر بۇنى قىنى چول تاغ دەپمۇ ئاتىشىدۇ)
يولتۇز تاغلىرىغا ئۆتۈشىدىغان شىمالدىكى ئەڭ ئىگىز قىسمى بولۇپ، بۇ يەرنىڭ
ھاۋا بىغى، ... سىم-سىم، دېگەن جايلىرى ئەللىكتىن ئوشۇق ھەملە ئورىلىرى
بار ئىكەن. سىم-سىم ئولىمۇ كۆڭۈللۈك بىر جاي ئىكەن.

— سىم-سىم كۇچار شاھىنىڭ قىزى شىرىننىڭ يازدا دەم ئالىدىغان
يايلىقى ئىدى، — دەپ سۆزلەپ بەرگەن ئىدى بىزگە كۇچارلىق سۆھبەتچىمىز-
دە سايىت ھاجىم. — ئۇ ھەرقاچان يارى پەرھادنى سېغىنغاندا يولغا
قاراپ تۇرۇپتۇ!

سىم-سىم ئارىلاپ سىم-سىم ئارىلاپ دەريانى بويلاپ،
ئىككى كۆزۈم پىسىر بولدى يولۇڭغا قاراپ.

دەپ ناخشا ئوقۇپ يىغلايتتى.

سايىت ھاجىم يادىكارلىق گەلگەن يالپاق ئۆزلۈك يالاق بوردىغىلىق
ئىشنى بەش يادىكارلىقى كۆڭۈللۈك بىر ئادەم ئىدى. ھېمىشەم ئىزىمىنى
چولپىسلە ئوراپ ئاتى. كۆپنى بىلىدىغان كىشى ئىدى. مەن ئۇنىڭ بىلەن
1951- يىلى كۈزدە كۇچاردا پىرتىچارىسى كېمەيتىش ئىشىغا كەلگەن
ۋاقتىمدا تونۇشقان ئىدىم ۋە ئۇنىڭدىن نەرسىلەرنى يېزىۋالغان ئىدىم.
خۇددى ئۇ دېگەندەك بىز ئەڭ كىشىلەرنىڭ نەتىجىسى سىم-سىم ئىچىدىن
بۇدۇقنى ئاماندا چولپى سۇ ئاققانلىقى ئېنىقلاندى. ئۇنىڭ ئۈگۈزلىرى
راستىلىقى يولتۇز يايلاقلىرى ئىكەن. بىز بويىچە ھەملە ئورىلىرى ۋە
ئاق ئويى، ئاملىق كونا شەھەرنىڭ ئىزلىرىنى ئەكىشىپ چىققىنىمىز-
دىن كېيىن ئۇيەردىن ئاتلىنىپ، كۇچار بىلەن بايىنىڭ ئوتتۇرىسى (كۇچار-
نىڭ غەربىدە 6 كىلومېتىر) چولپى يول ئۈستىدە جايلاشقان، قىزىل قاغا،
دېگەن يەردىكى ھەملە ئورىلىرىگە كەلدۇق. بۇ يەردىكى ھەملە ئورىلىرى، كۇچار
شەھىرىگە ۋە چولپى يولغا يېقىن بولغاچقا، ئۇلار ۋەيران ئىدى. ئۇنىڭ

بولسىمۇ بىز بۇيەردىن ئاز-تولا رەسىملىرىلا قېلىپ قالغان قىرقىنچى يىغىن
تويلىرىنى تونۇيالمىغانلىقىمىز، ئوتتۇرىسىدىكى چوڭ بىر ئويمىنىڭ دالىسىغا ئويۇلغان
سىزىق نۇسخىسى يېڭىلانغانلىقى، قونۇلغان تەرەپتىن كېسىپ ئېلىپ كەتكەنلىكىنى كۆ-
رۈپ زىيان كەلگەنلىكىنى يەنە بىر ئويمىنىڭ ئەسلىدە سىزىلغان رەسىملىرى ئۈستىدە
ئىلگىرىكى قىممەتلىك قىرىپ، يېڭىدىن باشقا رەسىملەر سىزىلغانلىقىنى خاتىرىلىدۇق.
بۇ تۈرلۈك خاتىرىلەش ئارخېئولوگ، ھۈنەرۋەن ۋە تارىخنى تەتقىق قىلىش
ئۈچۈن قوللانمىغا كىرگۈزۈلگەن ھەممە سىزىق بىر ھادىسە ئىدى. شۇڭلاشقا بىز ئۇ ئەسەر-
لەرنى ئىگىلىمىز دەپ ھال مەسىلە قىلىشتۇق: بۇ تويلار قايسى ۋەقەلەرنى سىزغان تە-
رەپنى بىر يېقىن قىممەتلىك سىزىلغانلىقى ئۇلارنىڭ رەسىملىرى خان ياكى خانىم ۋە ئا-
ياللىرى، ياكى ئۇلارنىڭ سىزدۇرۇلغان بولسا كېرەك. دېگەن قارىغا كېلىشتۇق-
ئالدۇق. ئەمما بىزنىڭ بۇ سوھبىتىمىز كەلگەن ھارغىن كېچىدىن ئىزاھلىغان
ئاڭلىنىپ قالدى:
— ياق، بۇ تويلار توغرىسىدا بىز كۆچۈرۈشكە لايىق ئىزاھلىق بىر رىۋايەت
بار، قارىساڭلار ئۇنى بىز كۆچۈرۈپ قارىسەك دەيمىز، — دېدى ئۇ مەز-
كۇر تويلارنىڭ ئىشىكىدە پەيدا بولۇپ تۇرۇپ، — بۇ تويلارنىڭ سۈرىتىنى سىزغان
سۈرەتچى كۆچۈرۈشنىڭ خوتۇنى ھەمدە ئىككى ئاشىق ئىكەن. ئۇ ئىككى تو-
يلارنىڭ بولۇشىغا ئىزھار قىلىپ ھەمدە ئىككى زادى دەرىجىدە ئىكەن. ئەتىجەسى بىر
كۈنى ئۇ موشۇ تويلارنى پادىشاھ، ھەمدە ئىككىسىنىڭ سۈرىتىنى سىزىپ قويۇپتۇ.
بۇنى كۆرگەن پادىشاھ غەزەپكە كېلىپ، شۇ زامان ئۇلارنىڭ بېشىنى ئېلىش
بىلەن بىللە ھەممە سۈرەتلىرىنى ئۆچۈرۈپتۇ. كېيىن باشقا سۈرەتلەر
سىزدۇرغان ئىكەن.
مەن ئىزاھلىقتىكى مۇشۇ رىۋايەتنى تولۇق يېزىپ ئالدىم. كېيىن خوتەن-
دىكى موشۇ رىۋايەتنى يەنە بىر نەچچە كىشىدىن ئاڭلىدىم.
بىز ئەنە شۇ چېچىلىپ ياتقان ئاغىلارنى تەكشۈرۈپ چىقىپ قاراپ كېتىۋاتىمىز.
بەزى پاسىلدا يوللارنىڭ يېرى ئۆز قۇمدىن قىلىنغانچە، شەرقىي تۈركىستاننىڭ بۇ يېرىدىكى
كەڭ يۈز مىليون ئىلگىرىكى بوستانلىق چوڭ بىر تۈپ دېڭىزى بولۇپتۇ. كېيىن
ئاستا-ئاستا قۇرۇپ قۇملىققا ئايلانغانلىقى مەلۇم. دېمىسىمۇ بىز كېتىۋاتقان
تاغ قاتلاملىرىدا قاپتال ۋە ئورمان پاسىلغا ئىگە خادا تاشلار، ھەتتا قو-
شۇلغان تاشقا ئايلانغان بېلىق ۋە قۇلۇلىلەر تولا ئىدى. شۇڭلاشقا بىلەن
بۇ تاغ خادىلىرى بەزىدە تۇرۇن- تۇرىدا ۋە تىلىملىرى-يېشىل ئېرىقلەر ت-
ەرگە تويۇلۇشتى. بۇ قەۋەتلەر قىزىل، كۆكۈچ، يېشىل، ئۇچقۇنچە قوڭۇر-
دى ساپ. سىزىق بۇ تاغلار بىلەن سىرلانغان، ئۇلارغا ئوخشاتقىلى بولىدىغان

بۇ ئاجايىپ تەبىئەت كۆچىسىدىن، كىچىكىمدە بىر قېتىم ئۆتكەن بولسام مۇ
ئۇنى ئۇنۇتقان ئىدىم. ھەيران-ھەس بولۇپ ھاۋزىنىڭ شۇنچىغا ئۇلۇغ-
ۋارلىقىغا، زوق قويۇپ قاراشقا باشلىدىم. گەرچە بۇ تاغ ئىچىنى بۇرۇن
سائەت ماڭسام مۇ زادى زېرىكمىدىم. ئاتۇمچۇرۇق ئۇستازام بۇ-
لۇتلىق بىلەن بىللە ياخشى فوتوگراف ئىدى. ئۇ بۇ تاغنىڭ كۆرۈنۈشلىرىنى
بىر قانچە سۈرەتلەرگە ئېلىۋالدى.

چۈشتىن كېيىن بىز قۇدرۇق شىمالىنىڭ ئىشانى بايى ناھىيىسىگە قاراشلىق
قىزىل كەنتىدىكى، مىڭ ئۆيلەرنى تەكشۈرۈشكە ئىدى. مىڭ ئۆي، خا-
تىرىمىزنىڭ بېشى يوچۇق ئۇرنىدىن بىر بىلگەن رەڭلىك تەشتىكى كومارا بېيىڭ
، ئوتقۇز بۇددا ئىبادەتخانىسى، ئېيىتىش. كىرىش ۋە قىزىل قاغىلاردىكى
ئۆيلەرنى ئۇ ئىبادەتخانىنى تاپالمىدۇق. قىزىلدىكى ئۆيلەرنى ئەڭ كۆپ
ۋە ياخشى ساقلانغان ئۆيلەر دەپ ئاڭلىغان ئىدۇق. شۇ ئۆيلەرنىڭ ئىچىدىنى
ئەسلى، ئوتقۇز بۇددانى، تاپسام نەقەدەر كۆڭۈللۈك ئىشى بولار ئىدى دە-
دەپ ئويلىدىم.

كۇچاردىن قىزىلنىڭ ئارىسى ئاتمىش كىلومېتىرچە كېلەتتى. ئەسلى
ئەتىگەنە ئۇ يەرگە سالامەت يېتىپ كەلدۇق. بۇ كەنت تەرىمىيە دامۇللام
يازغىنىدەك مۇزات دەرياسىنىڭ بويىدا بولۇپ، يەرلىكلەر ئۇنى بىر تەرەپتە
، مۇزات دەرياسى، دېيىشىدۇ. ئاساسەن قىزىل دەرياسى دەپ ئاتىلىدىكەن.
شۇ ياقلاردا شۇ يا دەرياسى، دېيىشىدۇ. بولمىسا بۇ دەريانىڭ ئەسلى ئىسمى
ئېكمەن ئىدى. بۇ نېمە دېگەن سۆز. ھازىرچە بىز گە مەلۇم ئەمەس. سايىت
ھاجىم ئۇنى مانچە، يەرھا چەھرى دەپ ئۇ ئۇقتۇرغان ئىدى. ئەپسۇسكى
مەن سايىت ھاجىم ئېيتقان بۇ ئاتالغۇنى ئاۋالى يە تەرىمىيە دامۇللام ئەسەر-
لىرىنى تاپالمىدىم. شۇنداق بولسىمۇ بۇ بىر شائىرانە چىرايلىق ئىسىم بولغاچقا
مەن ئۇنى يەنە خاتىرىلىرىمدە ساقلاپ كەلمەكتىمەن.

قىزىل كەنتىنىڭ مەركىزى بىلەن قىزىل مىڭ ئۆيلىرىنىڭ ئارىسى
توغرىسىغا كىلومېتىر كېلىدۇ. سىز ئەنە بۇ قىزىل رەڭگە بويالغان ئۇچۇن
ئېگىزلىكنىڭ بېشى تۈپىدە-توغراچە نوپقا (ئاقىقا) قارىسىڭىز. ئاندىن
پالغۇزنا ياق چىغىر يول بىلەن ئېگىز بىر ئىسمەرلىق ئېچىگە كىرىپ كەتسىڭىزدە،
بىردىنلا ئەتتىن ئېيىن شۇنداق ئاجايىپ بىر مەنزىرىگە دۇچ كېلىسىزكى، بۇ
چاغدا ئورپا ئوزىڭىزنى ئاسمانغا، تاغ باغرىدا يەتتە يېقىلغان ئەگمە
دەرياسى ئېگىزلىكتە تولغىنىپ، يوغۇرلۇق ئىچىدە كېتىۋاتقان لوستەڭ سوخان
ھېس قىلىسىز. شائىر ئەرىمىيە دامۇللام بۇ مەنزىرىنى ئۇرۇپ، ئىچىمىزگە بىر

قىزلىرى جەنۇبىي يېڭى مەھەلرىك بار،
تىلكىسە ئېگىز، چوڭ تۇر، داۋان تار،
داۋاننى پەستىلە ـ ۋادىغا يۆرمىلىك،
خۇددى ئاسماننى پەرگە چۈشكەندەك.
بۇ تالار ئىنىلىسى يەلەر [illegible] كېچىدۇر،
ئۇنىڭ ئەسلى يېزى تاغ كۆزلىرىنى كېچىدۇر.

راست، بۇ چوڭقۇر خاجىسىلىق ئېچىدىكى چوڭ شەھەر شىمالىدىن بىلەن ئولتۇرغان [illegible] كېچىپ كېتەمىز. چوڭلىقى سىز بىر تەرەپتە بولۇپ، سىلىق غەربىي - شىمال بولۇپ دەرياغىچە سوزۇلۇپ ياتقان تۇتاش شەكىلسىز [illegible] سىغىمى ئاش ئۆزلىرىگە ئېگىز - پەس، چوڭ - كىچىك قىلىپ ئورۇنلاشقان بۇ ئۆيلەر قېپىدىكى مىڭ ئۆيلەرنى كۆرۈپ: «ئەمبۇ نەمە دېگەن سىرلىق [illegible]» دەپ بىرەر تاللىغانلىق ئەسرا [illegible] دىغا چۈشىمىز. ئىككىنچى تەرەپتە بۇ شەھەر كېڭىسە چوڭلۇق ئەھمىيىتى بىلەن گۈزەل باغ - ۋارانلىرى [illegible].

بىز كەلگەن بۇ ۋادىنىڭ %60 تىن ئوشۇق قىسمى ئۆيلەر بار شەھەر. ئا. ئومۇمىي ئىككىمىز بىر ھەپتە ئولتۇرۇپ بۇ ئۆيلەرنى بىرمۇ - بىر ساناپ ئىچى - تېشىنى تەكشۈرۈپ [illegible] چىقتۇق. بىز بۇ يەرنى مەخسۇس [illegible] مىڭ ئۆيلەرگە كۆچارباي ئوقسۇ ناھىيىلىرىدىكى ئەھمىيەتلىك ئۆيلەر بىلەن مەركىزى بولۇپ، ئۇنىڭدا قەدىمكى شەھەر [illegible] (ئۆگىن) سۇلغا قاراپ ئۇزۇن بىر خىل شەكىلدە ياسالغان. بۇ ئەھمىيەتلىك [illegible]:

بىرىنچى ـ ئوتتۇرا ئېيۋان تۆرت چاسا [illegible] بار گۈمبەزلىك ئۆي.

ئىككىنچى ـ ئوتتۇرا ئېيۋان ئەتراپىدا [illegible] بولۇپ [illegible] بۇ ئىككى [illegible] يۇتۇشۇپ ياسالغان [illegible] گۈمبەزلىك ئۆي.

ئۈچىنچى ـ ئۇلۇغ [illegible] بىر خالتا ئوشۇق بار گۈمبەزلىك ئۆي.

تۆتىنچى ـ تۆرت چاسا [illegible] سامان ئۆيلەر.

بەشىنچى ـ مەخسۇس تۈرت يانلىق قاراقۇل [illegible] بىلەن [illegible] بوكشىلىك ئۆيلەر.

ئالتىنچى ـ ئىچكىرى - تاشقىرى ياسالغان قوشما تۆرت چاسا ئۆيلەر.

يەتتىنچى ـ ئوتتۇرا [illegible] بولۇپ [illegible] ئىككى [illegible] بىلەن ئوتتۇرىسى [illegible] زال. بۇ زالدا [illegible] چوڭقۇر [illegible] ئوتتۇرىسى بوشلۇق شەكلىدىكى ئۆي.

سەككىزىنچى ـ تۆرت ئېيۋان تۆرت [illegible] بولۇپ [illegible] ئىككى [illegible] بىلەن ئالتە [illegible] بىر [illegible] قاتار زالدۇر.

گۈمبەزلىك ئۆي.

توققۇزىنچى — ئۇزۇن ئەگمە دالان، ئۇنىڭ ئىچىدە بىر دېرىزىلىك تۆرت چاسا ئۆي.

ئونىنچى — بىر ئىشىكلىك، ئىككى دېرىزىلىك تۆرت چاسا ئۆيلەر.

ئون بىرىنچى — تورۇسى ئىچىگە ئۈچ بۇجەكلىك ياسالغان تۆرت چاسا ئۆيلەر.

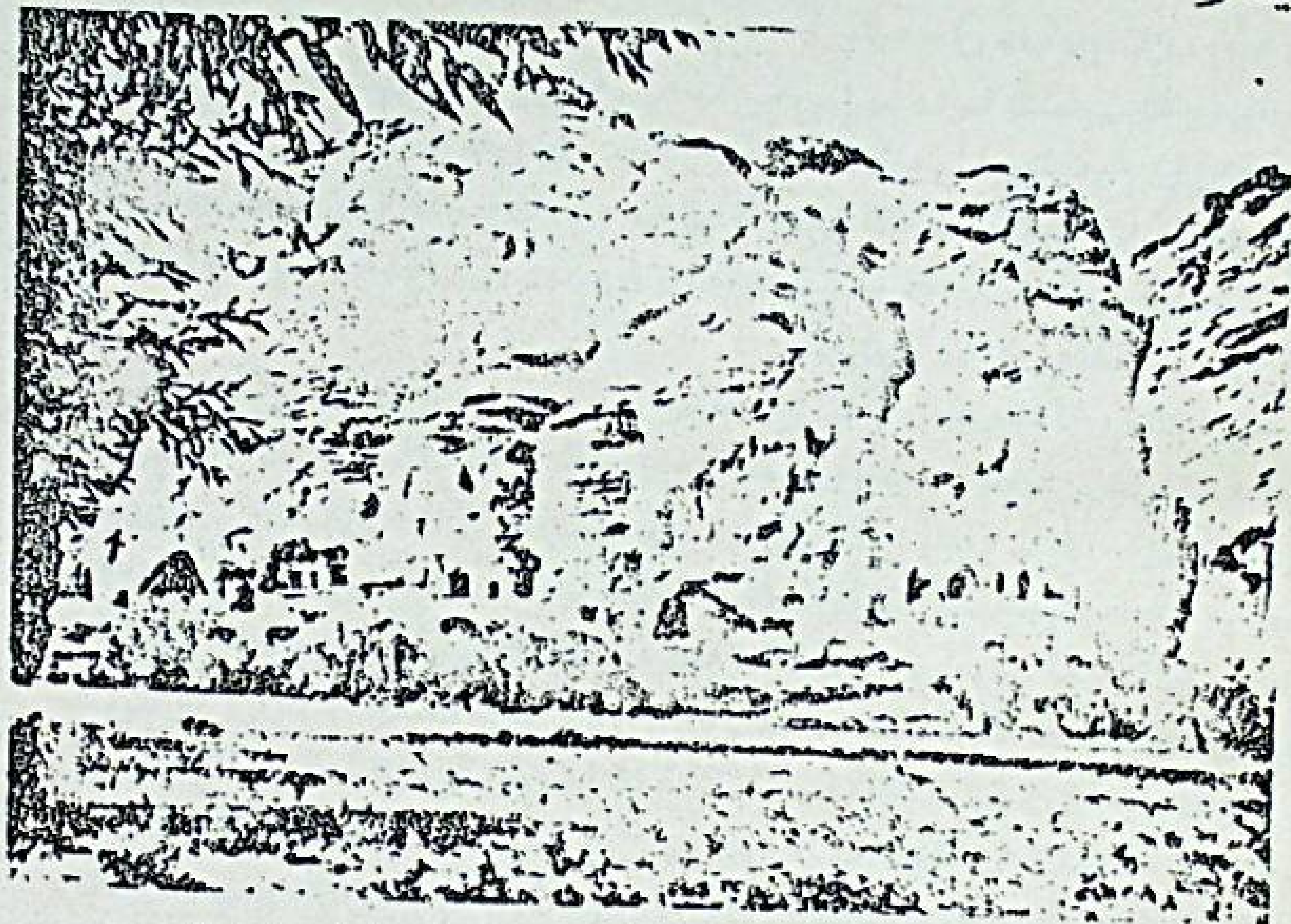

قىزىل ئەمەلە ئۆيلىرىنىڭ غەربىي تاشقى كۆرۈنۈشى.

بۇ ئۆيلەرنىڭ بەزىسىنىڭ ئېگىزلىكى 25 مېتر ئېنى 7-8 مېتىرگىچە، ئۇزۇن-لىقى 50 كە قەدەر مېتىرگە يېتىدۇ. كىچىكلىرىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 80 سانتىمېتىر، ئېنى 50 سانتىمېتىر، ئېگىزلىكى بىر يېرىم مېتىر كېلىدۇ. بۇلارنىڭ ھەممىسى مېتىن بىلەن تولىمۇ سىلىق ئويۇلۇپ تاملىرىغا ئالغۇن سىغىل ۋە چىقىرىلغان. ئۇنىڭ ئۈستىدىكى تۆرت تاملىرىغا كاكىلا چىچەكلەر سىزىلىپ، ئاندىن ئىچكى تاملىرى ئاق گەج بىلەن سۇۋالغان. ھەرقايسى گۈل ئۈستىگە ئاق قىزىل سېرىق، كۆك، يېشىل قاتارلىق بەش خىل بوياقلار بىلەن ھەرخىل سۈرەتلەر سىزىلغان، بۇ سۈرەتلەرنىڭ مەزمۇنى لەرزە پىشىنىدە ئەپسانىۋى سۆزلەپ چىقىشى قىيىن ئەملۇۋاتتە. خۇلاسە قىلىپ ئېيتقاندا توققۇز ئىلگىرى بەشىنچى سۈپەتتە ئاخىر بولسىمۇ بىرىنچى — ئونتۇنچىنىڭ ھەرىلىسى يەنە ھالىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرگەن.

سۈرەتلەر. بۇنىڭغا: قىزىللىق مۇنتەزىم ئەسكەرلەر، ئېغىرەربى پاراقلار
بىلەن جابدۇقلانغان ھەيۋەتلىك پەيلىدىكى ئالاھىدە بىر-بىرىگە قارىمۇ-
قارشى قويۇلغان ئاتلىق ئەسكەرلەر، ئېگىز قوشقا تاغقا يەنە ئۇشتاشلىق سېپىل
ياكى قورغانلار، بۇ قورغانلار ئۈچۈن جەڭ قىلىدىغان سۈرەتلەر كۆرىنىدۇ.

ئىككىنچى – ھەر خىل سىلاھ قىيا يەتىلەرنى ئىبادەت قىلىدىغان سۈرەتلەر.
بۇنىڭغا: ئالتۇن تەخت ئۈستىدىكى جاۋانە قوروق ئولتارغان قاڭشالىق
خانلار، قولىغا قالقان ياكى ساتار قالارلىق ساز تەسىۋا يېلىرىنى تۇتۇپ
خۇشال پەرزەنە قوروشقان سازەندىلەر، تويغۇ ربناكا رلىغىسا ھازىر-
غىچە قوللىنىلىپ كېلىۋاتقان، بەش چىچەككە ئوخشاش تۈمەن-
تۈرلۈك نەققاشلار، توقما قىنا چىقىپ تۇچكە ئويىنىۋالغان ئەكرەمخان-
چىلار، سىرنىكا ھالار، يەنە شۇنىڭدەك يا قالىچا قىلىرىنى تۇرۇپ مەردانە كەلمەن چىپىشقاندەك
قان دىخان ياكى ئىشلەمچى مەدىكارلار سۈرەتلىرى كۆرىنىدۇ.

ئۈچىنچى – خىيالى ئىلىم چوچەك ئەپسانىلىرىغا تەئەللۇق سۈرەتلەر.
بۇنىڭغا: بىر قولىدا ئۈزۈم، ئىككىنچى قولىدا گۈل تۇتۇپ ھاۋادا لەرزان ئۇچۇپ
يۈرگەن پەرىلەر، بېشى ئادەم تېنى جەنىۋا قىيا پېتىدىكى، بۇلبۇلى گويالار،
دەرەخلەر ئۇچلىرىدا ئويناپ يۈرگەن سىرلىق كېپىنەك ياكى بوغۇنلار، تۈز-كوز-
لىرىنى ھەر خىل بويا قلاپ ناھەمگە دەھشەت چىچىپ يۈرگەن مۇدھىش دىۋە
ياكى يەلپە-چەشمەلەر سۈرەتلىرى كۆرىنىدۇ.

تۆتىنچى – بۇددا دىنىغا ئائىت دىنىلىرىگە تەئەللۇق ھەر خىل ئېتىقادى سۈ-
رەتلەر. بۇنىڭغا: «قاراڭغۇلۇق»، «يورۇقلۇق خۇدالىرى»، ... «زوڭاچ
تەڭرىلىرى»، ئولۇم-پىشىم مۇراسىملىرى، ھەر خىل دوزاق ئازاپلىرى بىلەن
جەننەت سېخىلىقلىرى كۆرىنىدۇ.

بەشىنچى – يەنە خوتەن زىيە گە تىزىلغان يەبولەسا شۇ شىنى ئۇيلىدى ئاز
رەت شەرقى تۈركىستاندا رئال بولۇپ ئۆتكەن تارىخى ۋە ھاياتى سۈرەتلەر.
بۇنىڭغا: خوتەننىڭ بوگۈنكى بالىتى ئۈزۈملۈكلىرىگە ئوخشاش مىسلى كەڭ ھەر
خىل يېمىش كۆپ نەكلەرىنى ئىبىپ بوستانلىق ئۇچىدا گۈزەل ئويناپ يۈرگەن
چىچۇ رىقىز تىكىستلەر، شەكلى كۆرۈنىشى بوگۈنكى ئۇنلۇق كلىرىدىنى قىلچە
پەرقى بولمىغان ئۇنلۇقلارنى تۇتۇپ تاغ ياكى قانداقتۇ بىر ئېگىزلىكلەر-
دىن سەكرەپ چۈشۈۋالغان، ياراشۇقچىلار. شەكلى ھازىرقى ياۋ-
روپا مۇزىكا قوراللىرى، گىتارا، ھەممەلەر كەبى تەسۋىر بارنى تۇتۇپ،
چېلىپ تۇرغان نۇر زۇرگەن سەھەنى تەرەپلەر سۈرەتلىرى كۆرىنىدۇ.
بۇ سۈرەتلەرنىڭ ھەممىسى ئوتلۇق، تەسىرلىك، سەنئەت قانۇنلىرى

بويىچە سىزىلغان. مەسىلەن، ئادەم ئۆزلىرىنىڭ دىنامىكىسى، ئۆزىنىڭ قا-
ياقىنلىق ئارىلىقى، يانتۇ قاراپ تۇرغان كۆزلەرنىڭ ئېنىقلىقى بىلەن قارىسىنىڭ
قىياپىتى ئۆلچەملىرى توغرىسىدىكى دەرىجىسى بېرىلگەن. رەسسام ئا. ئومەروف-
نىڭ ئېيتىشىغا قارىغاندا بۇ سۈرەتلەرگە بېرىلگەن رەڭلەرنىڭ خىمىيە-
ۋى تەركىبى سۈرەتكەندەك بولۇپ، ئۇنىڭ ئۆز ئورنىدا ئىشلىتىلىشى ناھايىتى
نەپىس خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە.

— بۇ رەڭلەرنىڭ ئون تۆت ئەسىردىن بۇيان ئۆچمەي ئۆز ھا-
لىتىنى ساقلاپ كېلىشى تارىختا ئاز ئۇچرايدىغان ھادىسە. — دەيدۇ
ئا. ئومەروف. ئۇ يېقىندا ئىلى ئىسلاھاتچى بەزى ئويمىلىق سۈرەتلىرى ئو-
چۇق دالىدا قېلىپ، ئون چۈشۈپ يامغۇر يېغىشلىرىغا ئۇچرىشىغا قارىماي
زادى ئۆز رەڭگىنى يوقاتمىغان.

بىز بۇ سۈرەتلەرنى تەتقىق قىلغىنىمىزدا ئوخشاش ساھەلەرگە بولغان چېت-
ئەللىكلەرنىڭ بەزى خىللىرىنى سۈرەتلەرگە چوڭ كۆڭۈل بۆلدۇق. ھالبۇكى،
بۇ سۈرەتلەردىكى ئويۇلما تېخىچە دۇنيا سەنئىتىگە تونۇلماي بولۇپ، شەرق
ۋە غەرب مەدەنىيىتى ئوتتۇرا ئاسىيادا تۇتاشقان مۇھىم كۆۋرۈكلىرىدىن بىرى،
بەزى غەرب ئالىملىرى ئېيتقاندەك ئۇيغۇر، مىللىي ئويلىرى، مەدەنىيىتىدە
قەدىمىي يۇنان مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرى بار دېگەن پىكىرلەر بار. راس،
قەدىمىي يۇنان بىلەن شەرقىي تۈركىستاننىڭ بۇددىزم زامانلىرىدىلا چوڭ
ئۇچرىشىشى (مەسىلەن، گانىدھارا سەنئىتى) بىلەن كەلگەن مەدەنىي ئالاقىلەر
بولغانلىقى مەلۇم. بىراق، مىلادى ئونىنچى ئەسىردىكى، ئۇيغۇر مەدەنىيىتىگە
كىرىشكەن ئۇيغۇر ئۇسلۇبلىرى ھەققىدە نېمە دېيىشكە بولىدۇ، مەدەنىيەتنىڭ ئەسىرى دېيىشكە
بولامدۇ؟ كىم بىلسۇن، بەلكىم بۇ رەسىملەر شەرق تەسىرىدە ئىلىم ئاساسلىق
ئۇيغۇر سەنئىتى ساھەسىدىكى ئارىلىق ئوتتۇرا دىيار ئۇيغۇرلار[1] ئارىلىق ئوخشاش
ياۋروپاغا كەلگەن كىشىلەر ئارقىلىق غەربكە ئۆتكەن ئىدىمۇ؟! ئۇيغۇر مەدەنىي-
يىتىنىڭ تەسىرى ئەنە شۇ ناۋاق كىشىلەر ئارقىلىق خىتايغا ئۆتكەن ئىدى.
مەسىلەن، كۇچارلىق ناخشىچىلارنىڭ مۇزىكا تەتقىقاتچىلىرى لوچاۋ (١٢-
٧ ئەسىر) زامانىدا خىتاي پايتەختىگە بېرىپ ئۆز ئۇستا ئويۇنلىرىنى خىتاي
مۇزىكىسىنى ئىسلاھ قىلىشقا باشلىغان. ئاپاق قانۇن شەكلى ئىلى. نۇسخىلىق قىزنىڭ
شۆھرىتى، بىزمۇ شۇ تارىخنى مۇنا سۆزلەپ كەلدۇق، مىللىي ئويلىرىنى
ناچاپ بىر خاكتىنى ئۇچرىتىمىز. يەنى بۇ ئۆلكىدە ئۇيغۇر مۇزىكا قوراللىرى
ئېچىپ تولۇمىغان، بەلكى مۇناسىۋەتلىك سۈرەتلىرىنى كۆردۇق. بۇ دۇتار ھا-

١) ياركەند، ئىمام رەببانىي، ناملىق بىر مازار بار. لىكىن ئال، رابان سەئونىڭ بە-
ھالا ئاقارغان، قەبرە بوز ئاقسى بالىشى مەنىسى.

مىڭ ئۆينىڭ ب. بەشىنچى خىملى دىۋان تام رەسىمى

بېزەكلىك ئۆزۈنۈشى.

50.

ئارگۇۋېيە ۋە نەسىبەتەن بەزى خىتاي ئۈلگىلىرىمۇ بار بولۇپ، شەكلى ئو-
لانچاق كېلىدۇ. چالغۇچى ئۇنى سول يېنىغا ئېسىۋېلىپ ئىككى چوكا بىلەن
ئۇرۇپ چالىدۇ. مەن بۇ دۇمباق سۈرىتىنى كۆرگىنىمدە دۇمبەك، بۇ
دۇمباق قىلمىقى ئەسلى خوتەنلىك شەرقىي تۈركىستان بولۇپ، ئاندىن تارقىلىپ
خىتاي ۋە كورېيەگە تارقالغان بولسا كېرەك دېگەن ئويغا كەلدىم. ئەل-
ۋەتتە، بۇ توغرىدا كەلگۈسىدە يەنە كەڭ تەكشۈرۈش لازىم.

قىزىل ۋە مىڭ ئۆيلىرىنى تەكشۈرۈش جەريانىدا بىزنى قىزىقتۇرۇپ جەلپ
قىلغان ئىككىنچى بىر نەرسە تام سۈرەتلىرىدىكى ئۇيغۇر چۆچەك تەمسىلى
ئاساسىدا سىزىلغان سۈرەتلەر بولدى. مىسال ئۈچۈن ٣٨- نومۇرلۇق ئۆيدىكى تو-
رۇسنىڭ ئۈستىدىكى سول تامدا ئىككى مايمۇن سۈرىتى بېرىلگەن. بۇ نېمە؟ شۇ ئەسەردە
ئۇيغۇر خەلق ئارىسىدا تارقالغان توشقان بىلەن مايمۇن توغرىسىدا بىر چۆچەك بار. ئۇنىڭ مەزمۇ-
نى: كۈن، سۇ بويىدىكى دەرەخ ئۈستىدە ئولتۇرۇپ ياخشى كۈنلەرنى كەچۈرگەن
مايمۇن بىلەن توشقان ئىككىسى ... ئۇنىڭ دوستى بولغان تا-
شىپاقا بىلەن ... دېگەن ئوي بىلەن ...
قالغان ... ئۆزىنىڭ ئويىدىكى ... ئۇنىڭ
ئىچىدىكى ... ئۇنىڭ ئەقلىنى كۆرۈپ ... ئۇنى ئۆلتۈرۈپ دوستلۇق قۇرمىدى.
تاشپاقا ... قىلىپ قويدى. ... ئۆزى ...
ئۆزىگە قىلچە ... ئەمدى ...
... بولدى. ... سۈرەتتىكى ... نى ئەكس ئەتتۈرىدۇ.
ئەمەلىيەتتە ... بىر قولىغا ... ئىككىنچى قولىغا ...
قان ... ئۇيغۇر ... تېپىلغان ...
... ئالغان ... بار. بۇلارنى خەلق ... بەر-
ھادۇ ... ئۇيغۇر خەلقى ...
خەلق ئىچىدە بۇ تەمسىلنى ... گە چۈشۈرگەن.

ئۈچىنچىسى. قىزىل ۋە مىڭ ئۆيلىرىدە، سۈرەتلەرگە ئارىلاشتۇرۇپ
يېزىلغان مۇنۇ خەتلەر بار:

٦٧ - نۇسخا

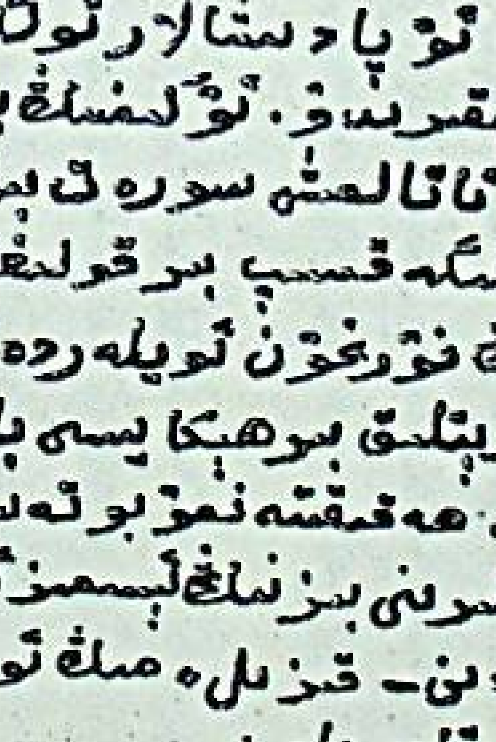

٦٨ - نۇسخا

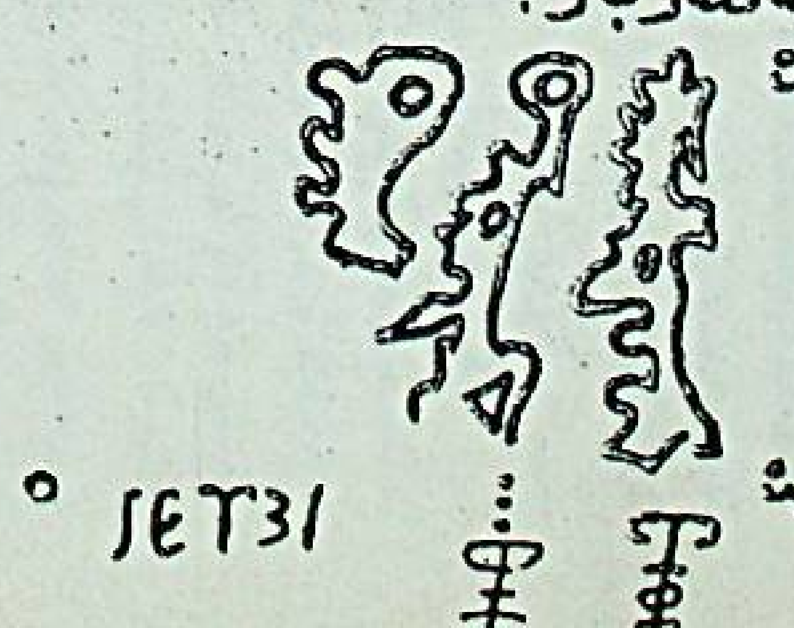

NAZZY XOALA تومى - 69
توپ - 176

مانا بۇ خەتلەرنىڭ ئىسپاتچىسى كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇ بولۇپ، ئەگەر ئىنچىكىلەپ تەكشۈرۈلسە
دە سېلىشتۇرۇلغاندا ھەر بىر بىزگە مەلۇم بولمىغان بۇ خەتلەردىن ئەسىرلەر ئەمەسمۇ. ئۇنىڭ
كە يېڭى يېزىلغانلار ھەممىسىگە بەلگىلىك ئۇيغۇرچە خەتتە ئاخىرقى تامغا بولسا كېرەك.

دەل مۇشۇ خەتلەر ھەممىسى سولىدىن باشلىغاندا ئالتە ئاخىرقى ئىككى ئۆي
بىزنىڭ ئۆزىمىزگە تولۇق چۈشەندۈرۈپ قىلغان ئەمەس. ھالبۇكى، بۇ ئىككى ئۆينىڭ ئۆيىمۇ
تامام بولۇپ، ئىچى سىزىلغان بولسىمۇ رەسىم بېرىلمىگەن ئەمەس. رەسىم ئورنىغا
بىر تامغا قارا سىردە قەلەمدە بىلەن بىزگە مەلۇم بولمىغان بىر يېزىقتا (بىز بۇ
يېزىقنى تۇخارى يېزىقى بولسا كېرەك دەپ ئويلايمىز) ناھايىتى كۆپ خەت يېزىلغان.
بىز بۇ ئۆيلەرنى بۇ يەردىكى ئەڭ ئاخىرقى قېزىلغانلار بولۇپ، چوڭ توسقۇن-
لۇقى تۈپەيلى تاماملانماي توختاپ قالغان دەپ ئويلايمىز. بۇ توسقۇنلۇق
نېمە؟ بىزنىڭچە قىزىل مىڭ ئۆيلىرى ئەخمىنەن 7-12 ئەسىر-
لەردە ياسالغان بولۇپ، ئۇ كۇچارغا ئىسلام دىنى كەلگىچە ئۈزلۈكسىز ئىشلەنمەكتە
قىلغان. كۇچارغا ئىسلام دىنى XIII ئەسىردە كەلدى. بۇ دىن بۇ قېتىمقى ئۇ-
دا ئۇچۇقچىنى توختاتتى. چۈنكى، مىڭ ئۆي ئىشلىرى مانا مۇشۇ توسقۇن-
لۇق نەتىجىسىدە ئەڭ ئاخىرقى ئۆيلەرنى تاماملىماي ئۇنىڭ ئورنىغا يېزىق بىر-
گەن ئەنشۇ ھادىسىلەر قارا سىردە قېپقالغان ئىشلىرى بىلەن بىزگە يېتىپ
كەلگەن بولۇشى ناھايىتى ئېھتىمال. ئەپسۇسكى، بۇ خەتنى ناھازىرغىچە ئوقۇغۇچى
سى بولمىغاچقا كەلمەكتە.

قىزىل مىڭ ئۆيلىرى بۇ يىغىندىدىكى ئەڭ گۈزەل ئىشلەنمىلىرىنى تاما-
لىغىنىمىزدىن كېيىن بىز يەنە ئاپتوموبىلىمىزغا چىقىپ كۇچارغا قايتتۇق. ئەتىسى
بىزنىڭ ئۆزىمىز كۆرگەن مىڭ ئۆيلەردىن تۇرمۇش ئۇرۇقچىلىقىمىز
قىلىشقا ئۇلارنى بۇ ئۆينىڭ ماقۇل چوڭ كۇچار بىنالىرىغا سېلىشتۇرۇپ بىر
پىلانغا كېلىشتۇق. ئەپسۇسكى بىز ئىشلىگەن ئەمەس. مۇشۇ ئەقلىيە بىناكارلىقىنى بىز
بىرىنچى بولۇپ، كۇچارلىق داڭلىق رەسسام ماخمۇت قارى بىلەن بىرگە ئەچچە
قېتىم سۆھبەتلەر قىلىپ، مىڭ ئۆي، ئەقىدىلىرى بىلەن كۇچار ھۈنەرۋەنلىر-
دىكى ئەقىدا ئىشلارنى ئۆز قارا بىر قېتىم سېلىشتۇرۇپ چىقتۇق. ئەتىسى
قىزىل مىڭ ئۆيىدىكى، بەش چىچەكلىك، قەدىمىي ئۆرنەك، بادام گۈلى-
لىك نىلى ئەقىدىلەر كۇچار ھۈنەرۋەنلىرىدىكى مۇشۇ ئەقىدىلەر بىلەن بىر
تۇققان بولۇپ چىقتى. كۇچار كوچىلىرىدىكى ئۆي ئىچى مەھەللىلىرىنىڭ ئۆزگۈ-
لىشى بىلەن، مىڭ ئۆيلەردىكى بۇ خىل شەكىللەر بىر- بىرىگە ئوخشاش دېگەن

بۇ ھەپتە ماھۇت قارى بىزگە مۇنداق بىر ھېكايە قىلىپ بەردى.
بولۇپ چىقتىكى، بۇ ... ئۇنىڭ شەكلى ھەر بېشتىيانلارنىڭ
— قوشتوردا بىر مىڭ ئۆيى بار. ئۇلارنىڭ شەكلى ... ئۆزىنىڭ
كۆرۈنۈشتە بەلگىسىدە ئوخشايدۇ. ئىشىكىدە بېشىدا، ئۆزى چار شاھنىڭ
تىلسىم غەزىنە ئۆيى بولۇپ، شاھ ئۆزىنىڭ ئىچىدە ئۆزىنىڭ جۇڭگا ئالتۇنلىرىنى
ئەشۇ كۆرۈنمەس شەكىلدە تىزىپ قويۇپتىكەن، غەزىنە ئىشىكىنى ئەتمەيتىكەن.
بۇنىڭ سەۋەبى شاھ ئۆزى جۇڭگا ئالتۇنلىرىنى ھېساب يولى بىلەن ئادەم قولى
تەگمەستىن قىلىپ تىزىپ قويۇپتىكەن. مەسىلەن، ئاتا ئالمىشى ئالتۇنلارنىڭ
ئۇلۇغ بېشىمىنى ئايىغىغا قاراپ يە بولمىسا ئايىغىنى سول بېشىغا قاراپ
سانىسىلىغۇچ ئوخشاشلار ھەرقانداق ئۇ ئەسكىلىرىنى بولۇپ چىقىدىكەن.
بىر كۈنى بۇلارنى قىسلىغان بىر خەزىنە بۇ قائىدىنى بۇزۇپتۇ. بۇزغانلار
ئۇشۇنداق ئۇستىلىق بىلەن بۇزۇپتىكى، ئىككى جۇڭگا ئالتۇننى ئېلىۋېلىپ
قالغان ئالتۇنلارنى باشقا بىر ھېساب يولى بىلەن يەنە ئۇ ئەسكىلىرىنى
قىلىپ تىزىپ قويۇپتۇ. شاھ بۇ غەزىنىدىكى ئۇ ئالتۇنلارنى كېيىن بىلىپ ھېلىقى
ئوغرىلارنى تۇتقىلى تىرىشقان ئىكەن. بىر مىڭ ئۆي، ھازىرمۇ بار. بىز
ۋەزىپىگە ئەسلىمە ھازىر قىلغانىكەن. بىر مىڭ ئۆي ھازىرمۇ بار. بىز
نىڭ كۆچار ئۆيلىرى ئەترىتلىشىپ ھانا ئۇشۇ ئۇنىڭ شەكلىنى باشقا ھەممە
شەكىللىرى بار.
ماھۇت قارى دېگەننىڭ بىز قوشتوردىكى، مىڭ ئۆيلەرنى ئەكشۈر-
گەننى بۇ كۆرۈنۈش شەكلىسىنى ئۆيىنى قىزىقىپ كۆردۇق. راست، بۇ ئۆينىڭ
شەكلى خۇددى كونا ساموليوتلارغا ئوخشايدىكەن. ئىچىدە رەسىم يوق
ئىكەن. ئۇيغۇر خەلقى ئىچىدە ئۇ ئەسكىلىرى ئالتۇن ئوغرىسىنىڭ رىۋا-
يەت ئۆزۈننى بىرى ماقۇل. بىراق ئۇ رىۋايەت بۇ ئۆيگە قانداق
تەتبىق قىلىنىپ قالغان، ئۇنى بىز بۇ سەپىرىمىزدە ئېنىقلىمىدۇق.
قوشتوردا ئىككى مىڭ ئۆينى ئەكشۈردۇق.
مىڭنىڭ پۈتۈن ئەسى - يادىم ھېلىقى كومارىسىنىڭ، ئوقۇغۇز بولسا،
ئىدى. ئۇ قىزىلنى مانا، قوشتوردىكى ئېيتىلمىسى. قوشتوردا، مىڭ
ئۆيلىرىنىڭ، قىزىل، مىڭ ئۆيلىرىنى، پەرقى مۇنۇ بولىدىكى، بۇ ئۆيلەر ھەر
خالى قىزىل، مىڭ ئۆيلىرىنى بۇزۇپ ياسالغان. لېكىن ئۇ ١-٢ ئەسىر-
لەرگە توغرا كەلمەيدۇ. ئۇنىڭ ئۇستىگە قەيەردىن چولپان ئوستى ئە-
مەس ئىدى. مۇشۇ ئويلار بىلەن كەتتە يېتىپ كېلىۋېتىپ رېشىت قارى
ئىشلىك چاقچاقچى بىر كونا ئۇنۇتۇشقا ئۇچراپتىپ قالدىم.
— سىلى موخلىسو خۇزە، قوزىيو خلوق ليوكولاسيانىڭ ئۆزىنى بىسىپ-
لىت، — دەپ كۈلدى ئۇ مەن بىلەن كورۇشە، كورۇشە، چاقچاق قىلىپ.

لېكوللېك سايىپ زادى بىر يەردە ئولتارمايتتى. سەھنىدە ئويۇن كۆرسىتىشكە - تەييارلىقكە
كىرمەيلا زېرىكەتتى. شۇڭا بىز ئۇنىڭ قىزىقىشىنى بىلەلمەي كېتەتتۇق. دەپ قىزىقتۇرۇش-
لۇق سايىپ دەپ ئات قويۇپ قويۇشقان ئىدۇق. ئەمما ئۇ تۇغراق ئېقىنىغا بار-
مىغان ئىدى.

تۇغراق ئېقىنى؟! بۇ ئىسىم مەن ئۈچۈن ئىنتايىن يېڭى- يېڭى بىلىنمىگەن ئىدى.
شۇڭا رەھىمەت قارى بىلەن چاي - پۇل ئاتامان سالام قىلغاندىن كېيىن ئۇ-
جاينىڭ نەدە ئىكەنلىكىنى ۋە ئۇ يەردە نېمە بارلىقىنى سورىغىنىمدا،
- ئۇ يەردە ھېلىق ئويۇلىدۇ بار. ئەمما ئۇ يەر چۆل بولغاچقا سايا ھەم
چىلەرنى ھايۋانلار ئاز بارىدۇ - دېدى رەھمەت قارى.
- ئۇ قايسى ناھىيىگە قارايدۇ؟
- تۇقسۇ ناھىيىسىگە قارايدۇ. قىزىق... مەشەدىن ھارغۇ بىلەن ئاتا-
ئانسامغا، ئۇ جۇنكى كۆزنى بار ئىسلەن.
بۇ قېتىم - سىنتەبىر كۈنى ئىدى. بۇ كۈنى قۇمتۇز بىلەن باشلىنىپ بەكرا خوتۇن-
كامىنلىق ئويۇنى پىشىپ ھەممە ئۇنى تاۋەنلىك ئويۇنى جىق بولغانلىقتىن تۇقسۇدىكە
رىنگە كەلدۇق. بۇ يەردە ھەم كۈنى ئۇزۇن قوپ ئاندىن - مۇنچە تەييارلىق قىلغىنىمىز-
دىن كېيىن يەنە چىقىپ تېغىغا قاراپ بىر باياۋان قىچىلىك كىرىپ كەلدۇق. مۇشۇ
كۈندىن باشلاپ ئاتا ئۇمەر روزى ماخا، قويۇر قىلىۋاتقان سايىپ، دەپ ئىسىم قويۇ-
ۋالدى. مەن ئۇنى 1919 - يىلى ئۇرۇپ يانغا سايا ھەقلە كەلگەن ياغرىن ئاخىر-
لىۋىلى ئۇ - رىجانىغا ئوخشىتىپ، ئۇ - رىجانى سايىپ دەيتتىم. مۇشۇ خىل
ھەزىللەر بىلەن تۇقسۇدىن چىققان كۈنىمىز ئاتالغان ئاقىچە چىقىپ، 26-
سىنتەبىر كۈنى ئەتىگىنى تۇغراق ئېقىنىغا كېلىپ چۈشتۇق.

تۇغراق ئېقىنى ھەقىقەتەن بىر چۆل جەزىرىدىكەن. ئېقىنىنىڭ ئۇدۇلى-
تەرىپى ئېگىز بىر قۇرۇق تاغ، ۋە ئۇ سۇسىز بولۇپ، چوققىسى بىر ئېلىم قورغان-
نى باغلىغان. بۇ قورغانغا ئاغىنىڭ ئېگىزلىكى تۆت يەتتە مېتىر كېلىدىكەن
ئەھمىيەتلىك ئارقىلىق چىققان. ھېلىق ئويۇلىدۇ ھازىر مۇشۇ ئېلىم
قالدۇقىنىڭ غەربىي جەنۇبىي تەرىپىدە ئورۇنلاشقان ئىكەن.

بۇ قېتىم ئەتراپنى ئۈزلۈك 1-11 ئەسىرلەرگە تەئەللۇق قەدىمىي
بىلەن بىرگە بىر نەچچە ئاپتاپ بولغان بۇ تۇغراق ئېقىنى، ھېلىق ئويۇلىدۇ، بىز
مەشھۇر كۇماراجىۋانىڭ، ئوقۇغۇچى بودىھاسى، دەپ ئىسىملىك شىللىق خاتىرە دەپ-
تەرلىرىمىزگە يازدۇق. سانغۇپ دۆڭ، ئۇ بىر ئۇچۇر جۈملىقتى. بۇ ئويۇلىدىكى
مەيلى شەكلى بولسۇن مەيلى رەسىملىرى بولسۇن بىز ئۈچۈن تولىمۇ قىزىقارلىق-
تۇر. ھېلىق ئويۇلىدىكى، زادى ئوخشىمايتتى. چۈنكى بۇ يەردىكى ئويۇلىدى-

تولا ساماغا ئالماي. ئېيتىڭلا ئۈستىگە تىلسىم قەلئەسىنى دېمەمسىز؟ بۇ لاتاق يەر
ئاستى يوللىرى ئارقىلىق ئالاقە قىلىنىدىغان قەلئەلەرنى بىز تېخى ئۇچراتمى-
دۇق. ئەگىشىۋاتقان جەريانىدا بۇ قاقاسلارغا يەنە بىر چەكلىك قوشۇلدى. ئوغراق
تېپىش قىممىتى ھېسسىياتى ئۈچۈن ئالتە ئەسىر ئىلگىرىكى ئۆستەڭ بولۇپ چىقتى.

ئوغراقنى تېپىشنىڭ 22 - سېنتەبىر كۈنى كەينىمىزگە ياندۇق.
سەل ماڭغاندىن كېيىن يولدا پىيادە كېتىۋاتقان بىر بوۋاي بىلەن قىزنى قوغلاپ
يەتتۇق. بوۋاينىڭ قولىدا ئاياق، يۈزىدە كۈن ئۆتكەن ئىزلار؛ قىزنىڭ ئۈستىدە-
كى ئېلىنغان يېپىنچا، بېشىدا بىر يالغۇز كىرىشلىق ئىدى. ئۇلار بىر ماڭلۇق
يەردىكى قوغۇزلىرىچە پېتىپ كېتىۋاتاتتى.

بوۋاينى كۆرگەچ زوقلانغان ئامبولاتورىيە دوختۇرىمىز ئەڭ
ھاردۇقىنى سەكرەپ چۈشۈپ ھال سوراشتۇق. بوۋاينىڭ ئىسمى سايىم
ئىكەن، قىزىنىڭ رابىيە ئىكەن. باغرىنى ئوقسۇغا ئانارىقىغا كېلىۋېتىپتۇ.
بىزنى ئاڭلاپ ھەيران بولغان مەن سورىدىم:

— سىلى نەچچە ياشتا ئاغا؟

— سەكسەن ئۈچتە، قوزغىلىۋەم، — دەپ بوۋاينىڭ جاۋاب قىلدى
بوۋاي ساقىلىنى سىلاپ.

— سەنچۇ، بوۋىلە قىز؟

— تېخى ئانارغا... تۈن ئۈچتە، — دەپ كۈلدى رابىيە بىر چىرايلىق
تەبەسسۇم قىلغىنىچە. ئويلاپ قالدىم. ياچى بىلەن ئوقسۇنىڭ ئارىسى
تاغ ۋە چەرپەسىنى ئايلىنىپ 55 – 60 كىلومېتىر كېلەتتى. شۇنچە قالتىس يولنى
پىيادە بېسىپ، ئاناربېكىلى كەلسۇن، ھە؟!

بوۋاينىڭ ئاۋارىگەرچىلىكتە سىبلېپ زوق كەلگەنمۇ ئۇ بىلەن قىز
بولسا كۆرۈپ دەپ ئۆز سۇئاللىرىغا ئۆزۈم جاۋاب تاپتىم. ئۇ بىزنى بوۋاي-
نىڭ نەۋرىسىكەن. ھامان شوخ چېچەكلەر بىلەن بالىلارچە كۈلەتتى.
ئۇ كونا كالتە كامزول، چوقا كىيىم، بادام دوپپا كەيگەن ئىدى. ئوتكۈزۈپ
تۇرغان بىزنىڭ چاچلىرى سىما بىلەن تىرەلتى. سوزۇق ئارا توختىماي قو-
قۇزىنى ئۇنچە چاشلىرىنىڭ ئارىسىغا ئېلىپ، نازۇك قوللىرى بىلەن
ئۇلارنىڭ ئىچىگە ئېلىنىشى شۇ نىداق چاققان ئېلىپ چىقىپ ئىشلىگە، ئەتراپ چە-
رىمىلىرىگە چاچ بېرەتتى. ئۇنى ئولتۇرغۇزۇپ سورىغىنچە چۈشىنولمىدىم.
شۇ بىر مەسۇم سىما ئالتە كۈنى بىزگە تېكىچە كۆز ئالدىمىزدىن كەتمىدى.

x x x

موشۇ ئەگىشىپ يۈرۈشنىڭ ئېلىپ مەن ئۈچ ئاپتا ئوسۇشنىڭ يىللىق ... يەنە ئۈچ

قېتىم بولىدۇم. ئۇنىڭ ئىچكى دۇنياسىدىن 400 يىل ئىلگىرىكى ئۇلۇغ ھەم
سىزما دەسلەپكى ئەسەرلەرنى ئەپلەپ، شەرقىي تۈركىستاننىڭ بارلىق جۇغراپىيىلىك شەھەر
لەر ۋە بۇ يەرلەردىكى كۆرگەزمىلەرنى ئۆگەنگەندىم. قىزىل، ھەمدە ئويغۇرلارنىڭ دۆلەت
ئىختىيارىدا ئارخىپ ساقلاش ئۈچۈن مەخسۇس ئىدارە تەسىس قىلىنىپ، يەنە
گۈزەل تارىخى جاينى تەكشۈرۈش قىلغۇچىلارنىڭ ئەپلەپ بولۇشى ئۈچۈن
مەخسۇس بەش ئىشخانا قۇرۇپ، ساقلىنىۋاتىدۇ. باشلىقى ئويلاپ كۆرۈشلەر ئېلىپ
زىلەر يازىستىپ، باشقىنى كېيىن يېزىمەن ...

قەشقەر مۆجىزىلىرى.

كۆچار يىلىن قەشقەرنىڭ تارىخىنى مەشھۇر تارىخچى مۇللا مۇسا
سايرامىنىڭ ئۆزىدىن سايرام. زامانىمىزدىكى بىرىدىن-بىرى مەشھۇر تارىخچى
ئىمام شەھىت ئەرمىيە دامۇللا مىنىڭ قولىدىن باي. ئانىمىز مۇزاتى ئىلمىي ئاقسۇ
نىڭ مۇسا پىرى جام. ئاقسۇ شەھەرلىرى جايلاشقان. بۇ ئارىلىق تەخمىنەن
500 كىلومېتىر كېلىدۇ. ئۇ ئاراق تاغ ئېتەكلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

بۇ ئورنى شەھەر ئىچىدە كەرچە ھازىرقى ئوتتۇرا ئاسىيانى كېچىلەر
بولسىمۇ كۆلكۆللۈك ھەم تارىخىي داڭلىق ئۆزلىرىنىڭ بىرى سايرام. ئۇ بارى-
يوقى غەربىي جەنۇبقا قاراپ سوزۇلغان يايلاق بىر كوچىغا ياندىشىپ
سېلىنغان ئۇرۇنچە قەدىمىي ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. [illegible] مىڭ كىشى يا-
شايدۇ. لېكىن بۇ ئۆزى شۇ ئىچىدىكى مىڭ-مەرتىۋىلىك باي. مال-دۇنيالىق
ۋە باي شاھ ئەمەلدار. باي ناھىيىسىنىڭ. باي دەرياسى ئالدىغا چىققان بىرىنى
بۇ ئۆزلۈك بولۇپ پەيدا بولىدۇ. بۇ يەرنىڭ مەللىي ئۇزاق مەدەنىيەتلىك
ئادەم كۆچلۈك ھالىدا شەرقىي تۈركىستان بويىچە تام. مەشھۇر قىزىل
مىڭ ئۆيلىرى. مۇشۇ سايرامغا قۇم. قىزىل بويىدا ھەيۋەتلىك ئاق
بولۇپ ئارقىلىق ئاسمانغا چىققان ئۆز ئالدىغا بار. مۇشۇ بۇرۇنقى ئاقۇ
ئۇرنى تام دېگەن جايدا قىزىل مىڭ ئۆيلىرىنىڭ. يەنە بىر مولۇم مېرى جايى-
لاشقان. بىز ئەڭ تۈركىي بۇ ئۆيلەردىن ساپ ئالىمىزغان ھۆرمەت
چىققان ئىدى. بۇ قەدىمىي ئويغۇر يېزىقى بولۇشى مۇمكىن.

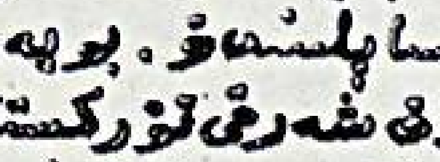

ماھمۇت قەشقەرىنىڭ كۆرسەتكىچە بۇ شەھەرنىڭ ئوزىغا ئۆتكەن-
لىكى، تۈركچە ئىسمى مۇشۇ سايرام (كۆلكۆللۈك. سەيران جۇمقان بولۇپ.
ئەرەبلەر ئۇنى مەدىنە ئۇلۇغ ئاتىغان). ھېچ بىلمىسىمۇ (؟) دەپ
ئاتاپ كېتىلگەن!؟ دېگەنلىك تەپسىلاتى تۈركچە تەرجىمانى ئۆزلىك ئالىمى باشقا ئاتا-

1) «چۈشۈنۈش» 5-توم، 191-بەت.

لايىقلىقىنى ئېنىقلىسىمۇ ھازىرقى چىمكەنت شەھىرى دەپ چۈشەندۈرگەن.[2] بەلكى-
لىكى ئۇزۇن يىللىق قېزىش ئىشلىرى دەۋرىدە بىزنىڭ ئۇزۇن بەكچە تەرجىمانى سالىنغان مۇ-
تەتقىقاتچىلار باھىم ئاتا ماكانى ئىسپىجاب دەپ ھېسابلاپ بەرمەيدۇ قوشاقچانلىقنى
بىلەمدۇ ياكى بۇ ئاتا ماكانى ئىسپىجاب ئاچىلغاندۇ.[3] بىز كېمىنىڭ ئىسمى تۈركچىلىك بابا شەھرى
تۈركىستان بىلەن تۈركىستان ئارىسىدا بولۇپ ئۆتكەن سايرام ئەمەسلىكى - سايرام كۆلى،
ئاقسۇغا قارىتىلغان مۇشۇ سايرام دەريا ھازىرقى قازاقىستاندىكى سايرام
شەھەرچىلىرى ھەققىدە ئېيتقان ئېيتقۇق. بىزنىڭ پىكرىمىزچە ھەم م.
قەشقەرى تىلغا ئالغان سايرام باھىم ئاتا ئاياغى شەھەرلىكلەر چىمكەنت تەممۇ،
تارىخىي مەلۇماتلارغا قارىغاندا چىمكەنت قىشىدىكى سايرام [illegible]-يىلى
پەيدا بولغان.[4] موللا مۇسا سايرامىنىڭ بىزنىڭ قارىغانلا ئۇنىڭ بۇرۇنقى
قېيىنلىق سايرامنى بۇ ئورۇنغا كۆچۈپ كېلىپ، بۇ يەردىكى ئۆزلىرىنى ھەم شۇنىڭدەك
ئۆزلىرى نامىدا ئاتاپ كەتكەن.[5] تارىخىي فاكتلار ئۇنداق بولسا م. قەشقە-
رى تىلغا ئالغان قېيىنلىق سايرامنىڭ ئورنى قايەردە؟ دېگەن سوئالنىڭ تۇغۇلۇشى
تۇرۇپ-ئورۇنسىز ئەمەس. مەن بۇ سوئالغا ئېنىق جاۋاب بېرىش بو-
لۇپ جاۋاب بېرىپ ئولتۇرۇشقا ھەقلىق سانىمايمەن. ئەمما قېيىنلىق ساي-
رامنىڭ ئورنى ھازىرقى كۆچارغا تەۋە كۆرۈش ئېھتىمالى، ئاتاق ئۆيى،
كونا شەھەر بولۇپ، ئۇنىڭ ھازىرقى سايلىق كەلگەن ئىزى ئۇن
مۇرابىت كېلىپ ئۇنى تاشلىغان. ئۇنىڭدىن X - XI ئەسىرگە تاقىلىدىغان تا-
سارلىقلار چىققان. م. قەشقەرى ئېيتقان قېيىنلىق سايرامنى مەھەل-
لە بەلكى (ئاق شەھەر) دەپ ئاتىلغىنى بىز ئۇنى يازغان
ئىدۇق. مەن تەرەپ قىلغان ئاتاق ئۆيىنىڭ ئەيسۇ ئىسم بىلەن
مۇناسىۋەتلىك ئىكەن ئىلگىرى كۆرمەن يوق. چۈنكى قەشقەرلىك قەش-
قەرلىكنى كونا ئورنى ئورداكەنتنى ھازىر، خان ئۆيى دەپ ئاتىشىدۇ.
دېمەك، بۇنىڭغا ئىسىم بولغان. مەن كۆرۈشتىكى سىم-سىم، ماڭ
ئۆيىنىڭ، قېيىنلىق ئولتۇز يابىل قەلئەلىرىغا پۇقرالىرىنى باشقا يەرلەرگە قىلىنغان
ئىسىم، ئاتاق ئۆيى، شەھەر مۇشۇ ئولتۇز يولى ئۈستىگە جايلاشقان.
تىلىدىكى سايرام كۆلى بىر يول تارقىلىق، ئاتاق ئۆيى، شەھىرىگە تۇتۇ-
شىدۇ. ھالبۇكى، بۇ نەتىجىلەر بىزدىنى شۇنداق خۇلاسە چىقىرىشقا، قېيىنلىق

---

1) «دىۋان»، III-توم، 191-بەت.
2) شۇ توم شۇ بەت.
3) ئو. جەلىلوف — «مۇسا سايرامى»، تاشكەنت، 1968، 6-بەت
4) «تارىخى ئەمىنىيە»، قازان، 1905، [illegible] بەت.

بىز بۇ قۇتلۇق بىنانى كۆرگىنىمىزدە ئۇنىڭ تاملىرى بىر-بىرىگە يەرگە ئورنىتى-
رۇلۇپ، تاشقى كۆرۈنۈشلىرى يەنىمۇ كۆركەملەشكەنلىكى ئىچىمىزدىكى چىلان
ئۇيغۇرچە رەڭلىك ئويۇلغان نەپىس ھەممىلا نەقىشلىرى شۇ بويىچە تۇرۇۋاتقانلىقى قىسقار-
تىلىكى ئۈچ يۈز يىلدىن ئوشۇق ھېچنېمە ئۆزگەرمەي ھەممىسى مۇشۇنداق نەقىشلەنگەن.
ئۇنىڭ ئورنى 1600 دىن ئاشىدۇ. بۇنى كۆرۈپ ھەيران قالغان خىتاي
تارىخچىلىرى، بۇ شەھەر ھاجالىقلىرىسە ئەتراپى موزېي ئىكەن، دەپ بىر ئېغىز-
دىن باھالاشقان ئىدى.

مازارلار ئىچىدە مەيلى تارىخى ئەھمىيىتى بولسۇن مەيلى بىناكارلىقتىكى مە-
ھارىتى بولسۇن بىزنى ئۆزىگە جەلپ قىلغىنى يۈسۈپ خاس ھاجىپ بىلەن
جالالىدىن بەغدادىنىڭ مەقبەرىلىرى بولدى. بۇلارنىڭ مەقبەرىسى XI - XII ئە-
سىرلەردە بىنا قىلىنغىنىغا قارىماي ئۇلار ياخشى ساقلىنىپ كەلگەن. ئۇلارنىڭ سە-
ۋەبى ئۇ ئەسىرى بىنالارنى قولى چېۋەر قەشقەر ئۇستىلىرى ۋاقتى-ۋاقتىدا
ئىسلاھ قىلىپ، ئەسلى شەكلى بىلەن گۈزەل نەقىشلىرىنى يوقاتماي ساقلاپ
كەلگەن. مەن شۇنداق نەققاشچىلاردىن بىرى ئابدۇقادىر ئاخۇن قەشقە-
رى بىلەن كۆرۈشتۈم. ئۇ كىشى 65 ياشتا ئىدى. يەتتە پۇشتىدىن باشلاپ
داڭلىق نەققاش ئۇستىلىرى ئۆتكەن ئائىلىدە تۇغۇلغان بولۇپ، بۇ ھۈنەرنى ئۆگەنگەن.
يۈسۈپ خاس ھاجىپ مازىرىنىڭ 1900 - يىللىرى يەرلىك [illegible] بۇزۇلغان
يەرلىرىنى ئىسلاھ قىلىشقا ئاتىسى قاتناشقان. بۇ قەشقەرگە كەلگەندە ئۇ بۇ
شەھەر بويىچە ئىنىڭ چىرايلىق ۋە چىرايلىق مەللىي لايىھە بويىچە ياسالمىغانلىقىنى
ھەم [illegible] بىناكارچىلىقىدا پىشىقلاپ قىلىنغانلىقىنى ئېيتتى. ئۇ بىنا
1954 - يىلى تاماملانغان.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ مەقبەرىسىنىڭ يۈسۈپ قەدىرخانغا تالىق-
تالىق ئەسەرلىرىنى بىز بۇرۇنقى [illegible] ئەسەرلىرىدىن ھەل
قىلىنغان ئىدۇق؟ مۇشۇ مەقبەرىنى مازار سۈپىتىدە ساقلاپ كېلىۋاتقان
[illegible] بۇ مەقبەرە [illegible] قاراخانىيلار دەۋرىدە
[illegible] ئۇ [illegible] دۇنيا [illegible]
[illegible] ئىكەن. [illegible] 50 - 60 - يىللىرى [illegible]
[illegible] دۇنياسىغا قاتتىق سوقۇنۇش كېلىپ، مازارغا [illegible]
[illegible] قەشقەر [illegible] مەقبەرىنى [illegible]
[illegible] بىلەن [illegible] يوقالمىدى. شۇنىڭ بىلەن بۇيان
[illegible] قىلىنىدى.

1) [illegible] 29.1958 [illegible]

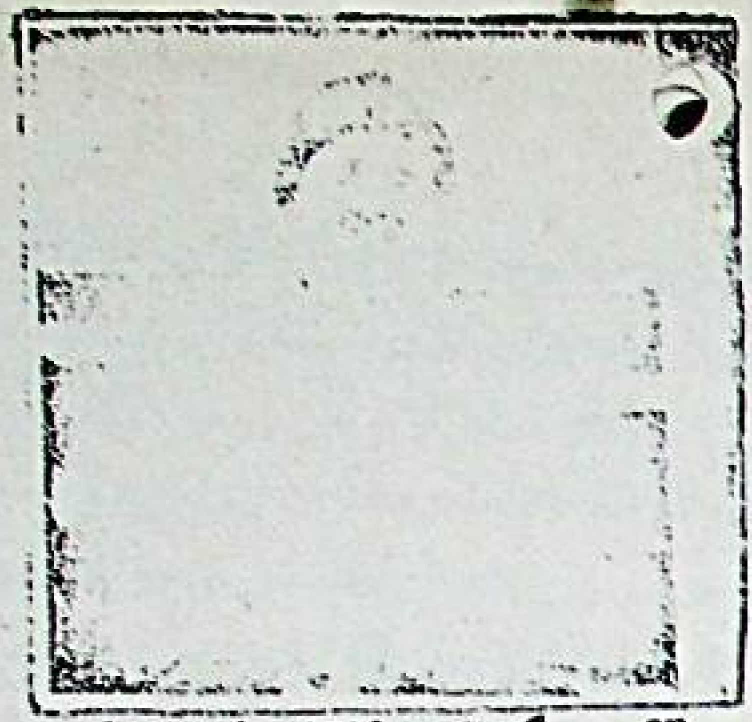

قادىر ئاخۇن ئاكام نەققاش.

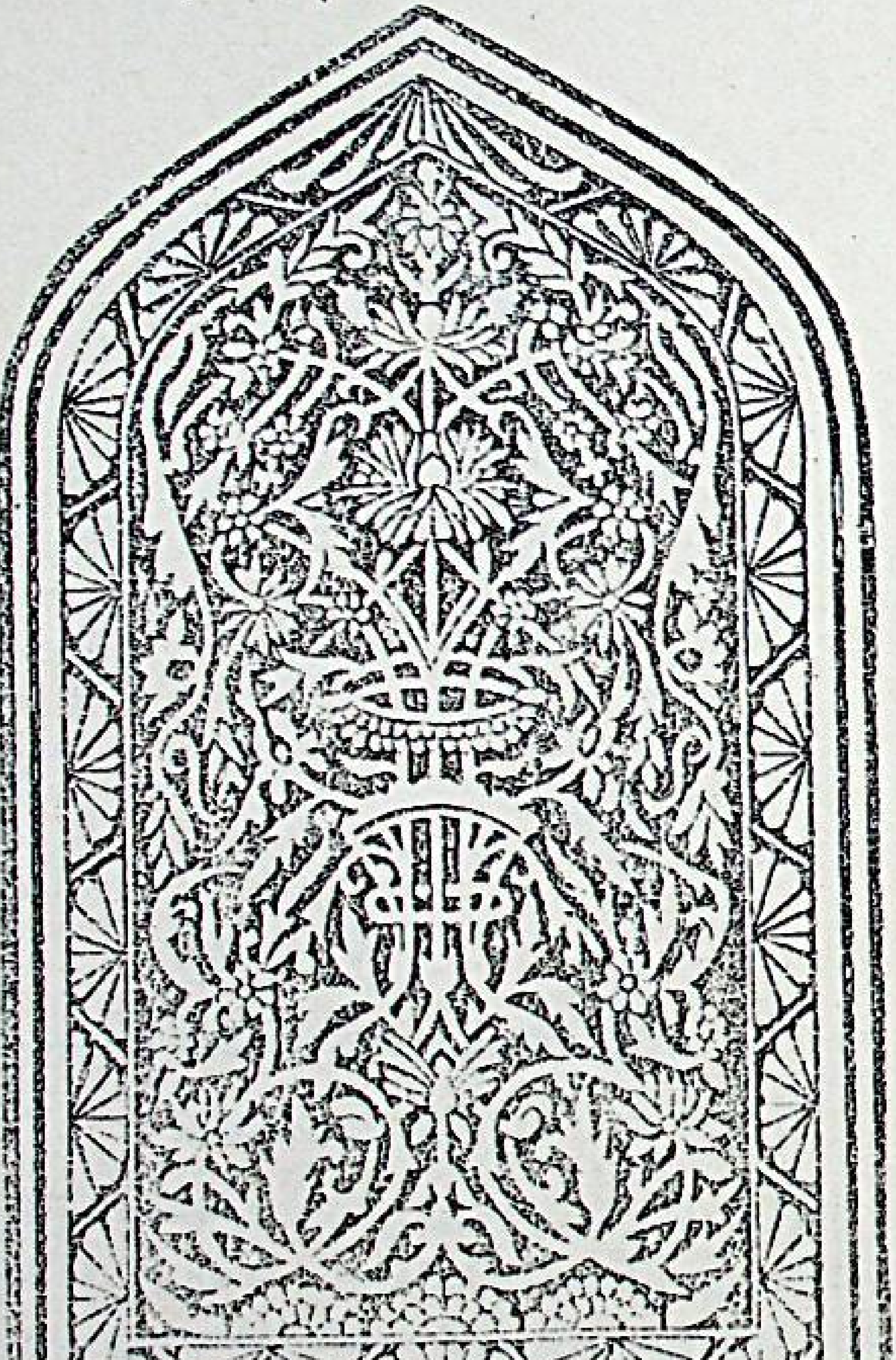

نەققاش [illegible] نەققاشلىق [illegible]

سۆزى بولۇۋاتقان تۈمەن دەرياسى كونا شەھەر شىمالىدىن شەرقى
جەنۇبقا قاراپ شەھەرنى ياقىلاپ ئاقىدۇ. تۈمەنلىك، تۈمەن دەپ ئاتىلىش
ھەققىدە، يۈسۈپ قەدىرخان غازى پادىشاھىم، تەزكىرىسىدە مۇنداق بىر
مەلۇمات بار. مەشھۇر ئوتتۇرا ئازىيا ئىسلام تەتقىقاتچىسى ئابۇناسىر سا-
مانى بۇخارادىن قەشقەرگە كېلىپ ياش سۇتۇق بۇغراخاننى مۇسۇلمان
قىلغاندا تۈمەنلىك جوقتىرىش، توختى رىۋىشت ئىسىملىك ئىككى قوماندانى ئىسيان
كۆتۈرۈپ، ئەسكى ساردىكى قەلئەسىگە كىرىۋالىدۇ. ئارىدا بىر نەچچە ئۇ-
رۇشلار بولسىمۇ مۇسۇلمانلار ئەرەپ قەلئەسىنى ئالالمايدۇ. شۇنىڭ بىلەن مۇ-
سۇلمان قوشۇنى ئىچىدىكى تۈمەن دېگەن بىر جەڭچى قەشقەر دەرياسىنى
بويلاپ كېلىپ سۇنىڭ كۆچى بىلەن قەلئەنى ئالىدۇ. مۇشۇ خىزمىتى ئۈچۈن
تۈمەنلىك نامىغا ئىگە بولۇپ قالغان. سۇتۇق بۇغراخان ئۇنى شۇ
دەرياغا ھۆكۈمدار قىلىپ تۈمەنلىك نامىنى بېرىدۇ. بۇ دەريا ھازىرمۇ شۇ نامىنى
ئۇز ئۈستىدە ئاقماقتا.

بىزنىڭ قەشقەرنى ئەكس ئەتتۈرۈۋاتقان يېتىمىز كۆز ئايلىرى ئىدى.
قەشقەرنىڭ كۆزى باشقا بولىدىغان ئىسسىق. يەل ھاۋا كۆز كۆرسەتكۈچىنى ھېسابىغا
ئالغاندا تولىمۇ مۇۋاپىق بولاتتى. قەدىمىي جۇغراپىيە ئالىملىرى بىلەن قا-
مۇسچىلار بىزنىڭ ئۈزۈمى ۋە ھاۋاسى بىلەن خەلقى ئىچىدە. بەخشى ئىشلىمىغا كۆرسۈ...
دېگەنلىرى مۇشۇ كىلىماتنى بولسا كېرەك. كۆز كۈنلىرى قەشقەردە كۆچا دېڭگە
ئوخشاش ھەشەمەتلىك ئەرەپ بەرۋەقت قىلىدۇ. توي تۆكۈنلەر كۆپىيىپ، كېچىسى ئوچۇقچى
بويىنى قەشقەرلىكلەر ئۇز جۇشقۇنلىقى بىلەن، ئۇز ئىلىمى ھايات شۇغان-
زىغىل كۆپەيگەن). زىلىلىك قاتقان. (قىز- زىلىلەرنى ئاتالغان) مەزگىل
دەپ ئاتىلىدۇ. جۈملىدىن قەشقەر مەدەنىيەت زىغىرچى بىزنىڭ شەھەر
بويىچە زىيارەتلىرىمىز ئاياغلاشقاندىن كېيىن بىر كۈن كۈلۈپ كېچە، تۈن يېرىمىغىچە
رىقىپ يەنە ھەشەمەتلىك ئاتلىق ئۇلتۇرۇشى قىلىپ يەرگەن ئىدى. قەشقەر-
نىڭ قىزىقچىلىق زالىغا رەخمەت ياخشى كېچىلىكىنى ئەر-ئاياللار بىلەن ئۆتكۈزگەن
ئىدى. بىر كېچە بولۇپ مۇقاملار دېمى ساز بولدى. ئاندىن خەلق ناخشىسى ئەد-
گۈسىگە رەسسامنىڭ ئۇسسۇل ناخشا ئىپارىسىنى ئىپادىلەپ تولىمۇ جانلىق كۆرسىتى-
لىگەن قىلدى. بىز ھەممە سەككىز تەرگىزىمىز ئەللىكتىن ئەر-ئايال مېھمان-
لار بار ئىدى. قەشقەر ناھىيىسى بويىچە مۇنداق سەنئەت
ياش سەنئەتكارلار بار ئىدى. مەشھۇر ناخشىچى ئەنەنىسى ساقلانغان
مەشھۇر سەنئەتكارلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك بولۇپ 90. 80 ياش ئەتراپىدىكى

1) ئابىد قولىدىكى قوليازما. ئاتالغان تەپىن. (XIV ئەسىر)
ھ. بەت. ئوتتۇرىدىكى يادىكارلىقلارنىڭ بىرىسى 1981.

لەرنى ئىشلەپ چىققان، بۇ مەلۇماتلار ئارقىلىق ئاچقۇچ بېرىپ يادىكارلىقلىرىنى بىر
زىل بىر قەدەر يېقىن شەرقىي تۈركىستان بويىچە ئېلىنغان خەلقئارا سەنئەتكار-
لىرىنىڭ مەلۇماتلىرى چۈشتى. ئۇلار ئۇرۇن بېرىشىدىن ئۇششۇق كەتكەن ئىدى، بۇ
رەقەملەر خەتتاي ئارخېئولوگلارغا بىر نۇقتىدىن، شۇنىڭدەك سەنئەتچىلەرگە دا-
ۋاملىقلىرىنىڭ پروفېسسورى ۋە لى- زى پولك بىرقانچە ئادەمنى ئالمانىيە
جەۋلان قىلغان قەشقەرنىڭ ئاجايىپ شەھەر سەنئەتچىلىرىگە قايىل
ئىكەنلىكىنى ئاشكارىلاپ ئەكس ئەتتۈرگەن ئىدى.

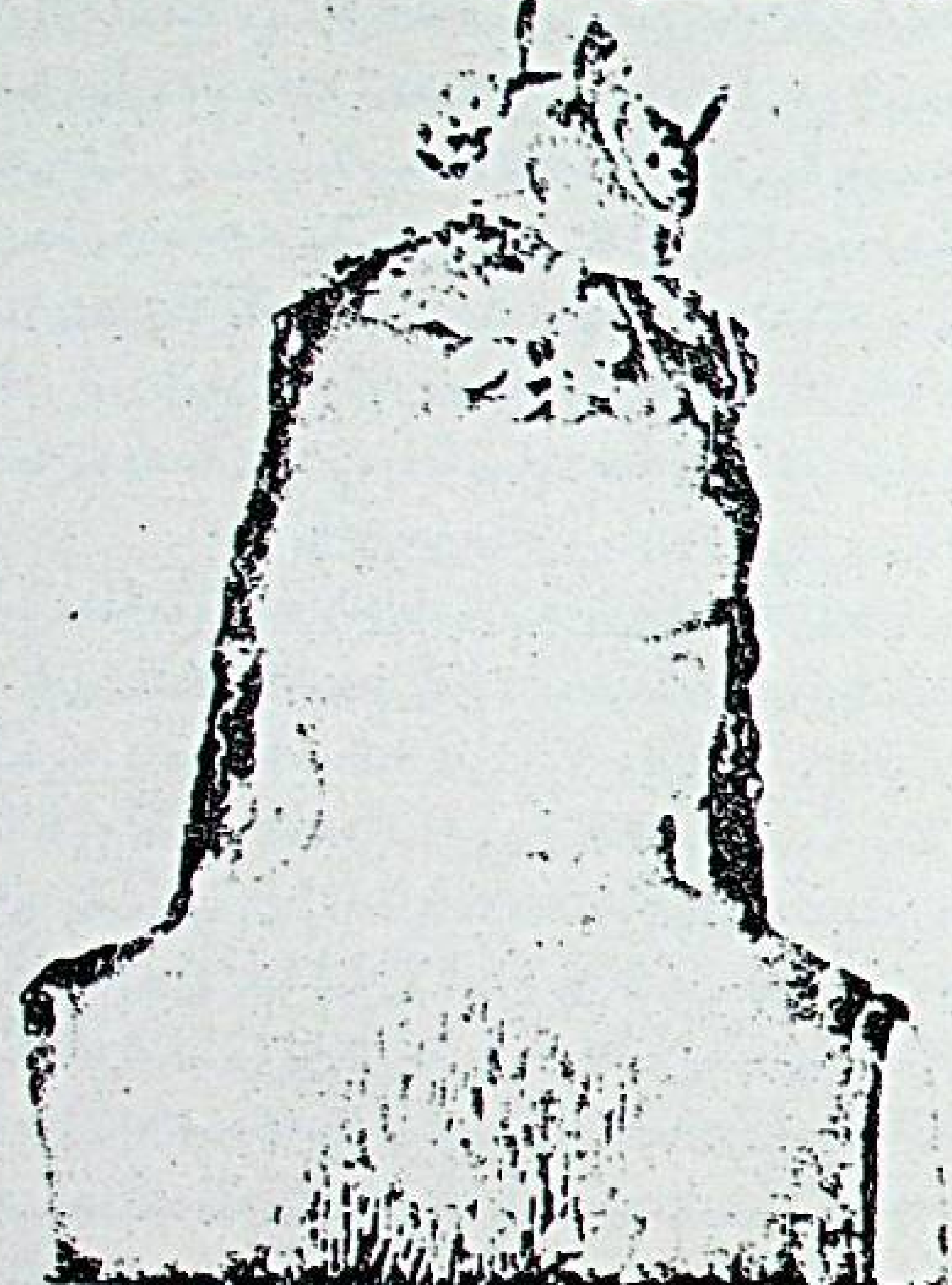

ئۇسۇلچى ئونسا

كونسېرتتىن كېيىن ئانسا بولدى. بۇ قەشقەر تارىخى توغرىسىدا ئامان
يېقىنلىق ئىدى. لېكىن شۇ ئىشلارغا قارىماي مەرىپەتچىلىك ئۇستازلىرى بىلەن باش-
لىرىغا سارغايغان سېيلىقلارغا مەسئۇللار بولدى. بىرى قوچاغا بېرىپ بىر-
پېرىپقالدى. بۇنى كۆرۈپ مەن 1920- يىللىرى بويان پەيدا بولغان
يا خۇرۇپ ماھىيىتى سىلىپ كېلىشتىن بۇ قېتىمقى ئۇيغۇر شەھەر دېھقان كۆرگە-
نى ئىستىقبالىنى تولىمۇ ئۈمىد قىلغان ئىدىم.

تائىسىنىڭ كېيىن ئىتتىپاق ھالدا ئاشخانىسىغا ئۇزلانغۇچى ، ئۇنىڭدە
خىلىنىڭ جىغلاق مەشھۇر ئۇيغۇر تائاملىرى بىلەن كەلگۈسىدە تاپقان
بۇ ئاشخانا بولۇپمۇ ئۈرگە ، قورما شورپا ، سوزما ئاش (لەگمەن) ، ئاش
ھاشىم ، دېڭىزدا لە تەملىك ئىپتىدائىي . ئومۇمەن قەشقەردە بۇرۇن - بۇ-
رۇننىڭ تۇرمۇشلۇق ئىشلىرى مۇكەممەل بولمىغان . ھەممىسىدىن ، گۆزەللىك
تائاملىرىنىڭ پولو بىلەن شوپىلار پۈتۈن شەرقىي تۈركىستان بويىچە
ئوخشاش قانات يايسۇن بەتتە سايا ئاش قاتارلىق گۈزەل غىزالىرى
پەقەت قەشقەردىكە خاس ئاشلار بولمىغان . بەتتە يىغىنچاق - گۈزەل
بىلەن سەۋزىسى پولوغا ئوخشاش قورۇلسىمۇ يېغى ئاز بولىدۇ . ئىچىگە
ئوغرىچە گۆش سېلىنمايدۇ . گۆش ئورنىغا مەخسۇس قىيما سەي قو-
رۇلۇپ ئۈستىگە ئاشلىق ئوپىسىگە سېلىنىدۇ . سايا ئاش بۆلىكى ئىنچىكە
بولىدۇ . ئۆزىنىڭ گۈزەللىكى بىلەن سەۋزىسى تەۋەككۇل ئەبجەش قورۇق
قاينىتىپ سودا قايتقىلىدۇ . ئۇ قىيامغا كەلگەندە سۇ زىغىرلىق دوغلىنىدۇ .
دۈم يېپىشقە ئاز - كۆپلىگىنى قاراپ بىر - ئىككى چوڭ چۆمۈچ داسقا ئېلىنغان
قوي يېغى ئۈستىدىن تەكشى قۇيۇلىدۇ . ياغ قۇيۇلىشى بىلەن گۈزەل قۇ
سۇ زىلە رگە شۇ ئىچىلىك جان كىرىدىكى ، خەلق تىلى بىلەن ئېيتقاندا ئو
، تتۇرۇپ كېتىدۇ .
چۆپ ئاشلىرىمۇ مۇشۇنداق . قەشقەر ئەسلى ئۇيغۇرچە كەلگەن خۇشپۇ-
راقلىق قەتەملىك سۇيۇق ئاشلار ئاز بولمىدى . چۆپ ، ئېشىر چۆپ ، ئۈگرە
چۆپ ، قورما چۆپ تۈركىستانگە كىرىدىغان ئاشلار ئۈگىنىچە قەشقەردىكە
تەن . بۇ ئاشلار ماي سېمىز قاراپ ئىستېمال قىلىنىدۇ . ھەممىسىدىن قوغۇن
شاپاق ۋاقىتلىرىدا تەلەپ ئاشخانىلاردا پولو بىلەن شورپىلار ، جىغلاق ئېتىلىدۇ .
چۆپنىڭ ئېيتىشلىرىچە قوغۇن ئاخىرىدىن كۆپ يىگەن كىشىنىڭ سوغۇق ئېتىپ كېتىدۇ .
پولو ئۇنىڭ تەسىرىنى يوقىتىدۇ . قوغۇن بىلەن شورپىلارنى ئۇچىسىنى كېيىن يېيىپ ئىچكى
ئەزالىرىنى كۈچەيتىدۇ دېگەن ئىكەن .
كۆزىگۈللىرى قەشقەردىكى بازارلىرىمۇ قايىنام جوشقۇن ئۆتىدۇ .
قەشقەر كونا شەھىرى بويىچە ھەپتىدە چوڭ سەيشەنبە كۈنلىرى بو-
لۇپ ئىككى بازار بولمىدى . جۈمە بازىرى ھەيلى تىلى ، ئاز ئاز بازارغا
ھەپتە تىلىپ ، سەيشەنبە بازىرىغا قارىغاندا چوڭراق بولىدۇ . ئۇ كۈنى
ئادەم بويىچە چولۇق - كېچىلىك ئەر - ئايال مىڭلاپ كىشىلەر شەھەرگە كىرىپ ،
ئەتىگەندىن ساتقۇچىسىنىڭ كەچ ساتقۇچىلىرىچە سودا سېتىق ئىشلىرى قىلىنىدۇ .
بۇ بازارلاردىكە سېپ مەھەللىلەر ئاشىيا ئۆرلىرى بويىچە ؛ مال بازىرى ، ئاشلىق

بازىرى، خام بازىرى (ماتا بازىرى). شالتۇڭ بازىرى (گۈل بېسىلغان ماتالار)
گەزلىمە بازىرى، لېڭىمىتالار بازىرى (لۈڭشىناق مالالار بازىرى). كونىلىچ-
لار بازىرى (ساپال بويۇملار بازىرى). دوپپا بازىرى، تۇماق بازىرى،
تومۇرچىلار بازىرى، تاقىچىلار بازىرى دېگەندەك ئوخشاش ئۇيۇلغان مەخ-
سۇس بازارچىلارغا بۆلۈنىدۇ. قەشقەردا ھېيلىلىك ھۆكۈمەتنىڭ 1952-
يىللىق مەلۇماتىغا قارىغاندا قەشقەر بويىچە ئۈچ يۈزدىن ئوشۇق خىل
كەسىپ-ھۈنەر ئۇنلىرى بىلەن مەشغۇللىنىپ كېلىۋاتقان سەككىز مىڭدىن
ئوشۇق كاسىپلار بولغان. مانا موشۇ كاسىپلار ئۆزلىرىنىڭ ھەر ھەپتىلىك
مەھسۇلاتلىرىنى ئۆز بازارلىرىغا ئېلىپ كىرىدۇ. ئۇنى سېتىپ پۇل قىلغاندىن
كېيىن شۇ يەردىكى بازارچىلاردىن ئۆزىگە كېرەكلىك نەرسىلەرنى سېتىۋېلىشىدۇ.
بۇ مەنزىرىلەر شۇنچىلىك باياشات، كۆڭۈللۈك بولىدىكى، بازارغا كىر-
گەنلەرنىڭ ھەر قانداق ئېھتىياجى ئۆزىدە ھەل بولىدۇ. قەشقەرنىڭ بۇ مو-
رى خۇسۇسىيىتى تارىخى قەدىمى ئىچىپ بەرگەن مۇھەممەد ئىمىن ھاجىم
بىزگە مۇنداق بىر قەدىمىي سۆزلەپ بەردى.

— بەدەۋلەت ھاكىمىيەت ئاخشىدا بازارچىلىق چەت ئەللەر بىلەن بولغان تالاقىلار
ئۈزۈلۈپ قېلىشى سەۋەبىلىك ئون يىل پەرەڭ (ئەنگلىيە)، روسىيە خىتايدىن
كېلىدىغان ماللار ئۈزۈلۈپ، كېسەل ئوخشاپ قالىدۇ. بۇنىڭ بىلەن سودىگەرلەر
ناھايىتى قاتتىق ئەندىشە قىلىپ خەلقنى، يالغۇز قالىدىغان بولىدۇق،
دەپ قورقۇشىدۇ. ئەمما خەقتە ھايات ئۆزلىرىدىن بولمايدۇ. قەشقەر
خەلقىنى ھۈنەرۋەنلىرىنىڭ ئۆزىدە توقۇلغان ماللار ئۆزىنى-ئۆزى تە-
منىلەشتۈرۈپ، قەشقەرى ئۈزلۈك خەلقى كۆپىيىپ، سۈپىتى تېخىمۇ ياخشىلىنىپ
كېتىدۇ. ھەتتا يول ئېچىلغاندا ئەنگلىيەگە 50 مىڭ جىڭ تۈنە (كېپ) خام چىقىرىلغان...

مۇھەممەد ئىمىن ھاجىمنىڭ ئېيتقۇرۇشى دېگەنلىرى توغرا ئىدى. بۇ
خاكىمىنى تارىخچى قوغلۇق شۇ قېتىم ئۆز ئەسەرلىرىدە يازغان ئىدى.
بۈگۈنكى بۇ دەۋرنى - بۇ مەۋقۇۋى شۇ ئىدىكى، قەشقەر خوتەن يار كەنت
تاقسۇ قاتارلىق جايلاردا بەيكاچىلىق (توقۇمىچىلىق) دۇكانلىرى قۇرۇلغان
ئائىلىلەرنىڭ ئالدىدا ھەسساپلانماتتى. مىسال ئۈچۈن بۇنىڭغا مەن ئۆز ئائىلەمنى
ئالسام، بىز يەتتە تۇغقان ئىدۇق. ئاتامنىڭ كەسىپىمىز بافىندىچىلىك
بولسىمۇ، مەدرىسىدە ئوقۇۋاتقان چوڭ ئاكامنى باشقا بەش ئاكا
قېرىنداش بەيكاچىلىق قىلاتتى. بۇنىڭدىن ھاسىل بولغان مەھسۇلاتنى بىلەن
ئۆزىمىزنى ئۆزىمىز تەمىنلەپ، ئاشقىنىنى بازارغا چىقىراتتۇق.
قەشقەرنىڭ ئەسىرلەر بويى ئەنە شۇ بويىچە ساقلىنىپ كەلگەن بۇ

ئاجايىپ ئەنئەنىۋى كۆرۈنۈشلىرىنى كۆرۈپ قايىل بولغان مىساي تارىخچى-
لىرى مەتەننى بازارنىڭ تارىخىنى سورىدى. مەنمۇ ئۇنى تېخى بىلمەيتتىم.
قەشقەرنىڭ تارىخىنى سوغا ئىبن ئېيتقۇلغانلىكى ياخشى بىلمەيدىغان
رەھىم ھاجى ھاپىز بىلەن بەلگۈلۈك تارىخچى ئىمىر ھۈسەيىنى قازىلىنى
سورىغىنىمىزدا ئۇلار توۋەندىكىلەرنى دەپ بەردى.

— بىز تۈركى خەلقلەر ئادەم ئەلەيھىسسالامنىڭ ئوغلى ياپەسنىڭ
ئاۋلادى. موشۇ نەسلىنى بۇنىڭدىن تۆت-بەش مىڭ يىللار بۇرۇن
بازارخان ئىسىملىك خان باشلىغانىكەن. ئۇ بىر كۈنى ئوللى پۇخرالىرىنى بىر
يەرگە يىغىپ: «ئاپئاق ئەگىنلىرىڭلارنى بىر يەرگە توپلاڭلار» دەپ
توپلاتقۇزۇپتۇ. «قالدىنى ئەنە شۇ كىملەر ئالسا ئاشۇنى ئېلىڭلار» دېگەننى
ئۇ ئۇرۇقلىرى بۇ تۈرۈن نەرسىلەرنى ئۆگەپ بىر قالانى ئېچىپ قاپتۇ. بۇنى
كۆرگەن خان خوشال بولۇپ «ھە، بۇ ياخشى ئىش بولدى، ئۇ ئىشلار قالغاننى
ئېچىپ قىلىشنى ئوقۇتۇشنىڭ ئادىمى. شۇنىڭ ئۈچۈن يىلدا بىر قېتىم بۇ قىسىمنى
قىلىپ تۇرايلى» دەپ ئۇنى قىلىپ تۇرۇپتۇ. خان ئۆلگەندىن كېيىن بۇ قىسىمنىڭ
نامى ئۇنىڭ نامى بىلەن ئاتىلىپ كېتىپتۇ. تۈركى خەلقلەر ھەر يىلى يا-
زنىڭ ئەڭ ئىسسىق چاغلىرىدا بىر بازار قىلىپ ياكى ئېچىپ كېتىش رەسمى شۇنىڭدىن
قالغانىكەن.

موشۇ رىۋايەت داۋامىدا بىزگە رەھىم ھاجى ھاپىز شەرقىي تۈركىستان
بويىچە ياركەنت شەھىرىنى تۇغان تۈركلىنىڭ (VII ئەسىر)، قارىغلىقنىڭ ئاب-
دۇرېشىتخاننىڭ (XVI ئەسىر)، پەرسكامىنى ئابۇللەتېخاننىڭ (XVI ئەسىر)
بازار قىلىپ كەلگەنلىكىنى ئېيتىپ بەردى. ئەلۋەتتە، ئۇلارنىڭ بۇ دەۋرلىرىنى
تارىخى ئەۋرىپتىن تامامەن دەۋرى ھەيۋەتلىك بولمىغان. بىكىن ھەر بىر
ئۇيغۇر خانلىرىنىڭ ئەخشىكە ئولتۇرۇشى بىلەن ئۇ ئۆز نامى بىر بازار ئېچىپ
كېتىشى ھەقىقەت. شۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇرلار ئۇلارنىڭ كۆپچىلىكى
تۈركى خەلقلەر نىسبەت قىلىپ ياپەسكە باغلاپ يېزىلغان تارىخلاردا
زىكىر قىلىنسۇ؟ ئەمما تۈركى خەلقلەرنى بازارخان، بازارخۇن،
بازارباي دېگەن ئىسىملەرنىڭ بولۇشى قارىماي، تارىختا بازارخان ئىسىملىك
بەگلەرنىڭ بىر خانلىقنىڭ ئۆتكەنلىكى مەلۇم ئەمەس. شۇنداق بولسىمۇ بىز بۇ
خوسۇسنى ئۆز قىرىقىغى رىۋايەت خوھم تارىخى ئەھمىيەتكە مالىك دەپ ھىساپلايمىز.

مانا بىز بۈگۈن قەشقەرلىقلارنىڭ شۇنداق بازارلىرىنىڭ بىرىنى
ھېيتكارەمەيدانىدا كۆرۈپ تاماشا قىلىۋاتىمىز. ھېيتكار- ئۆتقەشقەر بويىچە

1) موللا مۇسا سايرامى. «تارىخى ئەمنىيە»، قازان، 1908، 8-بەت.

لىق مەسچىت بولۇپ . ئۇزۇنلۇقى ئا... ستىكى سە بىنا پۈتۈن ئەتتەنلەرنىڭ
ى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ . بۇ بىنا دەسلەپ XVII ئەسىردە ھەمىراخېنىم
لى بايى تۆل ئايال تەرىپىدىن ياسالغان ئىدى . XIX ئەسىردە بەدەۋ-
لەتلىرى تۈرى بىر قېتىم ئىسلاھ قىلىنىدۇ . شۇنىڭدىن بۇيان بۇ مەسچىت
ۇ ھەيبەت نامازلىرىنى ئۆتەيدىغان باش مەسچىت بولۇپ 1950 - يىل-
نىڭ خاراۋان ئۇزۇنلۇقى ئالدىدىكى سەينا مەركىزىمەتلىك قۇمۇمى ئۆلگىنلەرە
زۇلۇپ تۇرسۇنغان مەيدانغا ئايلىنىپ قالغان ئىدى .

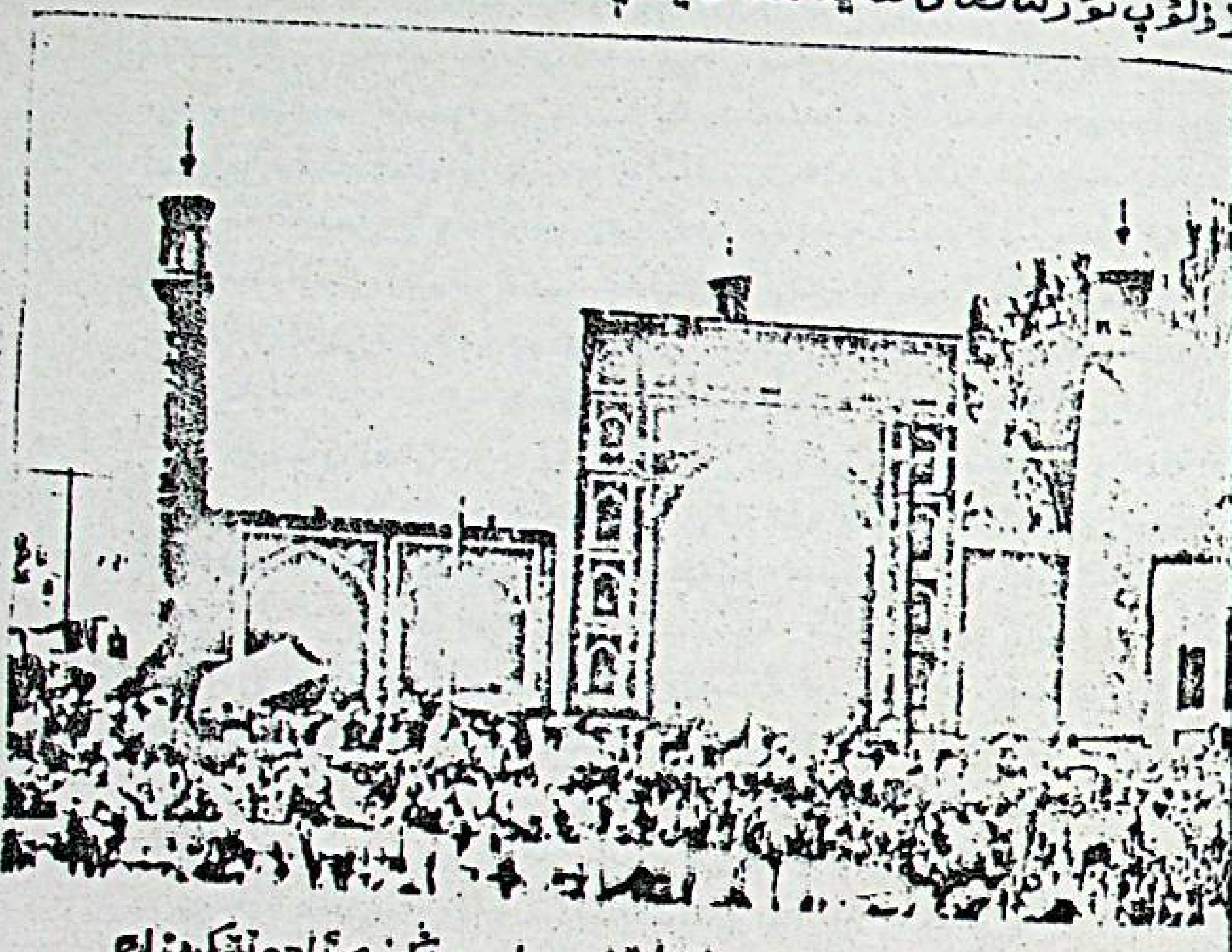

بىز ئۇرۇلەن دا لاركوزنىق بۇ مەيدانغا ئادەملەر دېڭىزى ئاخە تەشكىللىك
لىدى . كوچىلار دا ماشىنا بىلەن مېڭىش بولمايتى ، ھەتتا ئادەم - ئۆتۈلۈك
ن ماڭغان كىشىلەر دۇ ... سقىلىپ قالاتتى . بۇ كىشىلەر بىلىنىشلىك ئۈزلۈكسىز
يىغىلىپ بولۇپ ، ھاشقا ھەمكىلەر بىلەن ئېغىدىن ئەپچىلە ئايرىلىپ قالغان
لىق مەسالى كۆرۈنەتتى .
بۇنى كۆرۈپ بىز ھەقىقەت بولسا ھېيىتگاھ بۇيىچە تۆۋەندىكى مەلۇماتنى بىلىن
ۇلۇپ چىقتۇق . 1952 - يىلى بۇ ناھىيە بۇيىچە ئىلىمىي ئىشلىنىپ
مى بولغان . ئۇزۇنلۇقى 96 پىرسەنتى ئۇيغۇرلار بولۇپ ، قالغىنى ئۆزبەك .
كىنلەر قاتارلىقلار بولغان .

خىتايلار ھەر يىلى بىر قانچە مىڭ ئۇيغۇرنى تامامەن يوق دېيە
مەسىلەن، 1985 - يىلى نەچچە نەشىر قىلىنغان، شىنجاڭنىڭ
جۇغراپىيەسى توغرىسى، ناملىق كىتابتا كۆرسىتىلىشىچە 1980 - يىل
مىڭ كىشى ياشىغان قەشقەر كونا شەھىرىدە ھەممىسى بولۇپ 3 خىتاي
تىلىنىغان؟! دېمەك، ئۇ خىتايلارنىڭ ئاساسەن ھەربىي ساقچى قەتەم
لا بولۇپ، خەلق يوق ھېساپتا بولغان.

قەشقەر بازارلىرىدا ھەرقېتىم ھەرەمھەللە ياكى بازارچا قىلسا
مەدداھلار مەيداندا خانلىق قىلىپ نەچچە تۈمەن كىشىلەر قىسسە يا
يەتتە ردىنى ئەشۇرۇق قىلىدۇ. خەلق ئۇلارنى شۇنچىلىك ئىشخام
بىلەن تىڭشايدىكى، ساتقۇچىلار قېشىدا ئولتۇرۇپ تاپقان پۇل
قىسمىنى بېرىپ كېتىدۇ. شەرقىي تۈركىستان بويىچە ئۇتۇناق مەد
بۇ رايوندا ناھايىتى كۆپ بولغان.

مەدداھلارنىڭ راۋاپ بىلەن قىسسەخانلىق قىلىشى.

بازار ئەتراپىدىكى ھەر چېشمە كەلگە باغ ئىچىگە جايلاشقان
غوجا مازارلىغا چىقىپ زىيارەتتە بولىدۇ. بۇ داخىلى مازار ئىلگىرى
XVIII ئەسىردە ئاپپاق غوجىنىڭ ئوغلى خان غوجا ئەرەبىيەدىن
ئامىلىرى تۇرسۇن چاسە بىشىل سىرلىق پىشىق خىشلار بىلەن قوپۇرۇلغۇ

ۋە كاشىلاردىن كەيىنچە ئىشلەنگەن بۇ بىنا ھەم سىرلىقلىك ئىدى.
ئىچىدە ئاپپاق غوجا، خان غوجا، ئىپپار خانلارنىڭ تابۇتى بار ئىكەن. پەقەت —
... مەقبەرە بولۇپ، ئۇنىڭ ھەممىسى كاشىلانغان ئىدى. مەن بۇ
... تانا — بۇ قىسمەن بىرى سالاپ كېلىشقان شەيخ مۇتەۋەللى-
دىن ئىپپار خاننىڭ تارىخىنى ئېيتىپ بېرىشنى سورىدىم.
— ئىپپار خاننىڭ ئەسلى ئىسمى مەمۇرىيەم خېنىم بولۇپ، خان غوجىنىڭ
... ئىدى، — دەپ باشلىدى ئۇ سۆزىنى، — خان غوجا ئۆلتۈرۈلگەن-
دىن كېيىن ئىدى. ئەمما ئۇ تاغىسى بۇرھانىددىن غوجىنىڭ سۆزىگە كىرىپ
خىتايلارغا تەۋە بولۇپ قالىدى. خىتاي ئەسكەرلىرى قەشقەرگە كېلىپ
... ئادەملەرنىڭ بېشىنى مۇنارلاردا ساتقىنىنى كۆرگەندە، ئۇ
خىتايلارنىڭ ئۆزىگە قارشى غازاتقا چىقىدۇ. بۇ غازاتتا ئۇنىڭ لەشكە-
رلىرى — قىزى مەمۇرىيەم خېنىم بولسا، چوڭ ئىچكى ئۇچىغان قارا
... ئەسكەر باشلىقى يەھيا غوجىنىڭ تاغىچىسى ئىدى. يەھيا غوجا
... قارشى بولغانلىقنى بولغۇنچى ئۇرۇشلاردا قۇربان بولغان ئىدى.
تەلەيسىزلىك بۇ ئۇرۇشلاردا خان غوجامغا ھەم تەلىيىنى نېسىپ
... ئۇ قاتتىق يارىلىنىپ، سەۋەپلىك ئەسكەرلىرى بىلەن ئەنجان تە-
رەپكە چېكىنىپ كېتىدۇ. مەمۇرىيەم خېنىم خىتايلار قولىغا ئەسىر چۈشۈپ
... ئېلىپ كېتىدۇ. خان غوجا ئەنجان تەرەپتە بويانى دۇنيادىن ياقى
... غا رەھلەت قىلىدى. ئاللاتائالانىڭ كېيىن ئالەم تىنچلانغاندا ئۇنىڭ
... ئەكېلىپ ئۆز دىيارىغا دەپنە قىلىشتى.
مەمۇرىيەم خېنىم خىتاي پادىشاھى بىچەننى ئېلگىرى كېيىن ئۆزىگە ئاشىنا
... ئىدى. ئۇ ئۇنى يەرگە بارغاندا بېشى پادشاھ خانلارنىڭ قىبلىلىك قىلىپ،
... لغار بىغىسى بولۇشتىن باش تارتقانمىش. بىچەن خانى ئۇنى ئاللىقاچان ئۇ-
... ن ھەتتا قەشقەردىن ئۆز مەھەللىلىرىنى بىچەنگە كۆچۈرۈپ كېلىپ
قەشقەر مەھەللىسى قۇرۇپ بەرگەن بولسىمۇ، ئەسلى قەلبى پاك
... ئازابچىلىقتا ئۇنىڭ ھېچ بىرسىگە ئالدانمايتتى. ئاخىرى ئۇنىڭ ئۆلۈمى
... بۇ چاغلاردا قەشقەر توپىسىنى سوراپتۇ. ئوپاكەلگەندە ئۇنى خانىشقا
... كۆرۈپ ئۇنىڭ تونۇرىسىغا تۈكۈلەرمىش. ئانىنى شۇ تۇپا ئۆستەڭگە باغرىنى
... ئۇنى يۇتۇپ ئۆزۈپ ئۈستىلە ئۆزىنىڭ قىزىل جېنىنى تۈگەتمىشتۇ...
ئىزقۇربانلىقى ئاتىلىپ ئوتتۇلىگەن مۇھەببەت ئىسمىنى ھاجىنىڭ قىپ-
... پەلتولۇك قەشقەرلىكلەر سابور سادايى ئىپپار خان ھەققىدە
... ستان يارغان. ئۇ بۇ داستاننى تا كىشىلەر دەۋرلىرىچە ساقلاپ كەلمەكتە،

كېيىن ئۇ يۇشىمىغا ئولتۇرۇپ ھېرىپ يوقالغان. قەشقەرسكى، مەن يۇ
قەشقەر بىر نەچچە ئىشلەپ ھېسابلىغان قولىيازمىلىرىنى ئەكسىتۇرۇش قاتنا
داستانىنى ئىزدەپ ئاپالمىدىم. خان خوجا ھەققىدىكى تارىخىي ماتېرىيال
لارنى يولسا كېيىن «تەزكىرەئى ئەزىزان»، «سىلسىلەتۇل قوليازمىسىنى ئوقۇ
ئىدىم.

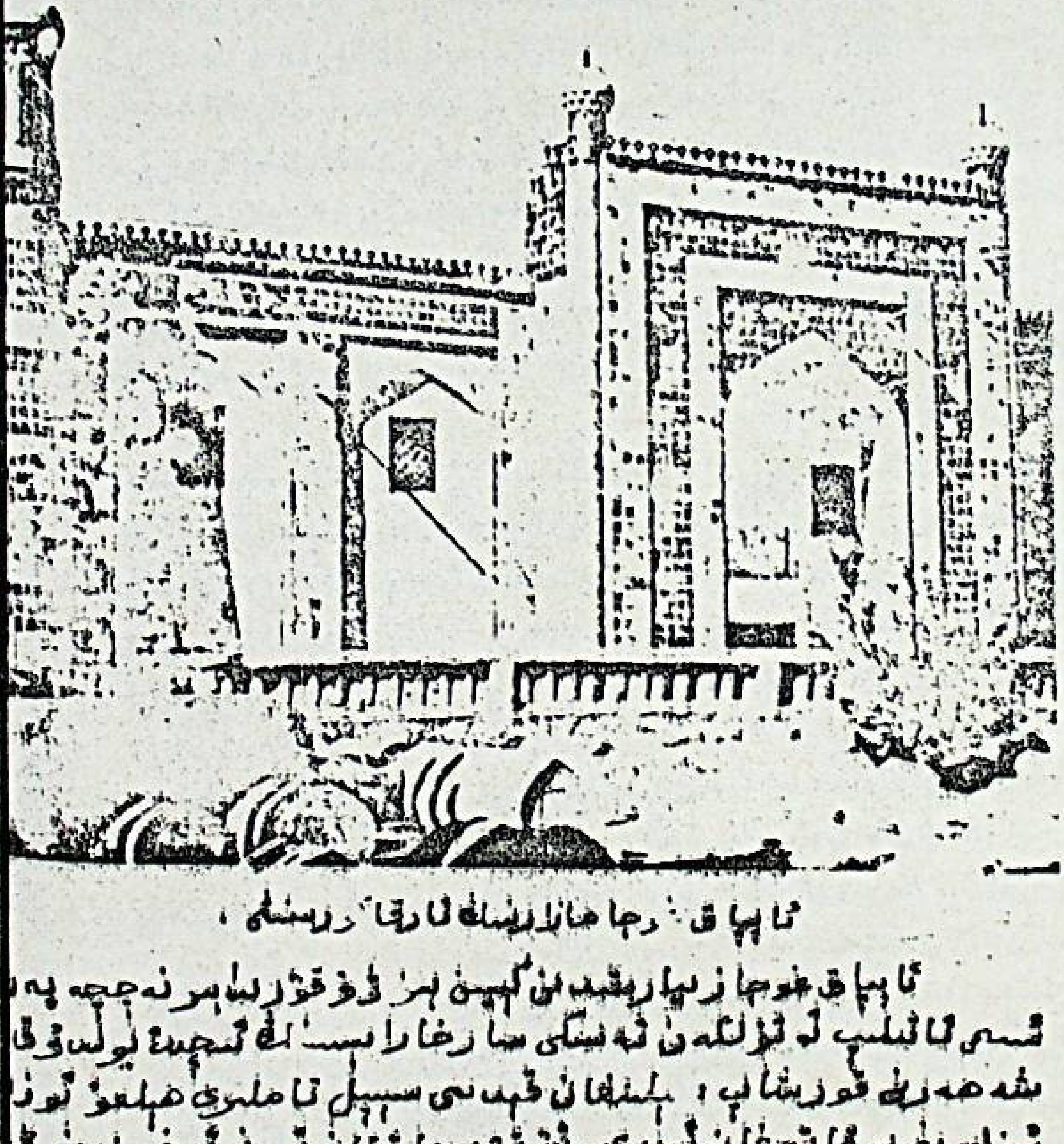

ئاپپاق خوجا مازارىنىڭ ئارقا كۆرۈنۈشى.

ئاپپاق خوجا مازىرى شەھەرنىڭ كېيىن ھەر ئۇ قورۇلغان بىر نەچچە يە
قىسمى ئايلىنىپ ئۆتۈلگەن ئەنىكى مازارلىرىدىن تۈزۈلگەن يولسۇق
شەھەرنى قورشاپ، ئىشلەنگەن قەبرىنى سىپىل تامىلىرى ھالقىپ تۇر
تۇرغۇزۇلغان بولۇپ قېشىغان ئىدى. ئۇ قۇرۇلغان قورۇق ئەخمەتنىڭ
مۇرىت بىلەن مۇتەۋەللىي كېلىشكەن بولۇشقان ئوزۇق ئاتىشى، ئولتۇرغان
ئۇ يەككە تىلىرى (خوجىلار بۇ قوپىدۇ) ئىسلە ئېتىلگەن. X – XII ئەسىر ئا
تۈركىستان قارىخانىيلار بۇ چوڭ ھەممىسى ئىدى. شۇ خىتاي تارىخچىل
خارابىلىق ئاۋايىتمۇ ھەم بىر تارىخنى ئەھمىيەتلىك ئىلگىرى تا

تەكشىلەشكەن ئىدى.[1]

1955 - يىل 29 - ئوكتەبىر.
بوگۈنكى ئۆلىمىز كۆڭۈللىرى ئىدى. چۈنكى بىز بوگۈنكى قەشقەرلىكنىڭ ئۈگىلر-
مەكىلومېتىر شەرقىي شىمالىغا جايلاشقان ئەلقىيىنى ۋە گۈزەل
يېزىلارنىڭ بىرى بەشكىرەم ئەتىكى «خان ئويى» ناملىق كونا شەھەرنى
تەكشۈرۈشكە ئاتلانغان ئىدۇق. بەشكىرەم - ئويبەشى (ئويغۇرچە
بەشى). كەرەم (پارسچە مەرھەمەت) دېگەن ئىككى سۆزدىن تەشكىل
تاپقان بولۇپ، قېپىشلىكى «ئوچمە رۋان» («ئوچ مېھرىۋان») گە
ئوخشاش بەشى مەرھەمەت دېگەن سۆز ئىدى. بەزىلەر بۇ سۆزنى
تەخمىنلەشتۈرۈپ ئو «بېھىشى» (جەننەت)، «كەرەم» (مەرھەمەت)
سۆزلىرىدىن ھاسىل بولغان دەپ تەرىپلىشىدۇ. بۇ يېكىرگە قوشۇلىشقا
بولمايدۇ. چۈنكى بەشكىرەم ئاتىسىدا ئالىمىنىڭ تېپىشىگە قارىغاندا بو
رايون دەسلەپ بەش كەنتتىن تەشكىل تاپقان. ئۇ كەنتلەرنىڭ ھەممىسى
ئانا ئۇيغۇر تىلىدىن. ئۇ نامنىڭ ئاتالغۇسى چوڭلۇق ھەم داڭلىق سۈلۈق ۋە
بەھەشىبەتلىك بولغان. بەشكىرەم ئاتالغۇسى ھېلىمۇ ئويغۇر قەشقەر يېزىچە
ساقلانغان داڭلىق.

بۇ يەردىكى كونا شەھەرنىڭ («خان ئويى نىڭ») ئۇزۇنلۇقى ئالتە كىلو-
مېتىر كېلىدىغان سۈزۈلمە ۋە تېخى بىر يېرىم كىلومېتىر بولۇپ، ھەممە تەرىپى
يېشىل ئېتىزلار تېچىگە كۆمۈلۈپ كەتكەن. شۇڭلاشقا بولسىمۇ ئەگەر بۇ يەرنى
ئارخېئولوگىيىلىك جەھەتتىن تەكشۈرسە ئۇزاق ئاسار-ئەتىقىلەرنىڭ
چىقىشى مۇمكىن. ھالبۇكى، ئۇ يەرنىڭ بېشىدا بىز كەلگەندە چېچىلىپ ياتقان
كاشى، ساپال ۋە ھەرخىل مىس پۇللار ئۇچرىغان ئىدى. بۇ يەردىن چىققان قاشتار
يۇسۇپ خاس ھاجىپ مازارىنىڭ كاشىلىرى بىلەن بىر خىل بولۇپ چىققان
ئىدى. بىز ئۇ ناق كاشىلاردىن بىرنەچچىسى ۋە ئەينى خىل بىلەن بىرنەچچى
يۈزىنى. كەلىمە ئەتىبەر (ئىسلام شۇئارى). ئاللىقاچان يېزىلغان 428 ھىجرى
(1086 - 1087 مىلادى) يىلى يېزىلغان كۆمۈچ پۇلىمۇ قېپىپ كەلدۇق.
بوسۇتوق بۇغراخاننىڭ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىنكى ئاسار-ئە-
تىقىلەر ئىدى. بۇ شەھەرنى ئەرەب قەدىمانى ئىسلام مالىك بىلەن خوتەن قىلغان
ئارىسىدا ئېلىپ بېرىلغان توپ زىلزىلىدىن ئۇرۇشلاردا (XI ئەسىردە) ۋەيران بولغان.
«خان ئويى» دىن كېيىنكى تېشى ئېسىل داڭلىق ئارتۇقچىلىقى ئاھېستە قازىلغان
ئىدى. ئۇ ئىستۇپ ئارتۇقچى، ئاستىن ئارتۇقچى (ئالتۇن ئارتۇقچى) لار دېن ئىبارەت-

[1] قەشقەر شەھىرىنىڭ ئاسار-ئەتىقىلىرىنىڭ مۇھىم تەرجىمىلىرى، 13 بەت. تەرجىمانى نەشر قىلغاك-
ھېيئەتى مەركىزى كۇتۇپخانىسى نوموسى 1665 W.

رەت چولقۇ تىكلەپ يوقىتىپ ياشىغۇچى 90 مىڭدىن ئوشۇق ئارتۇقلۇقلار ئۆزلىرىنى قېچىپ ئۇيغۇر - ئاۋغانچىلىرىغا نىسبەتەن قىلىشتى. دېمەك ئاۋغانچ بۇغرا خانلار نەسلى مۇشۇ ئاتۇشتىن چىققان. ئۇلارنىڭ مەقبەرە ۋە مازارلىرىمۇ مۇشۇ ئاتۇشتا. بىزنىڭ ئېكسپېدىتسىيەمىز ئەنە شۇ مەشھۇر يادىكارلىقلارنى ئەكسىتورۇش ئۈچۈن بۇ ئاتۇشقا كەلگەن ئىدى. ئەپسۇسكى، بىز كەلگەندە مەيلى سۇلتۇق بۇغراخاننىڭ بولسۇن مەيلى ھارۇن ئىسسەن ۋە ئەلى بۇغراخانلار-نىڭ بولسۇن، مەيلى بۇلارنى دەسلەپ مۇسۇلمان قىلغان ئەبۇناسىر سا-مانىلارنىڭ بولسۇن مازارلىرى ۋەيران ئىدى. بۇنىڭ سەۋەبى 1913-يىلى بۇ ئاتۇشقا كەلگەن قاتتىق سەلەپ ئاشقىنى ئۇ تارىخى يادىكارلىقلارنى بۇ-زۇپ تاشلىغان ئىدى. شۇنداق بولسىمۇ بىز كەلگەندە بۇ مازارلارنىڭ ئېگىگە قىزىل پىششىق خىشلار بىلەن خۇددى قىرغىزلىقنىڭ ئىلىسمىدەك رەت-رەت ۋە يول-يول قىلىنىپ سېلىنغان پەرتاستى قازىنا قىلىرىنىڭ بەزىلىرى بار ئىدى. بىز كەلگۈسىدە مۇشۇ قازىنا قىلاردىن كۆپلىگەن يوشۇرۇن سىرلارنىڭ ئېچىلىشى مۇمكىن دەپ ھېسابلايمىز.

جۇملىدىن ئاتۇشنىڭ ئارتۇش يېزىسى مېنىڭمۇ تۇغۇلغان جايىم ئىدى. مەن بۇ ئاتا-بابىلىرىمنى ئوقۇتقۇزۇپ يېتىشتۈرگەن تارىخقا باي يېزىنىڭ دوربۇلجىن ئىسمىلىك ناھىيىسىگە چەققىپ كېتىشتە ئوتۈپ يېلى شۇ كىچىك مەكتەپتە ئوقۇغان ئىدىم. بۇ يەردە ئانىمىزنىڭ كونا ئۆيلىرى قالغان ئىدى. ئۇنى زىيارەت قىلدىم. ئانا كۆرگەن ئانا كۆرگەن قەبرىدان ئۆزئۆزۈم بىلەن يۈزخاتىم قانغىچە كۆرۈشۈپ دىدارلاشتىم. ۋە بۇ يەردە مەرھۇم دادامنىڭ ساندۇقىدا قالغان كۆپ كىتابلار ئىچىدىن 1791-يىلى كۆچۈرۈلگەن قەشقەرلىق ئەخمەت ھاجىبەگ ۋاپايىنىڭ (ۋاپايى ھىجرىيىنىڭ 1494) «يۈسۈپ-زۇلەيخا» ئىسىملىك داستانى بىلەن XIX ئەسىردە قەش-قەرلىك ئەھمەت ياشىغان شائىر نورۇز ئاخۇن زىيائىنىڭ «مەھزۇننىڭ ۋاھزۇنى» («قايغۇلۇق ۋە زار») ناملىق داستانىنى ئېلىپ كەتكەن ئىدىم.

مۇشۇ سەپەردىن كېيىن مەن قەشقەردە يەنە ئىككى قېتىم (1955-1957-يىللىرى) ئىلمى ئېكسپېدىتسىيەدە بولۇپ، ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى نۇرغۇن ئەدەبى مۇھىتىنى كۆرگەن ئىدىم. قەشقەرنىڭ بوچە ھەتتا ھەدېگەندە ھەرقانداق كىشىنى قىزىقتۇرۇپ، ھەۋەسلەندۈرىدىغان بىر ئالاھىدىلىكى باركى، ئۇ بولسا ئۇلۇغ شائىر ۋە ئەدىبلەرنىڭ ئەسەرلىرىنى ئوقۇيالايدىغان ۋە ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرىنى ئۆينىڭ ئەتكۈسىگە ئېلىپ قويۇپ ھۆرمەت بىلەن ساقلايدىغان قەشقەرلىق قەشقەرلىقلار ھېسابلىنىدۇ. شەھەر بويىچە نۇرغۇن يۈزلىگەن كىتاب دۇكانلىرىدا ساتىلغان ۋە ئەلىيازمىلارنى ئېلىپ ئوقۇيالايدىغان بولسا. ئۇنداق سىر-

كتاپ دوكنى (قەشقەر)

كاتپلار رسالەسى

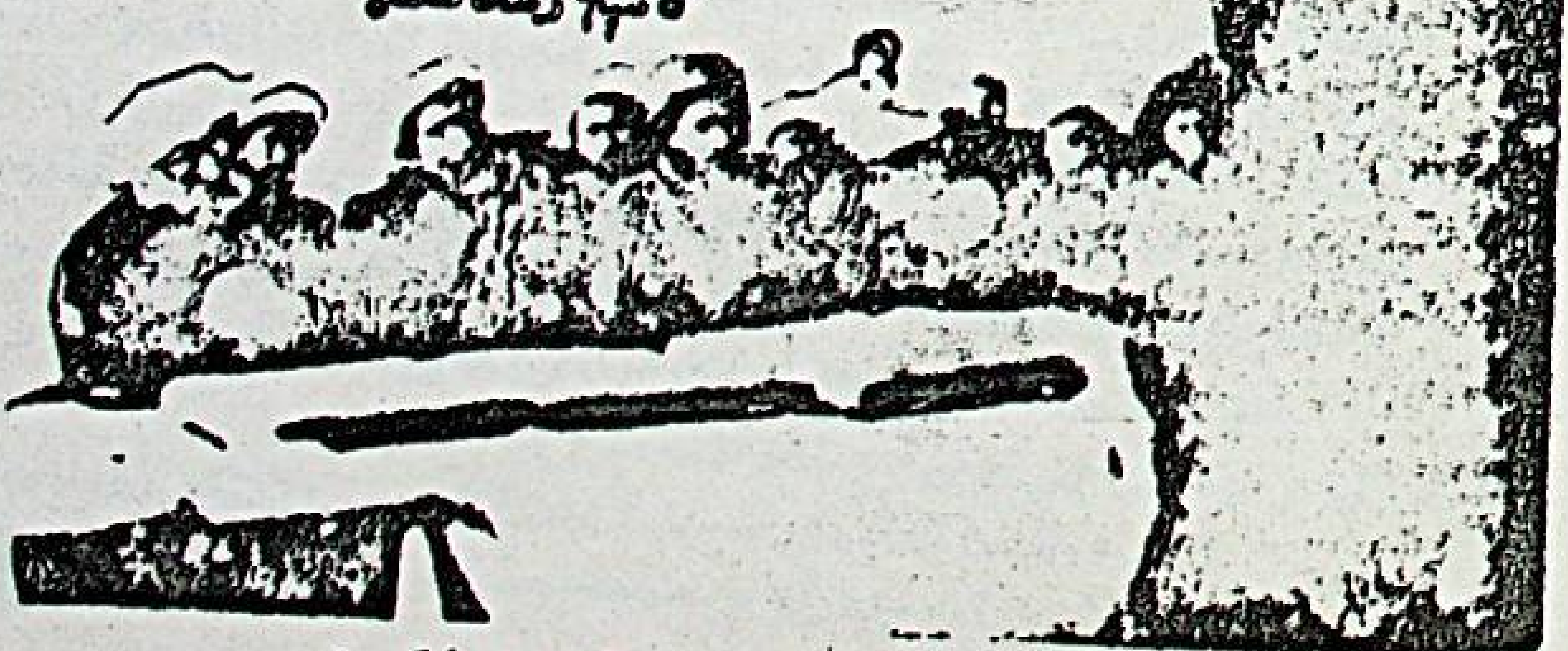

ئوقلغان كتاپلار ئوستدا سوحبەت (قەشقەر)

تىما پۈتۈلگەن كىتاپ پىرۇشلار (مەخسۇس كىتاپ ساتقۇچىلار) كوچىمۇ-كوچا، مە-
ھەللىمۇ-مەھەللە ئارىلاپ يۈرۈپ كىتاپ سودىسى قىلىشىدۇ. بۇ كىتاپ پىرۇشلار
شۇنچىلىك ساۋاتلىق كىشىلەركى، شەرقنىڭ ئەڭ مەشھۇر شائىرلىرىدىن فىر-
دەۋسى بىلەن ناۋائىيىنى، جامى بىلەن نىزامىينى، پۇزۇلى بىلەن رەبغۇزىلەرنى
خۇددى ئۆز كۆزلىرى بىلەن كۆرگەندەك سۆزلەپ بېرىشىدۇ. بۇ خۇسۇستا
قازاق يازغۇچىسى ئاكادېمىك سەبىت مۇقانوۋ ئۆزىنىڭ قەشقەر زىيارىتىنى
كېيىن يازغان «ئالپىنىڭ ئاۋلادلىرى» ناملىق كىتاۋىدا: «مەن كونا سەللە ئورىغانلىق
موللاق ئەزىز باشلارنى كۆرگەندە قايىل بولغان ئىدىم» دېگەن سۆزلىرىنى ناھا-
يىتىمۇ ئورۇنلۇق ئېيتقان ئىدى.

ئاكادېمىك سەبىت مۇقانوۋ قايىل بولغان «كونا سەللە ئورىغانلىقى ئەزىز
باشلار»نىڭ بىرى رەھىم ھاجى ھاپىز. ئۇ ئۆزىنىڭ ئەسلى كونا شەھەرلىك بولۇپ، 1882-
يىلى سازەندە ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. كىچىكىدىن تەمبۇر چېلىشنى ئۆگىنىپ
مەشرەپ بەزمىلەردە سازچىلىق قىلىپ يۈرۈپ ئاخىرى ھاپىز بولغان. لېكىن
قەشقەر ھاپىزلىرىنىڭ ئوتتۇرىدىكى ئاز-پىيا ھاپىزلارنىڭ بىر مۇھىم پەرقى، ئۇ بولسا
ئۇلار خۇشچاقچاق ساز-ناخشا بىلەنلا چەكلىنىپ قالماي ئوقۇپ خەلق داستان-
لارنى جاراڭلىتىشنىمۇ بىلىدۇ. شۇڭا قەشقەر ھاپىزلىرى بارلىق خەلق داستان-
لىرىنى ياتقا بىلىش بىلەن ئەڭ مەشھۇر دىنىي ئەدەبىياتلارنى مەنىسى بىلەن چۈشەن-
دۈرۈپ بېرىشىدۇ. بۇ ئۇلارنىڭ بارلىق كىتاپلاردا ئەسلەر بىلەن ئوقۇغانلىرى-ئوغۇ-
ئالاقىسى بار دېگەن سۆز. رەھىم ھاجى ھاپىز ئەنە شۇ ئاتاق ھەممىگە ئالاقىدار
كىشى ئىدى. چۈنكى ئۇ ئون ئىككى مۇقامنىڭ شۇنچە كۆپ مۇقىملىرىنى ئا-
ۋازىنى ياخشى بىلەتتى. ئۇنىڭ ماھارىتى بىر پەسچە ئون ئىككى مۇقام قىسمىنى
ئۇيغۇرلارنىڭ ئون ئىككى مۇقامغا بولغان ئۇنىڭ ئەنئەنىسى (ئېتىقادىنى) ئېچىپ
چىققان. ئۇ يولغانلارنىڭ ئىنسانلارنىڭ ئون ئىككى خىل ساھىبىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ،
مەسىلەن، بىرسى گۈزەل ئاياللارغا سېغىنىپ ئۇلارنى بېيىتىپ، ئىككىنچىسى ئالىملارغا
ئىقبال-ئىبرەت، ئۈچىنچىسى ئاشىقلارغا سويگۇ-ئەقىدە ۋاھاكازا...

- مانا مۇشۇ كىشىلىك ساھىبجامال تىللىرىگە يارىشا ئاشىقلارغا «ئۇششاق»،
پاشالارغا «مۇشاۋىرەك»، ئالىملارغا «ناۋا»، زاھىدلارغا «ئوزھال»، پادىشا-
لارغا «چارگاھ»، قېرىلارغا «راك»، شوخ-چوكانلارغا «دوگاھ»، مەيخور-
لارغا «ساگا»، سەنئەت ئەھلىگە «پەنجىگاھ» مۇقاملىرى بېغىشلانغان».
رەھىم ھاجى ھاپىز. ئۇنىڭ ئېيتىشىچە بۇ مۇقاملارنىڭ ئاتىسى، ئۇستازى
مۇقامچى بولۇپ، ئۇنى ئون ئىككى ئالتە مۇقامنىڭ زىل بۇزرۇك پىرە چەكلىمىسى
كىشى تەجرىبە قىلغان. رەھىم 1957-يىلى 75 يېشىدا قەشقەردە ۋاپات بولدى.

مەرھۇم رەھىم ھاجى ھاپىز

رەھىم ھاجى ھاپىزنىڭ ١٢ مۇقام، تارىخى ھەققىدە بەرگەن ئەسلىمىسى

كونا ئاشىقلاردىن [illegible] ئۈزۈلمىسۇن، لېكىن ئۇنى ئاتا ماھىر خاتادىن [illegible] بولماقتى.
ھالبۇكى، ئېنىقلىنىشچە ئىراق مۇزىكىسىمۇ ساقلىنىپ كەلگەن، ئەمما بۇ ئۇلۇغ
[illegible] مۇزىكا [illegible] ئىشلىتىلمىسە، ئۇزۇن يىللىق باشقىلار
[illegible] ئۈچ يۈز يىللىق ئۇلۇغ [illegible] ١٩٣٤ - يىلى ئۇنى ئۇلۇغ ئۆگىنىپ
[illegible] بولۇشى مۇمكىن، [illegible] ١٦ - ٧ - ٧١
[illegible] مۇزىكا [illegible] ١٢ مۇقام تارىخىنى بىزنىڭ
[illegible] ئالىمى [illegible] چىقتى. بىز، ١٢ مۇقام تارىخى [illegible] دۇنيا
[illegible] بولغان بولۇشى مۇمكىن [illegible] ئەسلىمىسى بار. [illegible]
[illegible] سىرى ئېيتىلماي كېلىۋاتقان تارىخى [illegible]
كۆزى بولمىسا بىر كۈنى ئېيتىلغۇسى [illegible]
[illegible] ئىشلەپ [illegible] پاسىن
داموللام، [illegible] داموللام، مۇھەممەت [illegible] ھاجىم، يۈسۈپ ھاجىم

تېزىپ، مۇھەممەتجان پەيزى، ئىسمائىل ھۈسەيىن قازى قاتارلىق يۇرتلىرىن
تولىما - ئالىملىرىنى ئاتاپ ئۆتۈشكە بولارمىدى. مەن بۇ دىيارنى زىيارەت
قىلىپ تۇرغان كۈنلەردە ئۇ كىشىلەرنى ئەسلىدىم. ئاتمىش يىل ئاۋۋال ئىككى
ئاتا ئوغلان چاغلىرى ئىدى. ئەرەب يارىس ھىندى (ئوردو) تىللىرىنى سۆ-
زلەپ بىلەتتى. مەن بۇ ئەرەب يارىغا كۆچۈشنى پەقەت بىلىپ يۈرۈپ سەككىز كۈنىدە مەنتا-
ھىل ئولتۇرۇم. (بىلىمدە رىناچقۇسى) ئاتالغۇ چوڭ ھەجىملىك ئەرەبچە ئەسەرنى
مۇھەممەتجان پەيزىگە، ئولتا يېڭى ئۇللوغ ئەيىن (لەتىپ سۆزلەرلۇغىتى)
ناملىق يارىسچە لۇغەتنى تۇرسان خەلىپىتىگە ئەرجىمە قىلىپ بېرىپ، دىن-
نى ئولتۇرغان ئۇيغۇرلارنىڭ، شۇ تۇرت ئەھمەد زىيايى ئەرىپىدىن 1956 - 1958 -
يىللىرى ئەرەب تىلىدىن ئازۇقى ئۇيغۇر تىلىغا قىلىنغان تەرجىمىسى ئوتتۇ-
رىدا ئەكشۈرۈپ چىققان ئىدىم. ئەھمەد زىيايى مۇھەممەتجان پەيزى-
نىڭ قىسمى ئىدى. ئەرەبچە سۆزنى شۇ نچىلىك موكەممەل بىلەتتىكى، دېيىش-
نىڭ، ئۈچ تومليق ئەرجىمىسى زادى ئۈچ خاتا نىڭ بولغان تىلغى نېمىقا زىغان
ئىدى. ئۇ ھازىر خىتاي تۈرمىسى ئازاب چەكمەكتە. باشقىلارنىڭ مەدەنىيەت
ئىشقا بەدەنى، كېيىنكى ئەغدى نېمە؟ بۇ سوئال ماڭا مەلۇم ئەمەس.

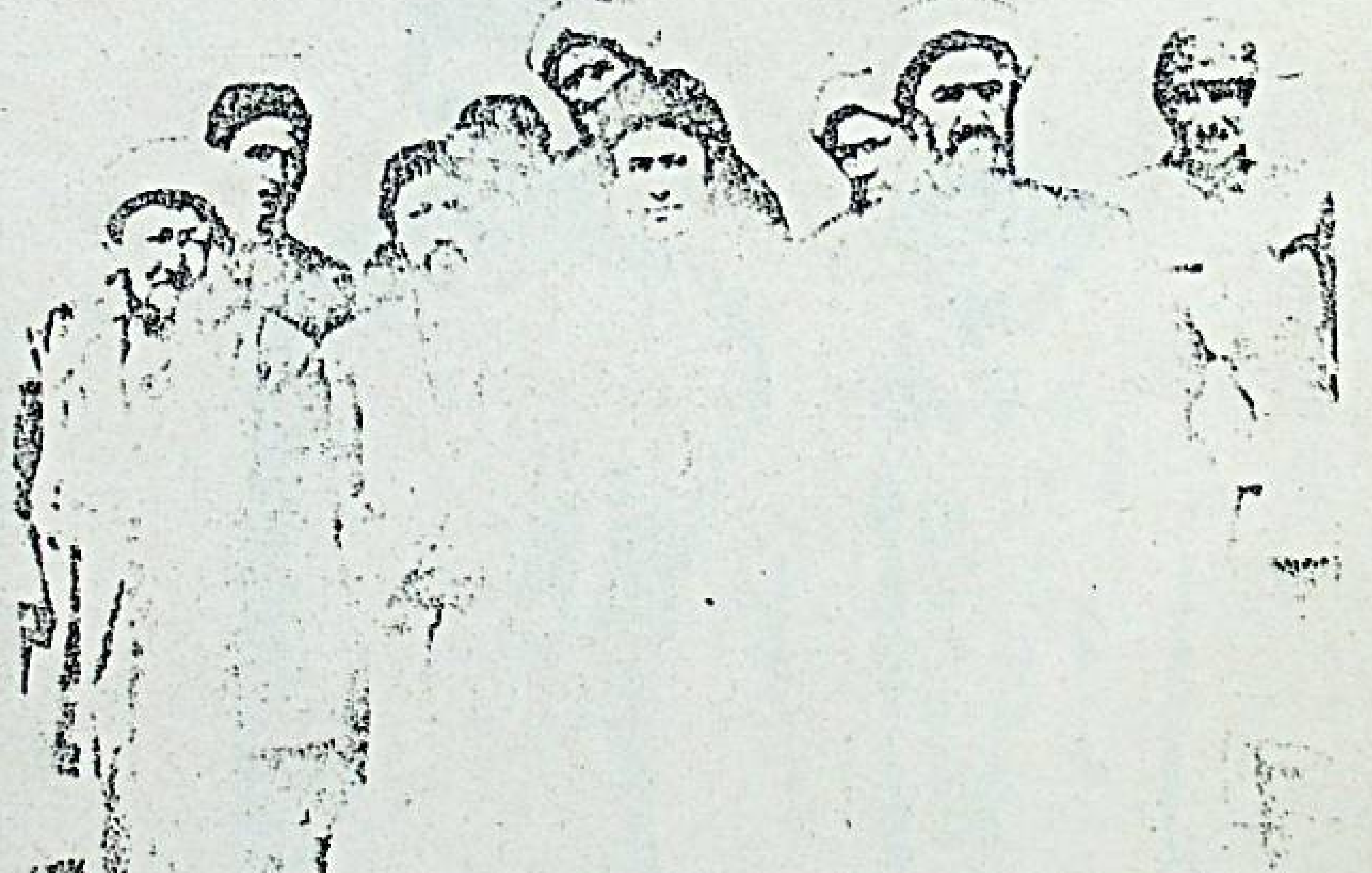

خەتتە رەسلىق ئولتۇرغانلار: تونۇش بىر مېنىڭ قاتاردا - ياسىن داموللا (ي. موللا)،
مۇھەممەتجان پەيزى، مۇھەممەت ئىمىن ھاجى. ئىككىنچى قاتاردا - ئەھمەد زىيا
... ئىسمائىل تىپ، تۇرسان خەلىپىت، ئەھمەد زىيايى ...

1953 - يىلى قەشقەردە بىرىنچى قېتىم بولغان ئۇچراشقىنىمدا مەن روزەم ھاجى
ھاپىزەنىڭ شائىر نىزارىنىڭ «فەرزۇلناجات» (كېيىنكى مەلۇمات بويىچە، زادى
ناجات») ناملىق مۇنازىرە داستانى بىلەن شائىر قاسىمنىڭ «تەزكىرەئى
ئارسلانخان» كەبى بىر نەچچە قوليازمىلىرىنى تېپىپ، يۈسۈپ ھاجىم تېۋىپنىڭ
ئابدۇقېيۇم نىزارى، تۇردى غېرىبى، نۇرۇز ئاخۇن زىيائىلارنىڭ تەرجىمھا-
لىغا دائىر بەزى مەلۇماتلارنى توپلىغان ئىدىم. 1956 - يىلى ئىككىنچى
قېتىم بولغان ئۇچرىشىشىمىزدا شەھەرىدىن ت. غېرىبىنىڭ «كىتابى غېرىب» داستانى
بىلەن شائىر مۇھەممەد ئىمىن خوجام قۇلى ئوغلى خىرقىتىنىڭ «مۇھەببەت
نامە ۋە مېھنەتكام» ناملىق چوڭ لىرو-ئېپىك داستانىنى قولغا چۈشۈردۈم
لەرنىڭ قوليازمىلىرى ئەزگۈرۈسى بويىچە ئۇيغۇرچە تۈزۈلگەن سەۋەبتىن روش-
ەنلىك تەزكىرە قوليازمىسى، تېپىپ، يۈسۈپ ھاجىم تېۋىپنىڭ نىزارىنىڭ دىۋانى
ھەققىدە ئالغان ئۇچىنچى مەلۇماتلارنى مەتبۇئاتتا خەۋەر قىلغان ئىدىم[1].
بۇ قېتىم (1956 - يىل دېكابىر) قەشقەر بويىچە ئىزدىنىش بىرىلگەن ئەدەبى
خەزىنىلەر ئۈستىدىكى ئىزدىنىشلەرنى داۋام قىلدۇرۇلدى. بۇ نۆۋەت مەن
شائىر خىرقىتىنىڭ تۇغۇلغان يېزىسى ئارتۇچ كەنتىدە بولۇپ، بۈيۈك شائىرنىڭ كۆكۈن
ئەۋرىسى تومەرخىتىپ بىلەن تونۇشۇش مۇيەسسەر بولىدۇم. ئارتۇچۇن
يېڭىشەھەرگە قاراشلىق كەنتلەردىن بىرى بولۇپ كېلىشكەن ھاۋالىق بىر جاي
بولۇپ، ئادەملىرى تىرىك، خۇشچاقچاق ۋە خۇش خۇلۇق كېلىدىكەن. جۈملىدىن
تومەرخىتىپ مەن كۆرگەندە 96 ياشتا بولسىمۇ ساغلام ۋە تېمەن ئىدى.
بۇ كىشى تۇغۇلغان ئاتا بوۋىلىرىنى ۋە ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرىنى ياخشى ئەسلەيتتى.
بىراق ئۆمۈر خوجا دىي مۇھەممەد ئىمىن ھاجىنىڭ يوقىسىنىڭ قولىدىكى
داستاننى 1936 - يىللىرى ئوتتۇرا ئوتتۇز بىر يۈرۈپ يوقىلىپ كەتكەن.
مەن ئۇلەمەرنىڭ بىر كۈچى ھەسسىنى پېشىنىغا ئېلىپ ئالغان ئىدىم. ئوقۇپ بەر-
دىم. ئۇ كۆزىنى قىلىپ ھەيران، ئىشەنچلىك ۋارىس بولۇپ كەلگەن ئىدى.
ئۇنىڭ ئەۋرىسى ئۆمۈرسى ئالغان قىزىرى چىرايلىرى، ھېلىمۇ كۆزلىرى يەنى
كەلمەيدۇ. ئادەمنى ئۈمۈت بىلەن قېلىشى جىگەدىلىكلىرىنى ئايرىلىپ بىر يىپ خىرقەت-
نىڭ قەبرىسى بىلەن بولىدىغان.
خىرقىتىنىڭ ئۆز ھۆرمىتى ناھى زىكىر قىلىنغان دەۋىتى ھەمدە باشقا بىرنىڭ
تەلەپنامىسى ئۇنىڭ بۇ ھۆرمەتلىك ئەۋلادلىرى يوق ئىدى. تومەرخىتىپ بۇ خۇ-
سۇسىلىقىنىڭ دېتالىرىنى ئاڭلىغاننى كېيىن بۇ خۇسۇسنىڭ چوڭ ئوغلى باقى

1) ي. مۇخلىسوف. «شىنجاڭنىڭ تارىخىدىكى ئۇلۇق يادىكارلىقلىرى»، «شىنجاڭ
ئەدەبىيات - سەنئىتى»، 1956، 6 - سان.

ئاخۇن ئۆلگەندە قەبرىسى بېشىغا قويۇلغان تاشقا بىر مۇخەممەس يېزىلگەن-
لىكىنى خەۋەر قىلىپ ئۇنى كۆرسەتتى. بۇ تاش خاتىرە ئۇزۇن زامان تۇرۇشتىن سە-
ۋەپلىك ئۆچۈپ خەتلىرى بۇزۇلغان بولسىمۇ ئوقۇغىنىمىزدا قۇرلارنى بىز مۇنداق ئالغان ئىدۇق.

جۇدالىق كۆلىدە مېنى ئاپىتى دەۋران خازان ئەيلەتتى،
غەزەل گۈل غۇنچەسى ئاچىلماي... ئۈزۈپ كەتتى.
چۇ مۇنچە يا ئۆتۈمىز بىلمەسەم مەھەننى جۇدا كەتتى،
سەپەر ئەتماي ئاتىسىنى سىپەر ئوغلان باقى ئاخۇن باغرىم كەتتى.

. . . .

x x x

دەردىغا ئاھى بو پانى جاھاندىن ئۆتتى پەرزەندىم،
قايەرگە باردىم ئىزدەپ تاپمادىم جاھانغا پەيۋەندىم
ساغىنسام ھەمرازىمان قەبرىگە بارىپ . . . . . .

. . . .

بۇ مۇخەممەسكە قاراپ مەن شائىر ئىلھامى دىيارىن ئۆزگەنلىكىگە قايىل
بولسام ھەم ئۇنى شۇ كۈنگىچە ئىزدەپ ھېچ يەردىن تاپالماي كەلمەكتىمەن.

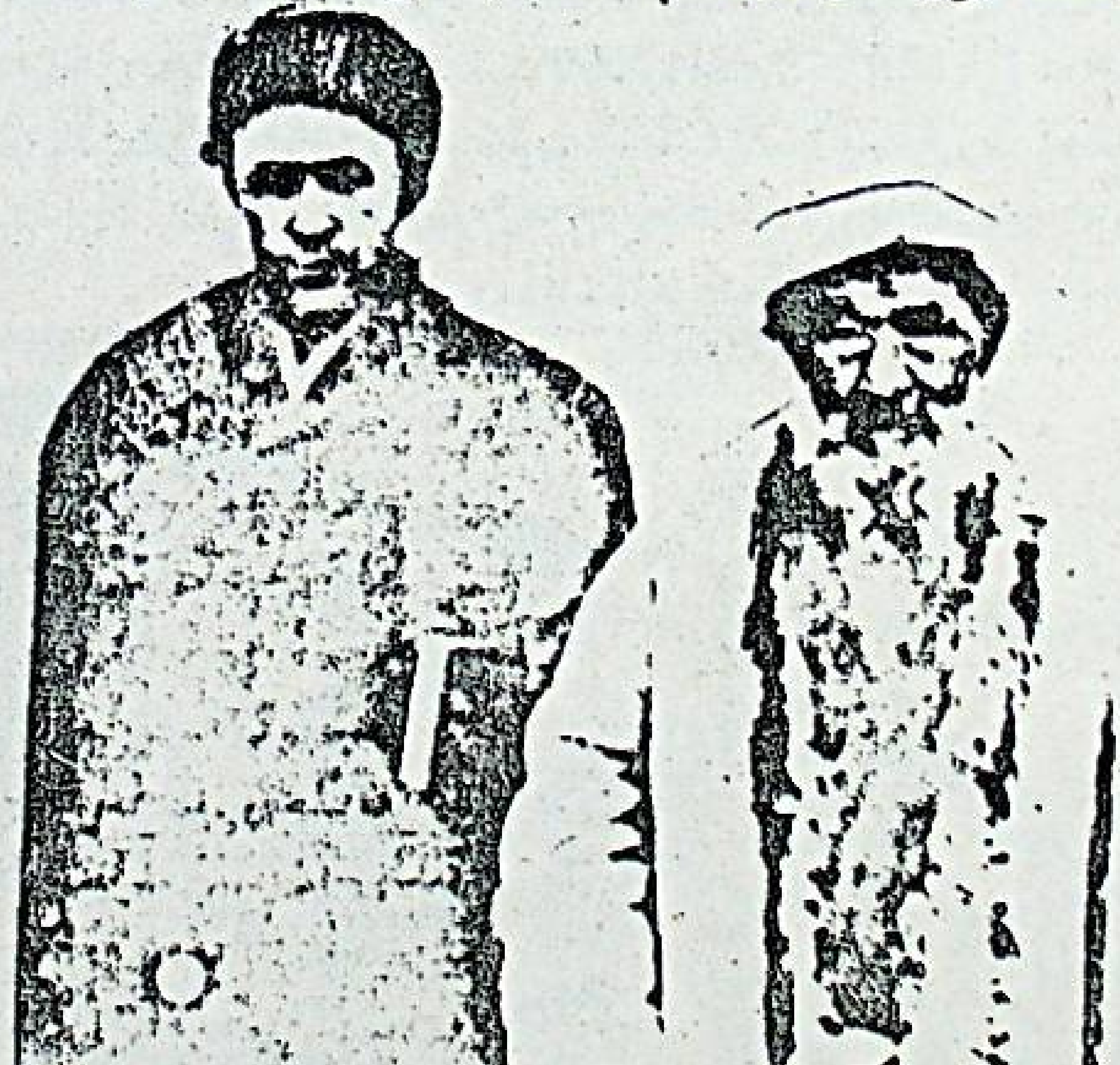

خىرقىتسىنىلىق ئۇن نەزىرسى ئوسمەر ...

قەشقەر بويىچە ئېلىپ بېرىلغان بۇ ئاخىرقى تەكشۈرۈش جەريانىدا قولغا كەلگەن
يەنە بىر مۇھىم ئۆلۈك، شائىر يۈسۈپ ئەمىرى دىۋانىدىن (XV ئەسىر) ئىبارەت
ئىدى. ھالبۇكى، 1293 ھىجرىيە (مىلادىيە ... يىلى) ئۇچتۇرپانلىق
خەتتات ... ھەمان قولى بىلەن يېزىلغان 378 بەتلىك نۇسخىسى قەشقەردە كۆچۈرۈلگەن
بۇ قوليازما شائىرنىڭ دۇنيا بويىچە بىردىنبىر مەلۇم نۇسخىسى بولۇپ قوليازـ
مىسىنىڭ كېيىنكى كۆچۈرۈلۈشى پادىشاھلىق ئىدى. ئەپسۇسكى، مەن بۇ يىگانە
قوليازمىنى باشقا ئوزبېكىستان ئالىملىرىغا كۆرسىتىشتىن XIX ـ ئەسىردە ئۆتكەن
قوقان شائىرى نومەرخان ئەمىرىگە نىسبەت قىلىپ خاتالاشقان ئىدىم.
1959 ـ يىلى تاشكەنتتە نەشر قىلىنغان ئۆزبېك ئەدەبىياتىنىڭ خرېستوماـ
تىيەسىگە كىرگەن يۈسۈپ ئەمىرىگە خاس بىر رۇبائىيسىنىڭ [1] قەشقەر قوليازـ
مىسىدا بولۇشى مېنىڭ بۇ ئۇقۇشمىسلىقنى پاش قىلىپ، قەشقەر قوليازمىسىنىڭ
مۇئەللىپى ھەقىقەتەن يۈسۈپ ئەمىرىگە تەئەللۇق ئىكەنلىكىنى ئايدىڭلاشتۇرۇپ
بەردى. لېكىن ئۆزبېك ئەدەبىياتى خرېستوماتىيەسىدە زىكىر قىلىنغان
مەلۇماتلاردىن قەشقەر قوليازمىسىنىڭ ئەھۋالىنى سېلىشتۇرغاندا،
قەشقەر قوليازمىسى تولۇق، مۇكەممەل ئىكەن. بۇ قوليازما
ئۆزبېك ئەدەبىياتىدا زور يېڭىلىق بولۇپ ھېساپلىنىدۇ.

مۇشكى خوتەن:

مانجۇر ـ خىتاي باسقۇنچىلىرىغا قارشى تىنىم تاپماي كۈرەش قىلىپ
كەلگەن ئابدۇراھمان خاننىڭ تەخمىنەن ... ئاغزىدا، شۇنىڭدەك خوتەن
... كەلگەن ... خوتەن ... كۆپ ...
مۇشكى خوتەن ... زىكىر قىلىنىدۇ. بۇ ... خوتەن ...
سۇز. ئۆزىنىڭ ... خوتەن ... (...) ...
... مۇشكى ...
كەلگەن. ... خوتەن ... ئۇنىڭ ...
... ئېيتىپ كەلگەن. ... مۇنداق يازىدۇ:

خوتەن مۇشكىنى ... ئىدىڭ،
ساقلىدى ... جان ... ئىدىڭ؟

... ئەڭ ... چىققان.

قەشقەر ... خوتەندىن ... يېزىلغان، يازغان، بولغان ...

1) ئۆزبېك ئەدەبىياتى 1 ـ توم، 416 ـ بەت.
2) ... 48 ـ بەت.
3) ... تاشكەنت، 1959، 519 ـ بەت.

قاغىلىق، گۇما (سەل يولىنىڭ سولىدا)، قارىقاش ناھىيىلىرى جايلاشقان. يېڭى-
سار- ئۇيغۇرچە پارس سۆزىدىن ئىبارەت يېڭى شەھەر دېگەن سۆز.
شائىرنا قىسى (ساقىراخون خەلپىتىم) بولغۇلىشى چىققان. بۇ يەرنىڭ باغچى
شەرقىي تۈركىستان بويىچە تونۇلغان بولىدۇ. يېڭىسارلىقلار پىچاق سوقۇشقا
شۇنچىلىك ماھىر بولىدىكى، مەيلى ئۇلارنىڭ ئومۇرىنى تاۋلاپ سوقۇلۇشىدا
بولسۇن، مەيلى تىغ قىسالىرىنى زىننەتلەشتە بولسۇن ئۇلار پىششىق
قەچىپىلىق ياسىشىدۇ. بۇ پىچاقلارنىڭ ھازىرى بازارلىق شەرقىي تۈركىستان
شەھەرلىرىگە يېيىلغان.

ياركەنت - ئۇ يار بويىغا سېلىنىشى بىلەن شۇ نامنى ئالغان كەلگەن.
* توغان تۇرۇقى. تەزكىرىسىدە بايان قىلىنىشىچە بۇ شەھەر كەربالا ۋەقەسى
(VII ئەسىر) يۈز بەرگەن ۋاقىتلاردا ئەرەبلەرگە قارشى ئۇرۇش قىلىپ
شامغىچە (ھازىرقى دامامىسكىغىچە) يېرىپ، ئەرەبىستاننىڭ شاھى بولغان
توغان تۇرۇقىنىڭ پايتەختى بولغان؟ ئۇنىڭ سەئىدىيە ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ
مەركىزى بولۇپ كۆزلەنگەن ۋاقتى 1516-يىلىدىن 1683-يىلىغىچە 168 يىلنى
ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. 1756-يىلىدىن 1766-يىلىغىچە ياشىغان خوجاجاھان
ئەرشى دۆلىتى ئۆز ئىستانىسى قىلىپ بۇ شەھەرنى ئاۋات قىلغان ئىدى.
سىنجا بۇ شەھەرنىڭ ئورنى قەشقەردىن چوڭ ھېسابلىنىدۇ. بىز بارغاندا
ئۇ يەردە 400 مىڭ ئولتۇراق كىشى ياشىغان.

ياركەنت XIX ئەسىردە

1) « تەزكىرەئى توغان تۇرۇقى » قولىيازما ... بەت. شىنجاڭ ئەدەبىي يادنامىلىرى
مەنزىلى خوتەنى 198 يىل.

بىزنىڭ ئاساسى(؟) لىقلىقتە كېسىلگەنلىكى ئۇمۇمىي بولۇشى ھەزرىتى يۇنۇس چىچە
كلان تۈزۈلۈپ. ئاھاڭلىق مۇقاملار... ئاھاڭلىرى مەرغۇزا مەدرىسىسى... ئىلىما-
مۇرەببابلىرى ماھارىتى... باھادىر... ئالارلىق تارىخى جاھانگىرلىك تەكشۈرۈپ
ھاشۇنداق ئالغان ئەمەس. بۇ ماھارەتكارلىق نۇسخىسى چىلتەن ھەممىسى ئىكى
ئاھاڭلىرى مازارى. ئۇنىڭ تارىخى خاتىرىلىق مەلۇماتى بويىچە ئىككى - ئۈچ مىڭ
يىللىق تارىخقا ئىگە بولۇپ. ئۇنىڭ ئىچىدە 48 پادىشاھ ماكانى ئۇزۇنقان
ئىكەن. بىز بۇ 48 پادىشاھ قەبرىلىرى ئىچىدىن سەئىدىيە شاھزادىلىرى
ئابدۇرېشىتخان ياشىغان يەرنى قەبرىسىنى كۆزىمىز بىلەن كۆرگەن ئىدۇق.
1957 - يىلى قەشقەر بويىچە ئېلىپ بېرىلغان ئىسلاھاتلار تەكشۈ-
رۈش ئوقۇتقۇچىسى بولۇش ھەزرىتى يە بىر ھەممىسى بولۇپ پەقەت قولىمىزدىكى
ئۇشۇق قولىيازمىلار ساقلىنىپ ئىشلىتىلگەن ھەمىشە ئالغان ئىدى. بۇ قولىياز-
مىلار ئىچىدىن پۈتۈنكى مۇقام ئەمەس نەزەرلەرنى ئېلىپ كەلگەن ئىدى. مە-
سىلەن. ئاھاڭلىرى مەرغۇزا مەدرىسىسىدىكى مۇقام ئايلىرى ئابدۇقادىرلى خەتلەتتىم
قولىمىزدا 1950 - يىلىدىن بېرى ساقلىنىپ كەلگەن ئۇلۇغ ئاقارتىش. خەمسىنىڭ ئەسىرى
زارىيانلىق. نەسرى مىرزا مۇھەممەد مۇنەسسەپ. ئىسمى يېزىلغان كىتاب-
رۇش قىلىنغان قولىدىن. شاھنامە تۈزۈلگەن. تارىخى شىكەستە نەزىرىيە تاجى
ئامانىسا شاھى. ئۇنىڭ بىرىنى بىر قولىيازمىلىرىنى دەل مۇشۇ سەپەر تەتقىق. ئۇنىڭ

۹. مۇخلىسى ئابدۇقادىرخانلى خەتلەتتىن قولىيازمىنى ئالغانىدا.

زىكرىنى بۇرۇنقى ئەسىرىمىزدە مەلۇم قىلغان ئىدىم.

شۇنىڭ بىلەن بۇ سەپەر شائىر زەلىلىنىڭ ئەسلىدىكى ئىمىن شەيخ باشلىق ئورۇن ئەۋلادلىرى بىلەن كۆرۈشتۈق. ئۇلار بىلەن مۇختۇرۇق شائىرنىڭ ئامراق قەۋرىسى بېشىدا سۆھبەت ئۆتكۈزگەنلىكىم بۇ قېتىمقى تەتقىقاتنىڭ ياخشى نە- تىجىلىرىدىن بىرى بولغان ئىدى. زەلىلى قەۋرىسى، ئەۋلىيالىق مازارلىرىنىڭ، ئېتىشمىكى ئاۋام خەلق زىيارەتگاھلىقى ئىچىدە بولۇپ، ئۇ بۇلاقلىرى ئۆرۈلۈپ يار كەتكەن ئىكەن. شائىرنىڭ ئەۋلادلىرى خۇددى شۇنداق كەمبەغەل ئىدى.

— داداڭلارنىڭ ئېيتىشىچە بىزنىڭ ئەجدادىمىز مولا قاسىم ئاخۇن بولۇپ، زەلىلىگە ئوخشاش يېزىقچى ئىكەن. — دەپ ئاران ئورۇق، قاما ساقال قىرىق بەش ياشلاردىكى كەڭ بېشىدا تەلپەك كۆرسەتكەن ئىدى ماختىمىن شەيخ. ئىمىن شەيخنىڭ ئۆزى ئەكسىچە تاق ئېرىق، ئورۇق، ئىسمى ساقال ۋە ھەربىر سۆزىنى ئەپەندىم ئەيلەپ ئۆرۈپ دۇغان مۇلايىم بىر كىشى ئىدى. قاسىم ئاخۇن گەرچە ئۇستا ئېپىدىكى تامراق، چىرايى غەمكىن كۆرۈنسىمۇ كۆزلىرى ئۆتكۈر ۋە ھەم ئۇ پىچان كۆرۈنەتتى. ھەر 1965-يىلى ئاۋغۇست ئايدا زىكىر قاسىم ئاخۇننىڭ سۆزىدىن بىلەن خىرقىتىنىڭ كۆكۈن ئەۋزەرسى ئۇچەرختىپىنىڭ سو- رىتىنى ئۇنتۇرۇشقا قويۇپ، رەسسام يۈسۈپجان ئەزىز دېمەكچى تىلىكى شائىرنىڭ قىياپە سورىتىلىرىنى دەستەپ چىققان ئىدىم[1]. ئەپسۇسكى، بۇ سورەتلەرنىڭ كېيىنكى تۆزىشا ۋەتىنى ساقلاپ قالغۇسى ئۇ.

زەلىلى ئەۋلادلىرى بىلەن ئۇچرىشىش.

1) «ئومومىزم تۇزغى»، 1965- 28-ئىيول سانىغا قاراڭ.

شائىرنىڭ ئەسلى قەدىرىنى بىلىشىدە بولغان كۆز نۇقتىمۇ ئۆزبېك خەلقىنىڭ بۈيۈك
شائىرى، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ھەقىقىي دوستى زاكىرجان ھالمۇھەممەت ئوغلى فۇرقەت
قەتئىيلىك (1856-1909) قا تۇتۇلۇق تۇرپىنى بېشىدا ھەم بولغان ئىدىم. بۇ ھەر
ئىككى قەۋرى ئاددىي ئوپچە ئۆزگىچە بولغان بولۇپ، ئۇلىمىز كۆرۈنۈپ تۇرۇپ-
راپ كەلگەن شەكلى ئۇلارنى ئىسلاھ قىلىشقا ئۇرۇنۇپ كېلەتتى. مۇشۇ مەقسەتتە ئۆز-
بەك خەلقى بىلەن بولغان دوستلۇقىمىزنىڭ ھۆرمىتى ئۈچۈن ئاتاقلىق فۇرقە-
تىنىڭ قەۋرىسىنى ياسىشقا ياركەنت ئاھالىسى ھۆكۈمەت مەدەنىيەت-ماتارىپ
مەسئۇللىرى بىلەن كېلىشىپ ياسىغان ئىدىم. مۇشۇ كېلىشىم بويىچە فۇرقەتنىڭ
يېڭى قەۋرى 1957-يىلى يازدا باشلىنىپ 1958-يىلى يازدا تامام بولدى.
بۇ مۇراسىمنى ئۆتكۈزۈش ئۈچۈن ئۆزۈم مۇچەبىنى شائىر ئەرشىدىن تاتلىقنى
ۋەكىل قىلىپ ياركەنتكە ئەۋەتتۇق. (بولمىسا بۇ مۇراسىمغا ئۆزۈم بارماقچى
ئىدىم. بىراق دەل شۇ مەزگىلدە خىتاي باشلىقلىرىنىڭ مىللىي زىيالىيلارغا قارشى
باشلىغان يەرلىك مىللەتچىلىككە قارشى ئۇرۇش دېگەن قەبىھ ھەرىكىتى
باشلىنىپ قالغاچقا بارالمىغان ئىدىم). ئەرشىدىن تاتلىقنىڭ مۇراسىمدىن قايتىپ
كېلىپ قىلغان دوكلاتىغا قارىغاندا، مەقبەرە مۇۋاپىق لايىھە بويىچە پۈتكەن
ياسالغان. مۇراسىمدا ئۈچ مىڭچە كىشى قاتنىشىپ چوڭ دوستلۇق ئىززەت-
ئىكرام روھى ئىچىدە ئۆتكەن.

ئەرشىدىن تاتلىق بۇ سەپىرىنىڭ يەنە بىر نەتىجىسى سۈپىتىدە ھاجى قەشقە-
رىدىن گۇمنام تەخەللۇسلۇق شائىرنىڭ مۇھىم بىر توپلىمىنى ئەكېلىپ
تاپشۇرغان ئىدى. بۇ شائىرنىڭ شېئىرلىرى ئاھايىتى مۇكەممەل بولۇپ،
قەشقەر خوجىسى سوپىسىنىڭ ئوتتۇرا سىياسىي ئېقىملىرى ئۇنىڭ زۇلۇمىغا قارشى تە-
بىقىغا مەنسۇپ خان نەسلىدىن ئىكەنلىكىنى بىزگە ئوچۇق كۆرسىتەتتى،
تورپاق ھەمدە يەنە بىر نەچچە ئاھالىلەرگە قاراپ بىز شائىر گەھەت زىيانى
ئېلىكسىز گۇمنامنىڭ، خان خوجا بولمىسا كېرەك دەپ بىر يەكۈنگە كەلگەن ئىدۇق.

ياركەنتتىن چىققان كىشى پوسكامنى ئوخشىتىپ قارغىلىقتا بىر دەم
ئالغاننىڭ كېيىن كۆرمىگەن كۆچە پال قارىغۇچىنى ئاھايىتى كۆرۈندۇق. پوسكام ئۇ
نىمە دېگەن سېزىم ھەمىسى مەلۇم بولمىدى. مۇشۇ يىلغا ئاغلىق جەرەن
قۇلاق ئېشىك قارا شىلىق كۆپلىگەن يەر ھايۋانلىرىنىڭ ئىسمىنى قەن ئېيىپ كېتىشكە
ئىگىلىك بىر نەرسە بار دېدى. ئۇ بولسىمۇ يەرلىك ئىسمى قولداق قېپى بولۇپ ئۇ دا
ئەسىرنىڭ قوبىق ۋە ئوزاق بولۇشىغا مۇناسىۋەتلىك ئىكەن. ئۇ دېمەك
ۋە يە قېپى ئىسانىسكىر نەتىجە ئاتىلىپ كەتكەن. ھەمسىلەن، پوسكام گۈزا
ھاۋالىق. ساپچى ۋە باشقا يەرلەردىكى ئىسمى ئۆزگەرتىلگەن. قاراقاش-

ئۇ قاتتىق تاشقا ۋە ، قاراقاش ،، يورۇڭقاش ، ناسىق ئېلكىدە دەريالىرىنىڭ
ئېقىمىغا باغلىق بولغانلىقتىن كەلگەن . ، تەزكىرەئى خوجا مۇھەممەت
شېرىپ ، ئاملىق قوليازمىنىڭ مەلۇماتىغا قارىغاندا قارغىلىق شەھىرىنىڭ
ئورنى شائىر ئابدۇرېشىتخان (1509 - 1569) ۋاقتىدا توقۇز جەڭگەللىك
توقاي بولغان . ئۇ شۇنداق قارغىلار كۆپ بولغان . بىر كۈنى ئابدۇرېشىتخان
ئۆز ئىنىسى ئاكا بىرى خوجا مۇھەممەت شېرىپ بىلەن بىللە بۇ جاڭگاللىققا
ئوۋغا كېلىپ بىر توپ ساناقسىز قوي يۈرۈپ كېتىدۇ . ھەر تۇغا چىققاندا ئېلىپ
ئۇنىڭ قېشىغا بىر توپ تەپلىپ ئۇ نىشانغا يارىكەندىكى كىشىلەرنى كۆچۈرۈپ كېلىپ :
« بۇ يەرنىڭ بازىرىم بولسۇن » دەپ يارلىق چىقىرىدۇ . بۇ بازارنىڭ ئىسمى بولسا
« قارغىلىق بولسۇن » دەپ ئۇ يەردە مەيلە ناسىغا يۆتكۈزىدۇ . شۇنداق قىلىپ
قارغىلىق شەھەر بولۇپ كېتىدۇ . ھازىر بۇ شەھەر خوتەنگە قاراشلىق ئەلچەلىك
ۋە ئاۋات شەھەرلەرنىڭ بىرسى بولۇپ، شۇ ئاملىق ناھىيىنىڭ مەركىزىدۇر .
بۇ ناھىيە بۈگۈنكى ئۆز زېمىنىنى ئۇنتۇق كىشى يالاپدۇ . قالغانلىرى ،
كىرىيە[1] ، نىيە ۋە چىرىيە قاتارلىق ئىسىملارغا ھازىرچە ھەنسى مەلۇم
بولمىسىمۇ، ئۇلارنىڭ قەدىمىي تۈركىي سۆزى ئىكەنلىكى مەلۇم .

بىزنىڭ ئومۇمىي مۇ يازغان ئىنى چىققان كۈنى بولسىقا ماتۇختىمايمىز قار-
غىلىقتا چوقىلاپ ... 1958 - يىلىنىڭ بىرىنچى
نويابىر كۈنى خوتەنگە كىرگەن ئىدۇق . بۇ چاغدا خوتەننىڭ ۋالىسى يەقىن
بىلەن شەرقىي تۈركىستان ھەللى ئازاتلىق ئىنقىلابى جۇمھۇرىيىتى ۋاقتىدا بىللە
ئىشلىگەن ئابدۇلھەمىت ھاجىيوۋ ئىسىملىك كىشى ئىدى . ئۇمۇ تولىمۇ
ياخشى كۆرەتتى . شەھەرگە كىرىپ ۋالىي مەھكىمىسىدە ئىجرائىيەگە بولغان كۈ-
تۈمىز ئۇنىڭ بىلەن بىللە بولدۇق . ئەتىسى شەھەرنى كۆردۇق . مېنىڭ بۇ شەھەر-
گە بىرىنچى كېلىشىم ئىدى . ھەر بىر يېڭىلىق ئىنساننى يېڭىچە تەسىر قىلغىنىدەك
خوتەن كۆزىمگە شۇنداق ساددا بىر شەھەر بولسىمۇ ماڭا شۇنچىلىك تەسىر
قىلغان ئىدىكى ، خوتەندىكى كۈزكى ئالا - يېشىل يوپۇرماقلار بىلەن قاپلىنىپ ،
شەبنەم سولىرىنى يېتىرىپ تۇرغان چىم - چىت بوستانغا ۋادىسىنىڭ ئىللىق
كۆرۈنۈپ كەتكەن ئىدى .

دېمىسىمۇ كوچىلىرى ئادەملەر ئاھالىسى ئازراق . ئەللەرنىڭ كىيىملىرى
چىراپلىرى بىشە يېڭى خارەزم ئەسلىتىپ تۇراتتى . ئەلىپ دەپ ئاتالغان
زىخلىق ئەلىپەكلەرنى بېشىغا چۈگكەپ يېپىپ يەللىرىنى قىممەتلىك ئەرلەرنىڭ ئۆزۈن

1) ئە.م. مىرزا ھېيدەر كۆرگەنىڭ « تارىخىي رەشىدى » (شەھەر) سۆزىنى كېلىپ، چىققان دەپ
ئۆز ... قاشتۇر ناسىلىق ئۈچىرى م. 1974 ، 490 - بەت) بىزنى بىلگەندە ئۇنتۇلمايمىز .

بۇلارنىڭ . قىلىنىلاتتى بويىچە رىدا پوتىلار ئىنچىكە لىك ، ئەمەس بىلەن قالار بىللا
قەشقەر ، خوتۇنلىرى خوتەننىڭ ، مەسىلەن ، ئىپادىلىرى ئاپاللىرىنىڭ خىسلىتى ھەممە
پۈتۈن تىكىلگەن تامغىسى ئېتىقادىغا ئاتا كەلگەن كىچىكلىك ۋە پىسىيەنى
كىچىككۈك - نى ئوزنىڭ كىيىملىرىنى شۇ جۇڭگىلار . ئۈستە چېچىكى ۋە پەرۋانى
كىيىپ چوقۇنغان قالارنى ھەممە قىلىنغان ئۆزىدە خوجىدەك بولسا قىزلار . ئوزنى
ئاھو ، قاشى قىلەم . كۆزلىك چاچ بۇغداي . قىستۇرۇلاتتى بىلەن ئىنچىكە تۇرۇپ چېچىغا ئۇنى
كورۈ - قولەغىن كوزەل كۆزلۈك ئاپالار ۋە بۇرنى بۇرۇنلۇق قىزىل . كوز
مۇزىنلىق بولۇپ . ئالىقلانغان ئۇزۇن كېيىنىش بىلەن ئەتىكىنى ئوتتۇرى ، ئەتتىكى
ئۇچرايتتى كۆپ سەپىدە ئاھىلىرىنى كېيىپ ، نىيە ئاياللار ئانان .
بۇ شەھەر ئاھالىلىرى خوتەننىڭ قاسچىلىرى بىلەن قانايى ئوتتۇ -
قاراكۆل تاقىتىنى ئانا . مۇسۇلمانلىقنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن قەلەندەرلەر
خوتە - ئوقۇپ چىلىپ بىلەن سوقما ھەممە ئۆزلىرى ئادەتلىرىنى ئىبادەت ھەممە
كوچا بۇ نۇرلۇن شاھلار ئىشلەيدىغان ئاسان بۇ نىشانلىقلىرى ياغاچ
قازاقلار ۋە قول پۇچۇل كالا ئاشلىرىنى قىلىنغان قولار . تۇرۇشقان چېچىپ
بۇيۇملىرىنى زىننەت ۋە خەلق پۇقرالىرىنىڭ شەكىللىرىگە ئېتىقادىنى يېزىلغان ھەم
بولماقتى قىممەت پاراشاقا مىللەتلەرنىڭ ئۇيغۇرلار بۇ ، چايچىكى ، ئاتالغان يا
بۇ ھەقتە . ئۇزۇن تارىخى بولۇشى قەدىمكى خوتەن ئەپسانىلىرى بۇ
شۇنىڭ ئۈچۈن بىر سۆزلەپ بەرگەن ئىدى . قىزىقارلىق بىر رىۋايەت ئىسلامغا تەبىئەت
- ئولتۇرۇپ خاقان زامانىدا خوتەننىڭ شاھى بىر مەملىكەتكە ئاشىق بولىدۇ .
ۋاقىت ، ئۇلۇغ مەملىكەتنىڭ پادىشاھلىرى ئوچۇق كەلگەن ، دېگەن ئەقىللىق سۆزلۈك
كۈتكەن . بۇنىڭغا ئۆتكەن كۆڭلى پەرىشان بولغان شاھ ئۆزىنى خوتەن -
لىكلەرنىڭ ئىچىدىكى بىر سالاپەتلىك قازىلىرىگە قىلىپتۇ ، ساراي ئىچىدىكى -
چىلەرنى بىر تۈرلۈك ئىشتىن بىرنەچچە ئادەم قويۇپ قاچقان بىلەن
ياپتۇ . ئەگەر ساراي ئىچىدە قىزلار ساقچىلىرى بولسا ، دېگەنلىك .
ساراي ئىچىدىكى سۇ بۇيىغا كەلگەن بۇ ئىش ئۈچۈن ھەممىلىك بارلىق
بىلەن سۇ كېچىپ ئۆتۈشنى بىلەن پادىشاھنىڭ ئاچچىقلىنىپ . موشۇ
ئانا بىلەن پادىشاھ مەملىكىتىنىڭ ئۇلۇغلىرى يولىغىنى بىلىپ ئۆزىنى ئۆزى
قىلىپ ئالغان ئىكەن . قاشتىن تەييارلانغان ياساش ھۈنەر موشۇ كېيىن
كېيىن پەيدا بولغانمىش . ئەسلى قاشتىن كۆز گۆھەرلىرى ياساش بۇ -
نىڭدىن بۇرۇنقى مەزگىللەردە بولغان .
خوتەننىڭ بويىچە قەدىمكى ئەنئەنىلىرىنى ئەڭ ئاۋۋال ھېكايە
تارىخلاردا ئۇچرايدىغان مەلۇمات بار . جۇڭگو تارىخچىلىرى

ئۇيغۇر پىلچىلىرىنىڭ پىلە قۇرۇتىنى ئۆچۈرۈش نىيىتىدە بولغانلىقىنى ھەۋەس بىلەن يېزىشقان ئىدى ¹).

بىز بارغان ئىمۇ خوتەندە پىلە ئۆستۈرۈش ئىشى ياپاشات ئىدى. ھەتتا بەزى يېزىلار پۈتۈنلەي دېگۈدەك پىلە بېقىش بىلەن شۇغۇللىنىدىكەن. ئېنىڭ ئۈچۈن ئۇلار چولڭ - چولڭ مەيدانلاردا مەخسۇس ئۈژمە ئۆستۈرىدى-كەن. بۇ ئۈژمىلەرنىڭ يېشىللىك باراخسانى ئۇسۇپ كەتكەنكى، جەنۇبىي شەرقىي تۈركىستان بويىچە پەقەت مۇشۇ خوتەندىلا شۇنداق ئەۋج ئالىدىكەن. ئۈژمىسىنى ئېلىنغان ھالى ئېيەلىك بىلەن بەقەسەم، ئەتلەس شايى توقۇيدىكەن.

پىلچىلەرنىڭ ئېيىتىشىچە خوتەندە شايى توقۇش ئىشى II - ئەسىرلەر-دىيەدىنى بويان ئىزچىل كېلىۋاتىپتۇ. ئۇنى بىرىنچى قېتىم شايىلۇن ئىسىملىك كىشى ئىجاد قىلغانىكەن. ئۇ شۇ ئۇستىسىنىڭ نامى بىلەن ئاتىلىپ كېتىپتۇ. خەلق ئېغىزى ئىجادى «ئىسلالىل شايىلەم» «بىسالىل شايىلەم!» ناخشىسى شۇ مەش-ھۇر شەخسكە بېغىشلانغانمىش.

بىز بىرنەچچە پىلچىلەرنىڭ ئۆيىدە بولدۇق. قىش بولغانلىقتىن پىلە ئۇرۇقلىرىنى مەخسۇس ئۆيلەردە ساقلىنىدىكەن. شۇ ئۆيگە ياندىشىپ ئو-زۇنچاق كەلگەن ئىككىنچى بىر ئۆي بولىدىكەن. شايى توقۇش دۇكىنى ئۇنىڭغا قۇرۇلىدىكەن. ئۇ: دۇكان مۇنۇ ئۈسكۈنىلەردىن تەشكىل تاپىدىكەن: كېپەكتىن بىر ئاچا سۇپا ياسىلىپ ئۇنىڭ ئۇستىگە خوددى قودۇقنىڭ چىغىرىقى كۆپ-شاش چىغىرىق ئورنىتىلىدىكەن. ئۇ چىغىرىق ئېچىلىپ - يېپىلىپ تۇرىدىكەن. ئۇنىڭ ئېلىنىدە ئەگەلەك مىسالى نېپىز تارتما ئورنىتىلىپ، ئۇنىڭ ئېگىگە ئەپكە ياغاچ بەكىتىلىدىكەن. توقۇلىدىغان ژىپلار چىغىرىققا تارتىلىدىكەن. توقۇش ئىشى باشلانغاندا چىغىرىق كۆتۈرۈلۈپ (ئېچىلىپ)، تارتما بىلەن ئاچا سۇپا يېپىلىدىكەن. ئۇستا ئاچا سۇپىغا كىرىپ ئولتۇرۇپ ئەپكىنى ئوڭ پۇتى بىلەن باسقاندا ئۇ كۆتۈرۈلىدىكەن. سول پۇتى بىلەن باسقاندا چۈ-شۈدىكەن. مۇشۇ كۆتۈرۈلۈپ چۈشۈش ئارىسىدا ئۇستا قەۋەت ژىپلەر-نىڭ ئارىسىدىن موكىنى ئۆتكۈزۈپ رەخ توقۇيدىكەن. بۇ خىل دۇكانلار ھەر بىر پىلچىنىڭ ئۆيىدە بىردىن، ھەتتا بەزىلىرىدە ئىككى-ئۈچتىن بولىدىكەن.

بىز مۇشۇ پىلچىلەرنى زىيارەت قىلىپ كېيىن يېپەك مەركىزى قەيسى، ئوتقۇز غاڭانىڭ، ياپەنخىتى، مەلىكە ئاغاق، خارابسىغا چىقىپ ئۇنى تەكشۈرگەن ئىدۇق. بۇ قاناردا بولسا ھەر بىلەن بىر زامانلاردا تەرەققىي قىلغان. يوقلغان.

¹) بەي - شۈيى - «خەنسۇ خەلقى بىلەن شىنجاڭ خەلقىنىڭ ئەنئەنىۋى دوستلۇقى».
رىن مىن ژىباۋ. 1955. 25 - سېنتەبىر. 6 - بەت.

ش ھەرخارابىسى ھەم بولۇپ، ئۇنىڭغا تارىخنى بىلەن تونۇشقان ئىسۋق
ھۇرىسە پىياھ ئالىملىرى. شتېيىننىڭ «قېپىنى خوتەن» ناملىق ئەس-
ەرلىرى قىلىنىشچە بۇ ئىنىڭكى شەھەر قىلىپ مىلادىيەنىڭ III - IV ئە-
لىرىدە زۇ قورى مەدەنىيەتكە ئىرىشكەن بولۇپ، بۇ يەردە بۇددا دىنى
دۇتلەن ئەسىرلىرىدە (مىلادىيەنىڭ II ۋە VII ئەسىرلىرىدە) شەرقتە بۇددا
نىيىتىنى تارقالغۇچى بىردىن-بىر مەدەنىيەت مەركىزى بولۇپ خىزمەت
قىلغان. مەلىكە تاۋاتنا، بۇددىنىڭ ئەڭ چوڭ ئىبادەتخانىلىرى بولغان.
نىڭ توپچ سەنكنى ئوشۇق راھىبلەر بولۇپ، ئۇلارنا ھايىتى توزۇمچان يا-
شىغان، «دۇنياۋى كۆز تۇيغانلار» بولۇپ، ئۇنىڭدا 6600 سۇترا كىتاپ-
مەرلىرى ئوقۇلغان[1]. بىز بۇ شەھەرلەردىن چىققان بىر قەدەر بۇددا
پىرلىرىنى ئېلىپ كەلگەن ئەۋق[2] بۇنىڭكى شەھەر قەشقەر دىنكى خان
ئىلە. توخشاش XI - XII ئەسىرلەردە ئەرەپ قومانلىرى ئىمام جەئفەر
نى، ئىمام ئىسمالار بىلەن خوتەنلىكلەر ئارىسىدا بولغان قىرلىق زىلىلىق
تەنلىكلەر ئۇزلىرى سىنۇ قىلىنىپ... قانلىق ئۇرۇشلار داۋەيران بولغان.
خوتەن تاكى بىزنىڭ ئەڭ چوڭ ئىشانىمىزنىڭ بىرى ئۇنىڭ گۈللىنىشىنىڭ
رىنى بىلمىشى يەدى. تارىخى مەلۇماتلارغا قارىغاندا III ۋە VII ئەسىر-
رە ختاي پايىتەختلىرىدە خوتەن گىلەمى ختاي خانلىرىنىڭ ئەڭ ئېسىل قولكى
لغان. ۋە ئۇلار نىيە بازارلىرىدا ھەر ژىلى بەش مىڭدىن - تۈمەن مىڭغىچە خو-
ن گىلەملىرى سېتىلىپ تۇرۇاتتى[3]. ئۇنىڭ سوۋېتنى تۈلۈك ئۇسۇتۇن، شەكلى
لىتو-غىل ۋە چىرايلىق ئىدى. بۇ گىلەملەر قېبىلىرى بويان خوتەن نا-
بىسلە قاراشلىق، «خاتىچى»، «جالال بېغى»، «سوفىنىيە بېغى»، لوپنىڭ
جابال»، «ئايماق»، «تام ئىبىغىل» دېگەن يېزىلىرىدا توقۇلۇپ كەلگەن.
مەن 1953 - ژىلىنىڭ 4 - نويابىر كۈنى زىقىرىدا ناملىرى ئاتالغان
رتىپىس ئىلكى ئەڭ مۇھىم «خاتىچى» يېزىسىغا چىقىپ، گىلەمچىلەر
بىستىن بىر كېيىچە - كۈندۈز بولغان ئىدىم. خوتەنلىك قىشلىق ھاۋالىرىمانى
نىفەر قارىغاندا - پەنتۇرجىم ۋە يونگانى» ئىدى. ئەتراپىدى تونلەيچ
راسوئەت بىسىر ۋە قاپاق تېرەكلىر بىلەن قاپلانغان. «خاتىچى» يېزىسى
ئىلمىلىرى كوتۇللۇۋالاپ ئىدى. گىلەمچىلەر ئىلەرنىڭ دەرەخلەر ئارىسىغا قو-
زۇلۇشنى تۈچۈپ ئىسپ قېينغان رەختىكى - رەڭ زىلىرى بىلەن يېڭى قولىنى چىقى

1) يېڭى-شىلوتى، «بەرىنتە بۇددىزم». توئىنو رەجەپلە رەجەپ، 92-بەت.
2) شىنجاڭ نامار-ئە تەقلىرىنىڭ مۇھىم نەچىكلىرى، 17-بەت
3) «شىنجاڭ رەسىملىك ژۇرنىلى»، ئۆز زۇمچىدە، 1960، 6، №12-بەت.

ئىسكەتلەشنى نىيەتنە كىرىپ قويغان كىملەرنىڭ كۆزىنى چاقاتتى . ھەر ئونىڭغا ئال
دىنا دېگىنىڭ قازانلاردا ئۇيىلار پۇرشىۇرىلماقتا ياكى بويالماقتا ئىدى . ئۇ
نىڭ قىرقىپ ئەيىپلانغانلىرىنى ئىشكەللەرگە سېلىنىۋېلىپ ئېرى . بىرى ئۈزۈگ
رەپ ئۈزۈرگەن تايالىلار بىلەن قوللىرىغا بويىاق تۇتۇقتۇپ پەشلىرى بىلىگە
قىستۇرۇلغان ئوستىلار ھېلىسىنى . ھېلىغا تۇر ياق - بويىاققا ئوتىشىپ تۇرا ئىدى

«خانىچى» - بوخالتاپچى دېگەن سوزدىنى قىسقارغان ئىسىم . خوتەن
لىكلەر ئوزلىرى كىلەم توقۇغۇچىلارنى خالتاپچى دېيىشىدۇ . بو يېزىدا ئوتۇچ
مىڭدىن ئوشۇق خالتاپچىلار ياشايدۇ . بوكەسىپ ئولارغا شۇنچىلىك سىڭ
ۋە قانۇنلىشىپ كەتكەنكى ، ئۇنىڭ كەسىپ رىسالىسى (ھونەر تۇراكتاتى) ھەر
بىر ئائىلە ئۇچۇن بىشەينى قۇرئان كەبى دائىم كوزدىنى كوچۇرۇپ تورىدىغان
ئولتۇق قولالانمىغا ئايلىنىپ كەتكەن . مەن بو ئۇتقا كىلىشىم بىلەنلا ئۇنداق
رىسالىلاردىنى بىرنەچچىسىنى تېپىپ ئوقۇشقا مۇيەسسەر بولغان ئىدىم .
بو رىسالىلارغا كورە خوتەن كىلەملىرىنىڭ پەيدا بولۇشى ھەققىدە خەلق
ئىچىدە مونداق بىر رىۋايەت تارالغان :

- بىر پادىشانىڭ گۇلەمضان ئىسىملىك قىزى كىلىم توقۇشنى بىلىشتىن تاشق
قوشلارنىڭ تىلىنىمۇ ياخشى بىلىدىكەن . بىر كۈنى ئۇنىڭ دادىسى ۋەزىرلىرى بىلە
كول بويىدا ئولتارسا بىر قوش بولەكچە ئاۋازلاردا سايراپتو . ئۇنى ئاڭلىغان
شاھ دەرھال ۋەزىرلىرىدىن :

- مۇشو قوش ھەركۈنى شو ۋاختا كېلىپ بىزگە قاراپ ئولتۇرۇپ سايرايدى
ئۇنىڭ تىلىنى كىم بىلىدۇ ؟ - دەپ سورايدۇ . ۋەزىرلەر شاھنىڭ ئوز قىزى
گۇلەمضانىڭ بىلىدىغانلىغىنى ئېيتقانىدا ئو قىزىنى يېنىغا چاقىرتىۋېلىپ ھېلىقى
قوشنىڭ نىمە دەپ سايراۋاتقانلىغىنى ئېيتىپ بېرىشنى سورايدۇ .

- بو قوش ، «شاھىم خادايى قىلغانمۇ خوتۇن ، خادايىم شاھ قىلغانمۇ خو
تۇن» دەۋاتىدۇ ، - دەپ جاۋاپ بېرىدۇ گۇلەمضان . قىزىنىڭ بو جاۋابى
ئوزىگە ھار ئالغان شاھ شو يەرگىلا بىر كەمبەغەلنى چاقىرتىۋېلىپ قىزىنى
ئۇنىڭغا بېرىدۇ - دە : «بولمىسا بو خادايىم شاھ قىلغانمۇ ؟ - دەپ ئىككىسى
بىر باياۋانغا ھەيدىۋېتىدۇ .

خادايى باياۋاندىنى ھەركۈنى بىر ئۈزۈم يانتاق چىپىپ قىشىدىكى
بازارغا ئاپىرىپ ساتىدۇ . پۇلىغا بىر كۈنلۈك ئوزۇق سېتىپ ئەكىلىدۇ . قىز
بو ئوزۇق بىلەن ئاۋال ھەرخىل كەمبەغەل رەخلەرنى توقۇپ ساتىدۇ . ئانىدىن
زىلچە توقۇتۇش ... بېسىپ ... ئاپسان بېپىپ ... . ئەنە
... ئوزى ... ساتقان ... بىلەن ...

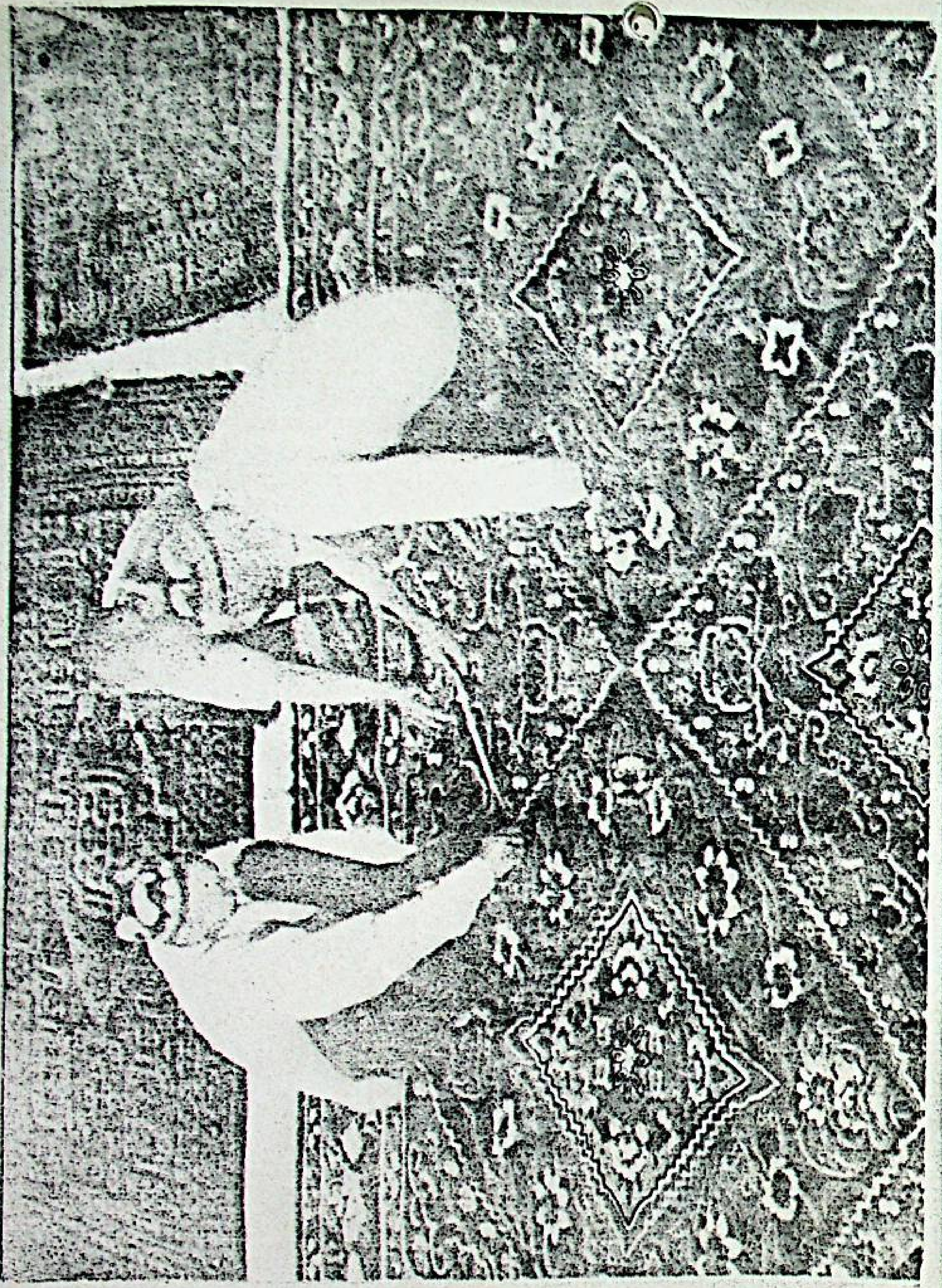

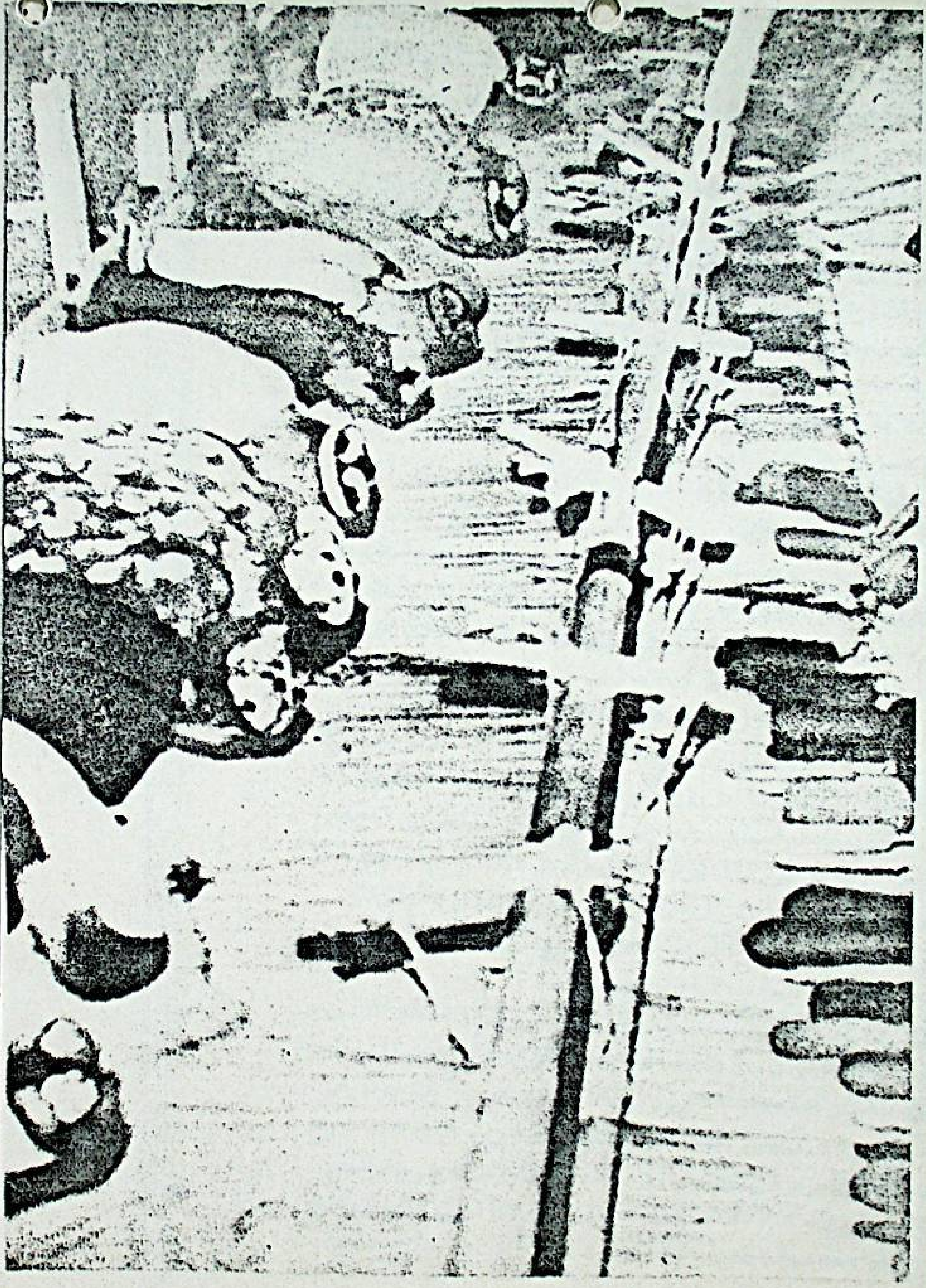

ھادىسىنى مېھمانغا قىچقىرىپتۇ. شاھ مانا مۇشۇ چاغدىلا قىزنىڭ دېگەن-
لىرىگە قايىل بولۇپ ئۇنىڭ ئوقۇغان زىلچىسىگە زوقى قالدى، قىزنىڭ نامىنى
بېرىپتۇ... بورنىيايەت خوتەن خالىچىچىلىرىنىڭ كەسىپ رىسالىسىغا بۇ-
تۈزلەن. بۇ ئىناق رىسالىلەردىن بىر نەچچىسى شەرقى تۈركىستان مۇزېيىدا
ساقلانماقتا. بۇ كەسىپ رىسالىسى ئۆز مەزمۇنىدىن باشقا يەنە باھا خۇ-
دىنى نەقىشلەرنى ئىشلىگۈچى ئۈستىسى ھەققىدە مۇسۇز بولىدۇ. ئۇ-
كىم؟ مەلۇماتلارغا قارىغاندا باھا دۇردىنى نەقىشبەن (نەققاشچى باھا-
دۇردىنى) ئۇيغۇر گىلەمچىلىرىنى ئاشقىرى ئۆزلەمەن ئۆزبەك تاجىك
سەنئەتكارلىرى ئارىسىدا مۇئەممە بىشھورى كىشى بولۇپ، نەققاشچىلارنىڭ ھەم
پىرى بولغان. دېمەك ئۇنىڭ ھۈنىرى تۈركى تىللىق سۆزلەشكۈچى كۆپلىگەن
خەلقلەرگە ئورتاق خىزمەت قىلغان.
ئەنەنىۋى گىلەم توقۇغۇچىلارنىڭ ھەقىقى سەنئەتكە لايىق، ئۇلار-
نىڭ قوراللىرى تولىمۇ ساددە بولۇپ كەلگەن. مەسىلەن، ئاتا-ئانىلىرىدىن قالغان
دارىشە كەلگەنلىكى ئىككى ياغاچ مۇمىنىڭ باش قىسمى تاياق تەرىپىگە تولۇق بىلەك-
ھەكىلىدىغان ئىككى يادرا ئۆتكۈزۈلۈپ، ئۇنىڭغا ئۆرۈش، دەپ ئاتىلى-
دىغان ئۇزۇن ژىپ تۈركۈملىرى مۇقىم قىلىنغانلىقلىرى ئۈچۈن قىلىنىدۇ. توقۇل-
سىدىن ئارقاق دەپ ئاتىلىدىغان كالتە ژىپلەر، ئۆرۈش، ئارىسىدىن
ئالمىشىپ ئۆتىدۇ. توقۇغۇچىلاردىن بەزى — ئالتە كىشى مانا مۇشۇ ئىككى
مۇمىنىڭ ئوتتۇرىسىدا تىزلىنىپ ئولتۇرۇپ، ئارقاق بىلەن ئۆرۈش نىڭ
قېتىغا ھەرخىل رەڭلىك ژىپلەرنى چىگىپ، گىلەم شەكلىگە كەلتۈرىدىكەن.
بۇنىڭ ئۈچۈن ئۇستىلارنىڭ قولىدا بارى-يوقى توقۇ ئۇزۇنلۇق بىر تەپكە،
بىر ئەگمە قايچا، بىر ياغاچ بولقا (توقماق) ۋە بىر كالتە پىچاق بولى-
دىكەن. بۇنىڭدىن باشقا ھېچ قانداق ئەسۋاپ ئىشلەتمەيدىكەن. توقۇش
ئىشلىرىغا پۈتۈنلەي ئەنئەنىگە قاراپ ئۇنىڭ چوڭ-كىچىك
ئەرز-تاپان ھەممە ئەندىزىلىرى ئەلپى قىلىنىدىكەن.
خوتەن خالىچىچىلىرىنىڭ ئېيتىشىچە ئۇيغۇر گىلىمى توقۇلۇش شەكلى ۋە
سۈپىتىگە قاراپ، خىلى گىلەم،... زىلچە گىلەم ۋە باشقىلاردىن ئىككى ئىنسام-
بىلگە بولۇنىدىكەن. خىلى گىلەمنىڭ مۇۋەپپەقىيىتى ئۆزى نىھايىتى بولۇپ توقۇ-
لۇشى نازۇك نەپىسلىكى بىلەن بولىدىكەن. ئەمما بۇ شەكىلدە كىرىدىغان گىلەملەرنى
توقۇيدىغان ئۇستىلار ھازىر قالمىغان. ئۇنىڭ ئەڭ ئاخىرقى بىر ۋارىسى
سۇلايمان ئۇستا ئىسىملىك كىشى 1949-يىلى ھېچ قانداق شاگىرت قالدۇرماي
ۋاپات بولغان. بۇ ئۇنىڭ بىلەن تەڭ خىلى گىلەمنى ئىشلەپ كەلگەن ئىدى.

زىلچە گىلەم دېگىنىمىز بىزنىڭ بۇ گۈزەل گىلەملىرىمىزدۇر. ئۇنىڭ ھەربى
خىل گىلەمگە قارىغاندا ئېگىز بولۇپ، كەڭ نۇسخىسى توقۇلىدۇ. ھەربىر نۇسخ
«بەش چىچەكلىك»، «ئانار گۈللۈك»، «رىمچە»، «ئەدەنچە» دېگەنگە ئوخشا
ئاتالغان تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ.

بۇ نۇسخىلارنىڭ ھەربىر تۈرى ئۆز ئالدىغا بىر تارىخقا ئىگە. مەسىل
«بەش چىچەكلىك»، «ئانار گۈللۈك» نۇسخىلىرى، مىللىي ئۆي، سەنئىتى بىلە
بىۋاستە ئالاقىدار بولسا، «رىمچە» نۇسخىسى قەدىمى ۋىزانتىيە ئۇسلۇ
بلىرىگە مۇناسىۋەتلىكتۇر.

خوتەن خالىچىچىلىرى ئۆز گىلەملىرىگە كۆپەك كىلىك بوياقلارنى ئۆزلىر
ئەمەل قىلغان. جۇملىدىن ئۇلار قاش دەرياسىنىڭ لېۋىدىن چىقىدىغان يېشىل
تۈپسىنى بىرنەچچە خىل رەڭلەرنى ئىجاد قىلغان بولسا، ئانار شوپىكى
ئەنىڭ كۆپەك كىلىكى بىلەن پىشتە بوياقلىرىنى ياساشقان. بۇ بوياقلار ئەسىرلەر بويىچە ئۆ
مەيدۇ. ھەتتا ئۇسلىمۇ ئۆزگەرمەيدۇ. ئەلۋەتتە، ھەربىر خەلقنىڭ گىلەم
چىلىك سەنئىتى، باغلىنىشچان. ئۇلار بوياقلار بىلەن توقۇلىدىغان گىلەمل
مۇ بولىدۇ. ئۇنداق گىلەملەرنى ھەقىقىي سەنئەت ئۆرنەكلىرى دەپ باھالاشقا بولماي

خوتەن گىلىمىنىڭ ئۆزلۈك مەخسۇسلىقىنى ئۆزىدە ئىچىدۇ. قىپرى خالىچىچىلا
نىڭ ئېيتىشىچە خوتەن گىلىمىگە پەقەت خوتەن ئۆزىدىلا قوي يۇڭلىرىنىڭ ئۆزگىچ
ياراپ كەلگەن. بۇنداق گىلەم ئۆزگىچە قوي يۇڭىدىن خوتەنگە، «ئوتتۇز خاقان»، زامان
كەلتۈرۈلگەن.

شەرقىي تۈركىستاندا خوتەن بىلەن لوپتىن باشقا ياركەنت شەھىرىنىڭ
رايونلىرىدىمۇ يەنە بىرنەچچە يۈزلىگەن خالىچىچىلار ھاياتى كەچۈرىدۇ. بۇلارنىڭ
1950 - يىللاردىكى ئومۇمىي سانى ئون مىڭ كىشىدىن ئوشۇق بولغان.[1] قىپرىلارن
نىڭ ئېيتىشىچە بەدەۋلەت ۋە ... يالغۇز خوتەندىكى خالىچىچىلارنىڭ سانى ئون
مىڭ كىشىدىن، شەرقىي تۈركىستان بويىچە ئەللىك مىڭ كىشىدىن ئوشۇق بول
دىمەك. دۆلەت ھاكىمىيىتىنى ئىگىلىگەندىن كېيىن شەرقىي تۈركىستاننى ئۆزلۈك
بولۇپ، ئالاپ كەلگەن خىتاي ئەجادى خۇزۇرى بۇ ئاجايىپ ... نەرىزە سەنئەت ئەس
چىلىرىنى ھەم ئۈچ - بەش ھەسسە كەمەيتىپ كەتكەن.

خوتەن شەھىرى ئەتراپىدىكى ئەگشۇرۇش ... بىزنىڭ ئايالچىلارنىڭ
بىزلەپ نامىسىغا بىرىپ ئۇلارنىڭ ئىككى - ئۈچ كىلومېتىر شىمالىدا ... ياشىغان، با
دات مازارىنى ... كۆرگەن ئىدۇق. بۇ مازارنىڭ ئۈچى ...
باغلىنىپ ئاغاتىپ كەتكەن ... ئايان بولمىسى ...

1) خاتىرە دەپتەر، ... - بەت.

تاكلىماكاننىڭ ساپ-سېرىق قۇم دۆۋىلىرىگە تۇتىشىپ، قالغان تەرەپلىرى
بىركەلكى ئۆسكەن ئاجايىپ چىرايلىق دەل-دەرەخلەر ئىچىدىكى بۇ مازار
قەدىمى قەبرىستانلىق ئىچىگە جايلاشقان. ئۇنىڭ قەبرىلىرىدىن چىققان
جەسەتلەرنىڭ كۆپچىلىكى چىرىمەيدىكەن. ئۇ جەسەتلەر تىرىك ۋاقتا
نېمە ئىش قىلغان بولسا شۇ كەسپىگە مۇۋاپىق بەلگىلەر بىلەن كۆمۈلىدىكەن.
مەسىلەن، ھەربى قىلىچ بىلەن، كاتىپ شىرىسى بىلەن، قويچى تايىقى بىلەن
ۋەھاكازا.

بىز تەجرىبە ئۈچۈن بۇ يەردىن بىر قەبرىنى ئاچقان ۋاقتىمىزدا ئۇنىڭ
ئىچىدىن سامان كۆزلۈسى بىلەن بىر-بىرىگە ماتاپ تاشلانغان بىر ئەر-
ئايالنىڭ پۈتۈن جەسەتلىرى چىققان ئىدى. ئۇلار ناھايىتى ياش جەسەت-
لەر ئىدى. ئۇلارنىڭ بىر-بىرىگە مەڭگۈ ماتاپ تاشلىنىشىغا قاراپ بىز:
ئاشىق-مەشۇقلۇق يولىدا جانلانغانلار بولسا كېرەك، دەپ تەخمىن
قىلغان ئىدۇق.

موشۇ يەردە تۇرغان ۋاقتىمىزدا ئۇ مىڭگۆرگە خارىغاش ناھىيىسىدىكى قا-
لىق تاكلىماكان ئىچىدىن 1978-يىلى ئەجايىپ بىر خىل جەسەتنىڭ تېپىل-
غىنى ھەققىدە مۇھىم بىر مەلۇمات كېلىپ چۈشكەن ئىدى. يانارىمىزدا
قاشتا بىر مۇددەت تۇرۇپ ئۇ تارىخنى ھەم تولۇق ئۈگىنىپ چىقتۇق. مانا بىز-
قولىمىزدا ساغلام بىر جەسەتنى تىكلىگەن ئۇچى ئۇچلۇق بىر ئۆتۈك
دىرىم. تەخمىنەن 1800-1500 يىللىق تارىخقا ئىگە بۇ ئۆتۈك 25-26
ياشلىق بىر ھەربى قىزنىڭ پۇتىدا بولغان. ئۇ قىز قايسىدۇر بىر ئۇرۇشتا
قىلىچ زەربىسى چېكىسىدىن يارىلىنىپ ئۆلگەن. ھەتتا ئۇنىڭ چېكىسى يارىسىغا
لۆيۈپ قالغان قانلىرى ئوزىرەخچىنە پۇقا تىمىغان. ئەگمە قىلىچنىڭ سېپىدىن
چىڭ ئۇتقان نازۇك قوللىرى ئاچرىمىغان. قاپ-قارا سۇمبۇل چاچلىرى
ئۇزۇن بولۇپ، بىر تالىمۇ ئۈزۈلمىگەن. ئۇچىسىدىكى جىنگەردەك كىيىملىرى
تولۇق ھەربى فورمىدا بولغان..

بۇ جەسەت قىبلىن قىزىم ف تىلەملىرى تېپىلىشىن چىققانىكەن. ئۇنى ۋەشە-
ھەلەرنىڭ شەھىدى، دەپ چۈشەنگەن ئىكەن ئېنىكى بېزىرخەلقى بىر يىل
تالىشىپتۇ. بۇ تارىم ئۇنىڭ قىلىچى بىلەن بىز كۆرۈپ ئۆزغان بىر پايچى ئو-
لۇكسىنى قارىتىلاش ئۇيغۇر مەدەنى ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنىڭ خادىملىرى يو-
شۇرۇپ قاپتۇ. جەسەتنىڭ ماجاراسى سىلسىلە شەرىئەت ئارىلىشىپ، ئۇنى
ئىنىكى يېزىنىڭ تونتۇر رىسىغادە پىن قىپتۇ. بۇ ھەقتە، ‹‹ھاجىم ئانا مازارى››
دەپ ئاتىلىپ كېتىپتۇ.

بۇنىڭ ئۆرنىكىمىز بۇ ئۇغۇلتاكە ئىچىدە، ھاجى ئانىسىنىڭ، ئەجدادلىرى قىلىچى
پوغا لىسقانىكەن. بىر پايى مۇبارەك ئوتوغلا ئىززەتچى تارىخى مەزمۇنىنى ساقلىغىنى
ئۇرقوزغان دىن كېيىن خوتەن ئەترابىدىكى بىزنىڭ قىممەتلىك ئۆرنەكلىرىنى بىردى.
بىر نەرسە بىر پارچە تاغلارنىڭ ئەمۇتىلى تاغلىرىغا ئوخشاش تاش خاتىرىلەر
بارمۇ-يوق؟ دېگەن مەسىلە ئىدى. چۈنكى بىز يەرلىك تارىخچىلار بىلەن
خوتەن شەھىرى بولغان دەسلەپكى ئۇچرىشىشىمىزدا، گوما ناھىيىسىگە قاراشلىق
ساڭجۇ تېغى ئىچىدە ئۇشۇنداق خاتىرىلەر بارلىقى دېگەن بىر ئەزاكى مەلۇماتنى
خاتىرىلىگەن ئىدۇق. قارىغاندا شىتەكى ئىشلىرىمىز ئۈچۈن كېيىن تۇغرا گوماغا
چۈشتۇق. ئەتىسى ساڭجۇغا قاراشلىق كۆزەل لەلەدىكەن جايىدىكى تولۇقى-
دەمى تاش خاتىرىلەرنى كۆزدىن كەچۈرۈپ چىقتۇق. بۇ پامىر تېغىنىڭ ھىن-
دىستانغا ئۆتىدىغان ئات يولى ئۈستىدىكى كىچىك بىر دۆڭنىڭ يۈزىنى قاپلاپ
تۇرغان سېمىز كۆك تاشنىڭ ئۈستىگە ئويۇلغان ئادەم، ھايۋان، ئات قاتارلىق رەسىم-
لەرنىڭ سۈرىتىنى ئاپاردۇق 16 پارچە ئىپتىدائى ئويمىچىلىق بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئاخىرلا-
رىغا ئۇرخۇن يېزىقى بويىچە يالغۇز يېزىلىشى كۆرۈنگەن، كۆپ ھەرپلەر ئارىسىغا
يالغۇز-ئون ھەرپنىڭ خىزمىتىنى ئۇرۇن قالدۇرۇپ كەلگەن ... ھەرپى چوڭ قىلىپ
چېكىپ قويۇلغان ئىدى. ئالىمنى سورىتەلەر ئارا 7 (ت)، (ك)، ... (؟)،
(ف) ھەرپلىرى يېزىلىپ، بۇنىڭ ھەممىسى بۇ جاينىڭ ئىلگىرى ئورخۇن يېزىقى باشقان
خەلقلەرنىڭ ماكانى ياكى ئۇرخۇن-يەنىسەي يېزىقىنىڭ ماكانلاشقان جەھ-
لىلىپ بىرەتتى. بۇ ھەقتە شۇ جايدىكى ئۇيغۇرلار ئىچىدە ھازىرغىچە ساقلىنىپ
كەلگەن لوۋ-دەنىكى رىۋايەت ئەمدى بىزنىڭ پىكىرىمىزنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.
- شەرقى تۈركىستان بىلەن ھىندىستاننىڭ ئارىسىدىكى بۇ ئات يولى قەدىم-
قەدىمدىن بويان بار ئىكەن. - دەپ بىزگە ئۇ رىۋايەتنى سۆزلەپ بەرگەن ئادەم
ساڭجۇلۇق توختىباقى ئىسىملىك كىشى. - قىش زىمىستان ئىكەن. ھىندىستاندىن
چىققان بىر يولۇچى ئەل ھوشۇتا تاشنىڭ قېشىغا كەلگەندە مۇزلاپ كېتىپ بىر قوي-
چىنىڭ چاقمىقىنى سوراپتۇ. ئۇ قويچى قورقۇنىدىن، ھىندىنىڭ قانچە تۇلغان-
لىقىنى بىلىپ، چاقمىقىنى تېگىشىشنىڭ بىر نەمەن ... شەرت قويۇپتۇ:
ئۇزىنىڭ مۇزلاپ قېلىشىدىن قورققان ھىندى قويچىنىڭ شەرتىگە كونۇپ، ھېچ
كىلىشلىقان ئىپتىدا چاقماقنى تېگىشىپ ئوت يېقىپ ئىسسىنىپتۇ. قويچى ھىندىنىڭ
ئىپتىنى ھېچ ئوبىگە كېتىپتۇ. ئەنە شۇ ئىدى بۇ دالادا يالغۇز پىيادە قالغان ھىندى
نېمە بېرىشنى تۆملەپ؟ كېيىن ماناھۇشۇ خاتاسىنى بىلىپ، پۇشايمان يېگەن
ھىندى بۇ تاشقا بۇ سۈرەتلەرنى سىزىپ، خەتلەرنى ئويۇپ كەتكەن ئىكەن. بۇ
ھەقتە بىز نىلەچىمىزدە مۇنداق بىر قوشاقمۇ ساقلانغان.

چاقماق
چاقماقتا ئاتنى تېگىشكەن ئاخماق،
ئىشلەپ يېمىسۇن باللىرىڭ
سامان يېمىسۇن ئاتلىرىڭ،
ئات ئاتالمىسە ئىشە نگىلى.

. . . .

تارىپا تۇرىمسا ھاردى ئات،
قاق قوزۇقنى باغلا يات

. . . .

مەنەندىن كېيىن قالغانلارغا پەند ھيات،

بۇ ناشھاتىرىلەرنىڭ شىجالىدىكى تاشتۇر پىسلاردىن پەرقى قەدىملى مۇراجىزىسى ھەققىدە مەن بۇرۇنقى ماقالىلىرىمدا يازغانمەن (2).

تۇرپان — «كېيىنكى» زىيارىتى.

تۇرپاننىڭ يازدىكى ئىسسىقلىق ھاۋارىتى تۇغقۇزۇپ بولۇشنى سەزۇ بىلىپ بۇ دىيارغا قىلىنغان زىيارىتىمىزنى ئەتىگەندە قالىپ قويغان ئىدۇق. خوتەن سەپىرىمىز تاماملىنىشقاندىن كېيىن 1963-يىلى 17- ئىيۇل كۈنى ئۈرۈمچىدىن ئاپتوبۇسقا چىقتۇق. قاراشەھەر بويىچە مارالبېشى ناھىيىسىگە قاراشلىق قەدىمىي «تۇققۇز سارايى»، قاراشەھەر بويىچە كەلگەندە كوناشەھەرلەرنى زىيارەت قىلىپ 26- ئىيۇل كۈنى تۇقسۇن ئارقىلىق مەشھۇر تۇرپان شەھىرىگە كېلىپ ئورۇنلاشتۇق.

تۇققۇز سارايى، قەدىمىي تۇغرا ئەزكۈ بىلىرىمىز، شەھىرى كىتەپلەردە تەرىپ مەشھۇر، شەھەر خەرابىسى دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇ ئاھالىسى چوڭ، ئاۋات شەھەرلەرنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇيغۇر بۇددا ۋە سوغدىي مەدەنىيىتىلىرىنىڭ تۈگۈنلىرىدىن بىرى ماكانى ئىدى. ئەرەب نى XI ئەسىرلەردە ئىسلام ئاشقىنى تېچىت قىلىپ خەلقى ئوتتۇرىغا كەلگەن ئىدى. بىز كۆرگەن بۇددىزم بۇيەرلىرى مارالبېشى سوقى ئىما رىسىنىڭ خادىمى ياقۇپ ئىبراھىم ئىشلىمىگەن بىر پارچە سوغدى خېتىنى تېپىپ ئالغانىكەن. بىز تۇرپان تارىخىنىڭ قەدىمقى تۇرپان ۋىلايىتى ئىلگىرى قىلىنغان ئىدۇق.

قاراشەھەر بويىچە كەلگەن تەرىپىنى تېپىلغان ئىدۇق. تۇرپاننىڭ بەسى شەھىرىنىڭ 30 كىلومېتىر جەنۇبىدىكى تاغ ئېتىكىدە جايلاشقان شورچۇق كەنتى دىكى، مىڭ ئۆيلەرنىڭ ئەتراپىدىكى بولۇپ، ئۇيەردە ئاقتا قويۇلغان

1) شىنجاڭ ئەدەبىيات-سەنئىتى. 1955. №6
2) شىنجاڭ ئاسار-ئەتىقىلىرىنىڭ ئايپىلىش ماتېرىيالى (خاتىرىلەر) شىنجاڭ 1954.3.-بەت

ئون ئىككى، تۈز يەرگە كىسمەلە بىلەن سىيلىنغان يۈزگە يېقىن ئويۇنلۇق خارابىلىرى
بار ئىدى. بۇ ئويۇنلار كۆپ جەھەتتىن ئۈچاردىكى «مەلىك ئويۇنلارگە» ئوخشايتتى.
بىراق بۇ ئويۇنلارنىڭ ئىچىدىكى سۈرەتلەر ماھىجەدىسىنى ئاشقىرى بۇزۇلۇپ ئو-
چۈپ كەتكەن ئىدى. تۆزدىكى ئويۇلار قالدۇقتۇ بىر جۈلگىنىڭ ئىبادەتخانىغا ئوخشاش
كۆپ قەۋەتلىك قورغانىڭ ئىچىگە جايلاشقان ئىدى.

ئىككىنچىسى - بۇ يەردىكى داڭلىق مۇقامچىلىرىمىزنىڭ بىرى 70 ياشلىق ھا-
شىم ئاخۇنكام ئەنئەنە بىلەن ئورۇنلاشتۇرۇپ، «ئون ئىككى مۇقام» تارىخى
ئۈستىدە سۆزلەشكەن ئىدىم. ھاشىم ئاخۇنكام ئۆزىنىڭ بوۋىلىرىدىن ئاڭلىغانلىرى ۋە
چۈشى سۆزلەپ بەرگەن كىشىكەن. «ئۇششاق»، «دەردى ھۆسەينى»، قاتارلىق
ئالتە مۇقام بىلىدىكەن. ئۇ ئۆزىنىڭ ئېيتىشىچە مۇقاملارغا ئەڭ ئاۋۋال «سۇلتان
جەمجەمە» داستانى جور قىلىنغان. ھازىرقى تېكىستلار ئۇنىڭدىن كېيىن پەيدا بولغان.
ئۇ «سۇلتان جەمجەمە» داستانىنى تولۇق يادقا بىلىدىكەن. ئەخمەتنىڭ XIII
ئەسىرلەردە مەيدانغا چىققان بۇ داستانىنىڭ بەزى نۇسخىسى ۋە «كېسىك باش»
ناملىق قىسقارتىلغان ۋارىيانتلىرى قازان ۋە باشقا كونا مەتبەئەلەردە نەشر قى-
لىنغان ئىدى. ھاشىم ئاخۇنكامنىڭ ۋارىيانتى مېنىڭچە ئەڭ كونا ۋارىيانت بولۇپ،
ئۇ قازان نۇسخىلىرىدىن بىرقەدەر پەرق قىلاتتى. بولۇپمۇ ئۇنىڭ تىلى خېلىلا
دىلالشتۇرۇلۇپ كېيىنكى خەلق داستانلىرىغا يېقىنلاشتۇرۇلغان ئىدى. مەسىلە
ئۇ مۇنداق باشلىنىدىكەن؛

ئەۋۋەلىنىڭ ھەمدى تىلغە كەلتۈرەي،
شۈكرى ئاللا قىلىپتۇر بىزنى مۇسۇلمان.
رەسۇلۇللانىڭ روھىغا دورۇد ئەيتاي،
شەيبانىڭ شەھەرىدىن قىلىپتۇر ئامان؟

77 - ئويابۇدىن ئېشىۋازەن بىز تۇرپان بويىچە بولىسىغان تەكشۈرۈشلە-
رىمىزنى باشلىغان ئىدۇق. بىرىنچى بولۇپ شەھەر ئېتىسىدىكى غوجا ئاتىل نە-
رىدىن مازارىنى ئۆگەندۇق. بۇ مازارنىڭ پېشتاق كامىللىرىدىن بىرى ئابدۇللا شە-
يخنىڭ ئۆزى تەزكىرىسىگە ئاساسلىنىپ ئۆزۈرۈپ ئېيتىشىچە، غوجا ئاتىل كۆچارلىق
ئەرىشىدىن ۋەلىئۇللانىڭ ئوغلى بولۇپ، تۇرپان ھاكىمى مۇزەپپەرخاننىڭ تەختلىقى
بىلەن XIII ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى بۇ زۇغقا كېلىپ دىن تارقاتقان ئىكەن. دەل مۇشۇ
مەزگىلدە خىتاي باسقۇنچىلىرى تۇرپاننى بېسىۋالغان ئىدى. بۇ مۇناسىۋەت بىلەن
ئارىسى بولغان تۇرپانلاردا مۇزەپپەرخان ئۆلۈپ، ئۇنىڭ دۆلەت ئىشىنى غوجا ئا-
تىلنىڭ ئۈستىگە چۈشكەن ئىدى. ئۇ بۇ جۈلگىدە ئىگىزارلىق ئۆزىيېنى ساقلاپ
ئىمانىن تېپىپ قىلىپ خىتاي تاپىپلىرىنى ئوزۇدا يېرىدىن سۈرۈپ چىقىرىشنى ئاشقۇرى.

1) خاتىرە دەپتىرى، 3-، 27-بەت.

تىلسە ئىكى خىزىر خوجا خاننىڭ ياردەم بېرىپ ئۇلارنى سەدەپچىلىك قايتىدىن جوڭ
شەھەرگىچە قوغلاپ بارسۇن. ھەتتا ئۇ جوچە ئېلىنىڭ بىر قىسمىنى ھەم ئىشغال قىلسۇن.
بىراق بۇ ئۇرۇشتا ئۇيغۇر يارىلىشى سەمخۇ يېلىدا ئۇرۇپ ئالغىنىپ چىقىپ، كېچىكمەي
ئولسۇن. ئۇنىڭ موسۇلمانچە ئەبە رىغىزىلىك خىزمىتى ئۈچۈن خەلقى ئۇنىڭغا قەبرىسىنى
مازارغا ئايلاندۇرۇپ، شەھىد خوجام دەپ ھەم ئاتاپ كېتىشىدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ كونا تارىخى ئۇنىڭ پەرزىلىك ئەزكىرلىرى زىكرىكە بىلەن ئېنىقلاندى
دەقيانۇس ئاتىرىخقا باغلىق. دەقيانۇس - ئاتا غىلىق ئېپ تەقۇتلىك رىۋايە كەلتۈرەي.
لاتىغان ئىسمى. ئۇنىڭ يۈزتۈن ۋەقەسى ئۇنىڭ دىكەن جايدىكى غارغا ياغلىنىدۇ. بۇ
غاردا يەتتە ياتۇس (خەلق ئۇنى يۈزنۇس دەپ پەرز قىلسۇن) ئۈچ يۈز زىل
ئۇخلاپ چىققاندىن كېيىن بىر يېڭى دەۋلەت قۇرۇلغان. بۇ دەۋلەت ئاللەمىلىك زىل يا-
شىغان. دەمەلە، بۇ غارسىرلىق ئادەملەرنىڭ غايىپ بىلىم ئۈچۈن بولۇپ، بەخت-
سائادەت چاچقۇچى بىرماكان دەپ چوشۇنىلگەن. موسۇلمانچە بىر بولسا
كېرەك ئاتا غىلىق ئابوتەلىپسىنا ھەم موسۇلمان غاردا 50 زىل ئىبادەت قىلىپ ئۇز
بىلىمگە ئىگە بولغان دىگەن رىۋايە تەئۇتار؟

ئۇرىۋايەت مۇندىق:

دەقيانۇس غارىنىڭ ئىشىكى ھەر زىلى گە ئېيازدا بىر ئېچىلىپ ئۈچ كۈن ئۇرسىكەن
ئۇنىڭ ئىچىدە دۇنيادا يوق ھەممە ئىلىم كىتابلار بولۇپ، ئۇنى سىرتقا ئېلىپ چىقىش
مۇمكىن ئەمەسكەن. شۇڭا بۇ كىتابلارنى ئوقۇپ بىلىم ئېلىشنى خالىغانلار بىر زىللىق
ئوزۇق - تۈلۈكنى ئېلىپ كىرىپ ئىشىك ئېچىلىشقا ئېچىدە كىرىپ بىر زىلدا مولالا
بولۇپ چىقىشى ئىكەن دۇنيا غانەلىك ياخشى بىلىملەرنى ئارقىتىشىش ئىكەن.

ئەمما بۇ رۇن ئوتسا بىر زىللىق ئوزۇق - تۈلۈك بىلەن كىرىش بەسى مۇشكۈل
بولۇپتۇ. بۇ مەسىلىنى ھەل قىلىشقا بەل باغلىغان ئاتا - ئوتاڭا ئوبۇلھوسەيىن ئوق
ئوبۇلھەسەن ئىسمىلىك ئۇزۇقتانلار ئۇزلىرىنى ئىچام سوئىچىپ ئازىتاماقلىنىشقا ئو-
گىنىپ، كۈندە ئىمكىسە ئۈچ ئەنە ئاللە بىر خۇرىساق، ئۈچ قورشۇقتە ئاللە قوشۇق سو
ئىچىشكە ئادەتلەنەۋرىشىپتۇ. نەتىجىدە ئۇلار بىر زىل ئۈچۈن يارى - يوقى بىر خۇر-
جۇن بۇغۇرساق بىلەن ئىمكە قاپاق سۇ ئەلە يىپا رلاپ سىناقتىن ئۆلۈپتۇ. بۇ مەسىلە
ھەل بولغاندىن كېيىن ئۇلار مولالا بولۇشنى ئاشقىرى يەنە 26 زىل ئوقۇپ قانائەتلىق
ئالىم بولۇپ بىرى لاچىن ئىكىنچىسى كەپتەر بولۇپ ئۇچۇپ دۇنيانىڭ خالىغان يەر-
لىرىگە بېرىپ بىلىم تارقىتىپتۇ. مانا موسۇلمانچە ئابوتەلىپسىنا مۇشۇ.

بۇ رىۋايەتنىڭ ئادەمنى ئويغىنىچە لىپ قىلىسىغان بىر يېرى شۇكى، ئۇيغۇر مەنبە
لىرىدە ئابوتەلىپسىنانى ئوبۇلھوسەيىن دەپ ئاتايدىغان ئىشلەرىشۇ كۆزلەر دىمۇ

1) قوربان ئەلى ئايا غوزى. «تارىخى جەرىدەئى جەدىدە». قازان 1889، 26- بەت.

بار. بۇ مەلىدىن غەرۋوزى شەھىرىدە ئېغى يېقىنىملار ئالىمىدىن ئۆتكەن كۆپ بىلىملىك موزېي خادىمى تاشا خوتونلۇق 1976-يىل 10-ئاپرېل ماڭا يازغان بىر خېتىدە :

«ئۇيغۇر سەنئىتى جانابلىرى ئىنسانلىقنىڭ شەخسىي جىسمى قابىلىيىتى بىر يۈز ئەللىك يىللىق ئۆمرىنى مۇھاپىزەت قىلالمايدۇ» دېگەن ئىدى. مەن كېيىن بۇ مەسىلىدە كەلتۈرۈلگەن ئۇيغۇر سەنئىتىنىڭ كېلەچىكىنى ئالاھىدە سۈرۈشتۈرمىدىم، ئۇ ئۆلكىنىڭ ئابىدىلىرى ئىسمىلىكىدە ئىگىنى ماڭا چۈشەندۈرگەن ئىدى. بۇ ھەقتە بىز غوجا ئابدۇللا مازىرىنى تىلغا ئېلىپ كەتكەن بىر قەدىمىي، دەقىيانۇس، تەزكىرىسىدە مۇنداق بىر قىزىق ئىبارىلەر بار.

غوجا ئابدۇللا مازىرىنى چېقىپ بىز شەھەرنىڭ شەرقىدىكى قاتتىق مەھەللىسىگە جايلاشقان ئورپان مۇنارىنى زىيارەت قىلدۇق. تۇرپانلىق سۆلەيمان ۋاڭنىڭ 77 ياشقا توشقىنى مۇناسىۋىتى بىلەن 1762-يىلى 77 ياشلىق (مېتىر) ئېگىزلىكتە سېلىنغان بۇ مۇنارە تامامەن قىزىل پىشىق خىشتىن بىنا قىلىنغان ئىدى. ئۇنىڭ تۈۋى 11 يېرىم مېتىر بولۇپ، ئۈچى ئۈچ مېتىر ئىدى. ياشقا تولغۇن شەرق مۇنارلىرىغا ئوخشاش بۇ مۇنارىغا ھەم بىر ئالاھىدە تو- مۇر ئىشلىتىلمىگەن. سىرتىدىكى نەقىشلىرى بولسا، چاقماق ... تال ... ۋە نەقىشلىرى، گۈللىرى بىلەن تولغۇنە بىسە ھەم چىرايلىق بېزەلگەن ئىدى. بىز كۆرگەن مۇنارنىڭ ھېچ يېرى بۇزۇلمىغان ھەتتا ئۆرۈلمىغان ئىدى.

موشۇ مۇنارنىڭ قېشىدا بىر چوڭ باغ بولسىكەن. ئورپان ئۈزۈمى بىلەن داڭقى چىققان ئۈزۈمنى ئېيتىپ كەلگەن خىتاي ئاشخانلىرى زىيا- رەتتىن كېيىن باغنىڭ ئۆيىگە كىرىپ ئۈزۈم يېيىشنى ئارزۇ قىلىپ قېلىشتى. كۈن ئانچە ئىسسىق بولمىسىمۇ يېقىملىق بىر قېتىم ھاۋاسى يېرىپ تۇراتتى. سارىيى كەڭ، تاملىرى ئېگىز بىر ئۆيگە كىردۇق. باغنىڭ ئۈزۈم بويلۇق ساقاللىق كې- لىشكەن كىشىكەن. ئىسسىق چىراي بىلەن قارشى ئېلىپ تۇرسىكى گۈللۈك لېگەنگە كۆرپە سېلىپ تەكلىپ قىلدى. بەش ئابەمنى بويان ئۇيغۇر مېھمانلارنىڭ بۇلاقتەك ئۆپلىرىگە كونۇپ قالغان مېھمانلار ئىنىڭ زەت- مىكاملار ئېنچىرە كۆرپىلەرگە چىقىپ ياغزۇر ئولتۇرۇشتى. ھەممىنىڭ كۆزى تورتا ئامىلنىڭ تورۇسقا يېقىن بەلەندىكە قاتار ئېسىپ قويۇلغان ئۈزۈملەردە ئىدى. ھەر بىر تېلى تۇتۇرا خوتەك ئۈزۈم، ئۈچ تەرىپى قىزىل سېرىق كېلىپ، ساپ تەرىپى خوددى لەھەل تاشلىرىنىڭ توكوزوپ ئۇرغان بولۇز ئۈزۈملەرچىلا ئۇزۈلگەندەك تۇراتتى. باغۋەن ئۆزىنىڭ ھەر بىرىنىڭ ئېغىرلىقى ئەخمەن ئەللىك كېلوگرامنى كېلىدىغان ئۈچ سېۋەتنى قولىغا ئېلىپ چۈشەندى. ئالدىغا تۇنۇسقا ئۈچ دەستە تىزىلغان خوتۇنچە ئانىلىرىنىڭ ئۈستىگە قويۇپ ئالدىمىزغا كەلدى :

- خوش مېھمانلار، ئۈزۈملەر بېغىمىز ... بىز جاراڭلىق ئۈزلەرنى يېقىملىق

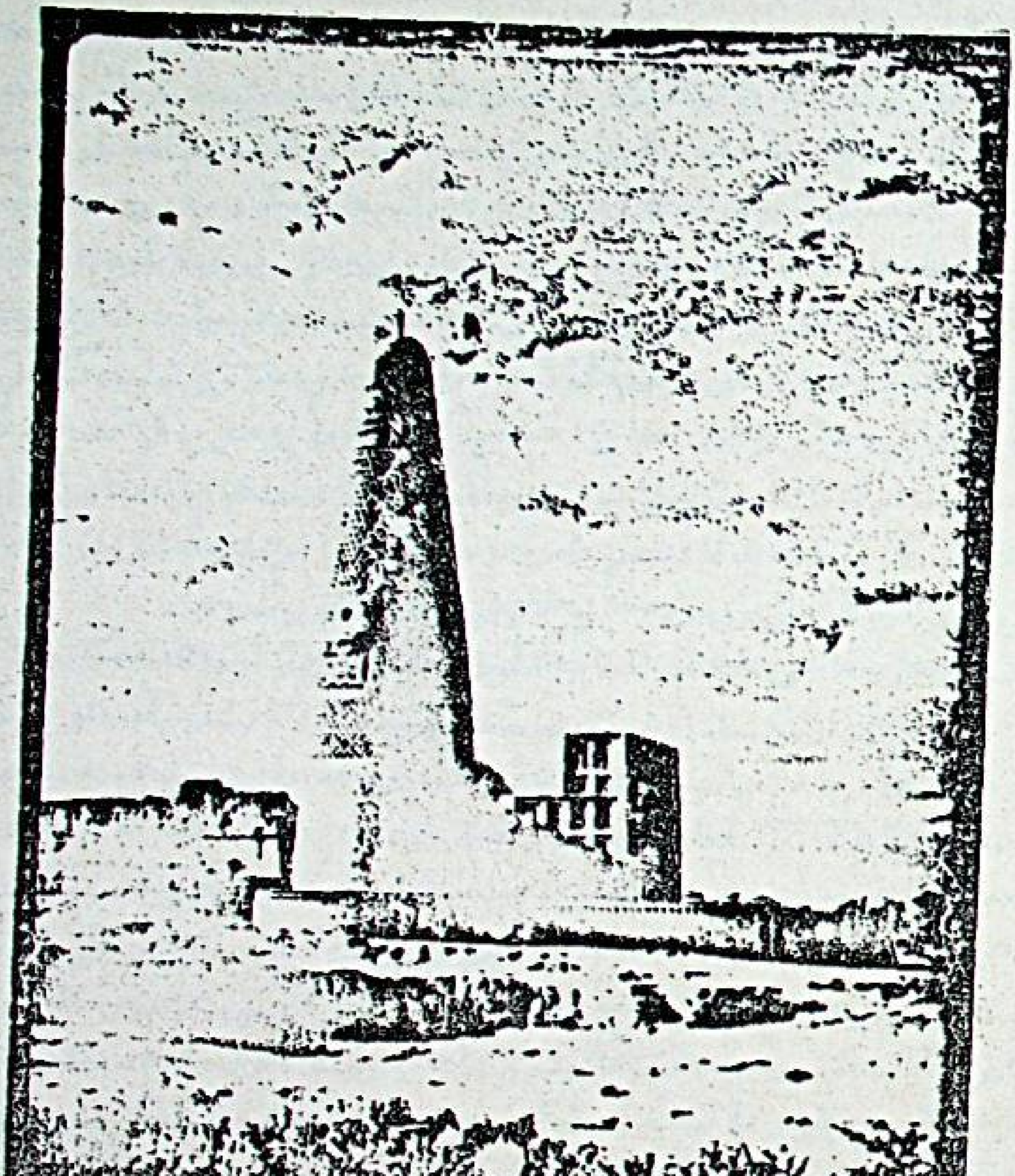

تۇرپان مۇنارى

چىقىرىپ قويغاننى ئۈششۈتۈپتۇ، — بىز ئۈزۈمپاننىڭ ئويغۇرلىرى ئۆزلىدى. — بۇ يىلغا بازارنىڭ ئاتلىق. ئۈزۈملەرنى ئەنچە ئېغىزلىتىپ كەتمەيمىز. سەۋەبى، بىزگە موشۇ ئۈزۈم بىلەن قوغۇننىڭ شېرىنى يېتەرلىك. بۇ قىشلىق ساپ ئۈزۈم دەپ ئاتىلىدۇ. پوستى قېلىن بولۇپ، ئۈزۈن تۇرىدۇ. پوستى ئۇقۇرغان سېرىق تات-لىق بولىدۇ. بۇنىڭ ئازىقىيا مىغاكلەن ۋاقتى ئەكىلگىچى ئۈچۈنچى ئايلاردا بولسىمۇ خوش، قىشنى ئېلىڭلار. بۇنىڭدىن كېيىن قوغۇن يېچىپ، قوغۇن يەڭلار.

دېگەندە ئۈزۈملەرنىڭ پوستى تېخى ئۈزۈلمىگەن. شۇنداق بولسىمۇ ئوششۇنچىلىك تەمىلىك ۋە پىششىقلىقى ئىدى، نان بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ يېيىشىگە ھال-غا ئوخشاپ كېتەتتى.

ئۈزۈم ئاشتىن كېيىن قىزىل ئۇرۇقلۇق بىر قوغۇننى ئەكىلىپ يېچىتى. بۇ قوغۇننىڭ تېخى بىر يېرى زىدە بولمىغان ئىدى. پىچاق تەككەن يېرى چار-سىلىپ سۈيى چاچراپ خۇشپۇراق چاچاتتى. بۇ ئەجايىپ ئۈزۈمپاننىڭ مۆجىزىسىگە ئېغىز تەككەن ئۈگەنچىلىك:

— بۇنى قانداق ساقلايسىلەن؟ — دەپ ھەيرانلىق بىلەن سورىدى. باغۋەن قوغۇننى ئۈزۈپ ئولتۇرغان ساراينىڭ ئىچىدىكى قازناققا ئېلىپ چىققان ئىدى. ئۇ ستورخان يىغىلغاندىن كېيىن ھەممىمىزنى ئەگەشتۈرۈپ قازناقتىكى ئارقىلىق سورۇن بىر ئۆيگە ئېلىپ كىردى. بۇ ئۆينىڭ ئىشىكى ئالدىغا بىر قويۇپ باغلانغان بولۇپ، ئۆينىڭ ئىچىگە بىر ھېچ سۇ قويۇلغان ئىدى. ئۆينىڭ ئوتتۇرىسى بوشلۇق ئورتا ئېلىكچە قوم-نىڭ ئۈستىدە ئەككە-ئۈچ يۈزدانە قوغۇن قىرسىنى تىزىلىپ قويۇلغان ئىدى.

بۇنى كۆرگەن خىتاي ئارخېئولوگلىرى ئېغىزى ھەيران بولۇپ بىر-بىرىگە قارىشىپ، نېمىسۇ سورىماقچى بولۇشۇپ تۇرۇشاتتى. ئۇنى چۈشەنگەن باغۋەن:

— قوغۇننى مانا موشۇ ئۇسۇلدا ساقلايمىز، — دەپ ئۇ ئۇسۇلنى چۈشەندۈ-رۈشكە كىرىشتى. — قوغۇن پىلەكتىن ئېسىپ ئېلىنىشى بىلەنلا ئۆز پىلىكىگە ئورىلىپ بىر ئەچچە كۈن شۇ ئورنىدا تۇرغۇزۇلىدۇ. چۈنكى ئۇ بۇ ئارىدا سۈيى ئارتىلىپ ئاراپا-بىغا كېلىدۇ. ئاندىن ئۇنى ھويلىغا ئەكىلىپ يەنە بىر ھەپتە ئاپتاپتا تۇرغۇزىمىز. ئاپتاپ ئۇنىڭ بويىغا يىغىلغان ھەممە شېرىنى پۈتۈن ئەزاسىغا تارقىتىدۇ. بۇ-نىڭدىن كېيىن ئۆيگە ئەكىرىپ ئىككىچە بىر-بىرىگە تەگمەيدىغان ساقلايمىز. بۇنداق قى-لىشىمىزدىكى مەقسەت قوغۇننىڭ تاتلىقى بۇزۇلماي، تاخۇزنىڭ سايىغى تەرەپتە بولىدۇ. ئۇ ئەكشىلىدۇ. مانا موشۇنىڭدىن كېيىن قىرىپچە قومىغا ئىغىز ھەرھەپتىدە بىر قېتىم ئورۇپ تۇرىمىز. ئەگەر موشۇ مەندىن دېگەندەك ئۇلۇق ساقلىسا بۇزۇلغى قوغۇننى كېلەر يىلغى قوغۇنغا يەتكۈزگىلى بولىدۇ.

خوش، ئەمەسە بىر ھېچ دىكى سۇ بىلەن قويغا ئەلسەك، ئۈزۈمنىڭ ھارا-

رىشى بىرتەل ئۆزلۈش ئۆچۈن ئىدى. مەسىلەن، قوغۇزنى قوزغۇلغان ئۆيگە ئوت يېقىشقا بولمايدۇ. ئەگەر مەلۇم تەشكىلىي بولمىسا ئۆزمۇزلاپ قالىدۇ. شۇڭلاشقا خەلق كۈنلەر مۇشۇ ئۇسۇلنى تاپقانىكەن. يەنى بۇ ھەجۋەدىكى سوغا ئۆينىڭ ئىچى سو- ۋىغانلى ئېپپ مۇز ئۆتتى. شۇڭلاشقا ئىشلەك ئۆز ئۆيگە بىر قوي باغلاپ قويىمىز. ئۇ قوينىڭ ئىسمى بىلەن ئۆينىڭ ھاۋاسى ئۆزگىرىپ ھەر نەچچە كۈندە بىر تەل ئۆ- رىدۇ. بىز ئۇنىڭغا بوۋي پەرەجى سەمەرەيە نەمۇزلاشقا باشلىسا قويىنى كۆپەيتىمىز.

ئۆزۈم قۇرۇتىدىغان كۆككۈر ئۆيى بۇنىڭدىن مۇستەھكەملىك زەپەنى ئاساسلارغا ئىگە ئىدى. باغدىن ئۆيىدىن چىقسىپ، باغنىڭ بىر چېتىدىكى ئېگىز دۆڭلۈك ئۆستىگە ئۆيلىرىنى ئارىسىپ ئەڭ ئۆز قۇرۇقى قاتلىمىغىچە ئىنچىكە ئۇسۇلدا كۆككۈر قىلىپ ياسالغان بىر نەچچە ئۆيلەرنى كۆرىسەتتى. بوندىق ئۆيلەرنىڭ ھاۋا- سىنىڭ ھارارىتى دائىم بىر كەلكىدە بولۇشى بىلەن ئۆزىنىڭ ئالمىشىشى ھەمىشە مەدەرلىكلىك بولىدىكەن. كىشمىش ئۆزۈملىرى مۇشۇ ئۆيلەرگە ئېسىپ قۇرۇتىلىدىكەن. ئوچاق خورەپ قىلىپ بۇزۇلىدىغان، قېتىپ كېتىپ سۇ يوقىتىپ بولۇشتىن قۇتقۇزغانغا ئوخشاش ھادىسىلەرگە زادى ھېچقاچان بولمايدىكەن. بۇنىڭدا قۇرۇتۇلغان ئەجايىب كىشمىشلەرنى كۆرگەن خىتاي ئارخېئولوگلىرى ٥٠ بوۋە دۇنيا بويىچە ئەڭ سۈپەتلىك ئۆزۈم قۇرۇتۇش ئۇسۇلىكەن دەپ قايىل بولۇشقان ئىدى.

ئويلۇق ئۇيغۇرلار ئالىي ماھارەت، قەشقەرىنىڭ كۆرسىتىشىچە نىسكە زۇلقەرنەين شەرقىي تۈركىستان جۇڭغارىيىگە كېلىپ يېتىلگەندە سېلىنغان بەش شەھەردىن، ئۇيغۇر دۆلىتى بېشىنىڭ ئىچىدىكى قوچۇ، جەنۇبىي شەھەرلىرى مۇ- شۇ تۇرپاننىڭ جايلاشقان. قالغان بەش بالىق شەھىرى ئەتراپىنىڭ شىمالىدىكى ھازىرقى جىمسار ناھىيىسىدە. سولى بىلەن يېڭىبالىق شەھەرلىرى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ سۇجۇ ناھىيىسى ئەتراپىغا توغرى كېلىدۇ. بىز تۇرپان ئىچىدىكى تارىخىي يادى- كارلىقلار بىلەن تونۇشۇپ چىقىشىمىز بىلەن ھەر كۈنى ئۇنىڭ شەھەرلىرىنىڭ ئۆز- لىرىنى ئەتكەن كۆرىسىز، ئاۋۋال كىشىلەر ئېغىزدىن باغرىسىدىكى جەنۇبىدىكى ئۆستىگە باردۇق. بۇ تۇرپاننىڭ ئۆز كىلومېتىر غەربىي شىمالىدىكى يارغول ناملىق يېزىنىڭ شىمالىغا جايلاشقان ئاھالىسى چولاق بولغان شەھەرنىڭ خارابىسى ئىدى. ئۇنىڭ كوچىلىرى خۇددى بۈگۈنكى ياڭزۇ باشقا شەھەرلىرىنىڭ كوچىلىرىدەك ئۆزگەچە ئىدى. بۇ كوچىلاردا ئۇنلىغان چولاق-چولاق ئىمارەت قاتار بىلەن چىقىراق بىر مەھەللىنىڭ ئۇرۇنى بار ئىدى. ئالتە سودەت سۇلالىسى بۇغرا- خان قەشقەردىن بويىچە ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى سېلىنغان مەسچىت مۇشۇ بولسا كېرەكتەك دەپ پەرەز قىلدۇق.

١) م. قەشقەرىنىڭ، «ئۇلۇغ تۈركىستان»، خەرىتىسىگە قاراڭ.

شەھەرنىڭ بىر تەرىپى بىز باشقا ھېچ بىر كونا شەھەرلەردە كۆرمىگەن بىرخىل ئىمەكچە - يەنى قۇببەلىك تونلىغان مۇنارچىلار قاتار جايلاشقان ئىدى. بۇ مۇنارچىلار قاتار يېلى ئۆزىنىڭ جايلىشىش خۇسۇسىيىتى بىلەن بولسۇن، ھەيكەل شەكلى كۆرۈنۈشلىرى جەھەتتىن بولسۇن ئالاھىدە قىزىقارلىقلىقى مۇنتەزىم سېلىنغانلىقى ئوخشايتتى. شەھەرنىڭ ئوتتۇرا تەرىپى بولسا قەدىمىي ئوردىنىڭ مۇداپىئەسى بول-غان خەندەكلەر بىلەن چۆلغاپ ئېلىنىپ، ئۇنىڭغا سۇ تولدۇرۇلغانلىقى كۆرۈنۈپ تۇراتتى. چۆلدىكى قەبرىستانلىق بولسا شەھەرنىڭ جەنۇبىغا جايلاشقان ئىدى.

بىز خەلق ئىچىدىن بۇ شەھەرنىڭ مەھەللىرىدىكى يەتتىلىرىنى تۇيالتىش ئوخشا يەرلىك نىيازۇ يۇنۇس ئاخۇنلار دېدى بۇ شەھەر دەۋرى ئۆز ۋاقتىدا خەنجەرخان سەنجەرخان ناملىق تاغا-ئۇيغۇر ئىنگىلىكىسىنىڭ ئۇزۇن يىللار پادىشالىق قىل-غانلىقى ھەققىدىكى بىر مەلۇماتنى بىزگە ئۇقتۇرغان ئىدۇق. خەلق قولىدىكى بىر قانچە ئاسار-ئەتىقىلەرنى ئېلىپ كەتتۇق.

ھانا، ئەندى بىز تارىخلاردا ئىسمى مەشھۇر ئىبنى تۇقىت شەھەرنىڭ ئىچىدە تۇرۇۋاتىمىز. تۇرپاننىڭ قىرىق كىلومېتىر شەرقىي جەنۇبىدىكى ئاستانە بىلەن قاراغوجا بىزنىڭ ئۇنىڭ تۇرۇشىغا جايلىشىپ، ئۇن كىلومېتىردىن ئوشۇق يەر ئورۇننى ئىشغال قىلىپ ياتقان بۇ شەھەر ئۆز ۋاقتىدا قوچۇ دەپ ھەم ئاتالغان ئىدى. ھازىرغىچە ئۇ ئىسمىنىڭ ئېتىمولوگىيەسى مەلۇم بولمىسى. بىز بۇ شەھەر خارابىسىدىن بىر چۆلنىڭ سايالىك كېپ، بىر نەچچە كۈچ چوڭگۈن بىلەن بوكۇز ئىچىگە سېلىپ ئاشلىق قېتىشقا يوشۇرۇلغان يەر ئۆچمەكتىن تاپقان ئىدۇق. ئۇنىڭدىن بۇ شەھەردىن كونا ئۇيغۇر خېتىدا يېزىلغان كىتاب پارچىلىرى خاتىرىلەر چىققانلىقى ھەممىگە ئايان.

ئىبنى تۇقىت! — بۇ ئاتالغۇنى قىسقىچە مۇبارەك ئىسىم. تارىخچى ئابدۇل-غازى خاننىڭ زىكرىچە ئۇ، «قوتلۇق ماكان» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. «بۇ ئەل سالدىيەدىن ئۈچ مىڭ يىل بۇرۇن مۇشۇ جايدا ياشىغان»[1] دەيدۇ ئۇ ئۆزىنىڭ مەشھۇر «تارىخى شەجەرەئى تۈرك» ناملىق ئەسىرىدە. دېمەك-ئۇنىڭ ئەسكەرتىشىدىكى بۇ مەلۇماتقا ئاساسلانغاندا ئۈزۈلۈپ، سالدىيەدىن بۇرۇنقى ئەللەرنىڭ يىلىغا يېقىن يىللارنى بە قەت بۇ شەھەرنىڭ. قەشقەر شەھرىنىڭ قۇرۇلۇشى بويىچە ھېساپلىغاندا ئۇنىڭ ئۆزىنىڭ بىنا بولغىنىغا 2500 يىل ئۆتۈپتۇ.

بۇ شەھەر ئەسلى ئۈچ قېتىم بولغانىكەن. ئۇنىڭدا ئېرىسلەتتەنتىنى VIII ئەسىردە ئىبە تىلىكلەر بىلەن بولغان دەھشەتلىك ئۇرۇشلاردا ۋەيران

1) «تارىخى شەجەرەئى تۈرك»، قازان، 1891، 46-بەت.

بولغان بولسىمۇ كېيىنكى دەۋرلەردە تاكى جۇڭغار دەۋرىگىچە ئادەملەر ياشىغان
دېيىشىدۇ. XIX ئەسىردىن باشلاپ ئۇنىڭ ئىچىدە ھايات بولمىغان. بۇ
قارىماققا بۇ بىرىنچى قېتىم چەتئەل ئارخېئولوگلىرىنىڭ تەكشۈرۈشلىرىگە دا-
خىل بولۇپ، كۆپلىگەن ئاسار-ئەتىقىلەر تېپىلىپ كېتىلگەن ياكى قەستەن
يوقىتىلغان ئىدى. شۇڭلاشقا ھازىرمۇ بۇ شەھەرنىڭ تارىخى ئۈ-
چۈن مۇھىم ھۆججەتلەرنىڭ تېپىلىشىنى كۈتۈپ تۇرماقتا.

بىز يۇقىرىدا تۇرپاننىڭ تەسەۋۋۇرى بىلەن باغلىق، تۇرپان، ھەقىقەتەن بەزى
مەلۇماتلارنى بېرىپ ئۆتكەن ئىدۇق. بۇ ئەجايىپ مۇنارە مانا مۇشۇ
ئىدىقۇت شەھىرىنىڭ ئۈچ كىلومېتىر شىمالىدىكى ئېگىزلىككە جايلاشقان. ئۇ
1900 - يىللىرى ئۇنىڭ ئەسلىدىكى شەكلى توققۇز قەۋەت بولۇپ (90 مېتىر)
ساقلىنىپ كەلگەن. بىز كۆرگەن ئۇنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئىككى قەۋىتى ئۆرۈلۈپ
يەتتە قەۋىتى قالغان. ئىچىدىن ئۈچ چاسا چىقىدىغان چوڭلۇقتىكى پەلەمپەيلىرى
ئۆرۈلۈپ، سىرتىدىكى ھەر بىر قەۋەتكىچە ئورۇنلانغان ھەيكەللەر ھەممىسى ئۆچۈرۈلۈپ
قالغان. لېكىن شۇڭلاشقا قارىماققا بۇ مۇنارىنىڭ ھازىرقى كۆرۈنۈشى ئۇزۇنلىقى
ئۇنىڭ ئىنشائاتىنىڭ مۇھىم بىر قۇرۇلۇشى بولغانلىقىنى دەلىل بېرەلەيدۇ.

يەرلىك مەخسۇس ئاخۇن بىلەن ئۇزۇرى ئاخۇنلارنىڭ ئېيتىشىچە، ئۇز-
ۋاقىتتا ئىدىقۇت ئىچىدىكى خانلىق سارىيى بىلەن بۇ مۇنارىنى بىر-بىرىگە
ئۇلاشتۇرۇپ سېلىنغان يەر ئاستى يولى بولغانمىش. خان ھەر يىلى 9-مارتتا
شۇ يول بىلەن كېلىپ مۇنارە ئۈستىدە ئولتۇرۇپ نورۇز مەرىكىسىنى كۆرىدىكەنمىش.
بۇ خاتىرىنىڭ توغرا-ناتوغرا بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قەدىمى
تۇرپان-ئىدىقۇت خانلىرى ئولتۇرۇپ نورۇز مەرىكىسىنى سەيلە قىلىدىغان شۇن-
داق مەخسۇس مۇنارىلىرى بار بولغان.[1]

ئومۇمەن، تۇرپان، زىيارەتتىن كېيىن قاراغوجا يېزىسىدىكى ئەلپەت-
تاغوجام مازارىغا بېرىپ، ئۇنى تەكشۈرگەن ئىدۇق. ئۇنىڭ تارىخى ماڭا
بۇرۇندىنلا مەلۇم ئىدى. ئۇ قەشقەرلىك سۇتۇق بۇغراخاننىڭ بىرىنچى قېتىم
933 - يىلى ئۆزىنى مۇسۇلمان قىلىپ، پۈتۈن شەرقى تۈركىستاننى
ۋە ئوتتۇرا ئاسىيانى بىرلەشتۈرۈپ ئىسلام دىنىغا چاقىرىپ كەتكەن ئابۇ نەسر سامانىنىڭ
ئوغلى بولۇپ، قاراخانىلار دەۋلىتىنىڭ ئەلچىسى ۋە ھەربىي قوماندانلىرىدىن

1) ي. مۇخلىسوۋ — «شىنجاڭ تارىخىنىڭ ئۇلۇغ يادىكارلىقلىرى» «شىنجاڭ
ئەدەبىيات - سەنئىتى». ئۈرۈمچى، 1956، 6-سان.

2) ي. مۇخلىسوۋ. — «ئۇيغۇرلار سەلتەنەتىدە بىباھا قولىيازمىلىرىنى ئىزدىنىش، زەرەتلەنىش
ۋە ئۇيغۇر تىلى مەسىلىلىرىگە دائىر». «شىنجاڭ گېزىتى»، 1957. 50-تىيون.

بېرى ئىدى . شۇڭا ئۇ شاھزادىنىڭ ئەنەنىسى بويىچە، «ئالىپ تېكىن»
(«قىلىچلىق كىچىك شاھزادە») دەپ ئاتىلىپ كەلگەن . ئەمما بۇ ئۇنۋان
بارا - بارا ئەرەپ تىلىغا مايىللىشىپ، «ئەلپتېكىن» بولۇپ ئۆزگىرىپ كەتكەن.

بىز يۇقىرىدا قاراخوجا دەپ ئاتاپ ئۆتكەن يېزىنىڭ ئىسمى مۇشۇ ئالىپ تېكىنگە تەن بولمىغان، چۈنكى ئۇ كىشى ئەرەپ نەسلىدىن بولغاچقا چىرايى قارا بولغان . ئۇ ئۆزىنىڭ مازارى يانتاقان دەل مۇشۇ يېزىدا (ئېپتىقۇت-نىڭ قايسى ئالدىدا) بولغان بىر ئۇرۇشتا ئۆلگەن . ئېپتىقۇت ئىسلاملاش-قاندىن كېيىن ئۇنىڭ جەسىدى ئۇزاق ئۆلگەن يەرگە دەپنە قىلىنىپ، ئۇ جاي خەلق تەرىپىدىن «قاراخوجا» دەپ ئاتىلىپ كەلگەن .

تۇرپان بويىچە بىزنىڭ بۇنىڭدىن كېيىنكى تەكشۈرۈشلىرىمىزدە تۇرپان «گۈللۈك كېمىرلىرى» ئۈستىگە قارىتىلغان ئىدى . «گۈللۈك كېمىر» - ئۇ تۇرپانچە «مىڭ ئۆي» دېگەن سۆز ئىدى . يارغول ئۈستىدىكى تەكشۈ-رۈشلىرىمىزدە بىز مۇنداق ئۆيلەردىن بەزىلىرىنى كۆرۈپ ئۇنى قىياسەن قارىشىمىزچە ئەتراپىدىكى «مىڭ ئۆيلەر»گە نىسبەتەن قىلىنغان ئىدۇق. ئېپتىقۇت ئەتراپىدىكى سېغىم ئاغزى بىزگە تىلىك دېگەن جايلاردىن ئۇنىڭ مەركىزىنى تاپتۇق . ھالبۇكى ، سېغىم بىلەن بىزگە تىلىكتىن ئىبارەت بۇ ئىككى جاي يالغۇز تاغ ئىچىدىكى سۇ ئېقىمىغا ھەمىشەپ مەنزىرىلىك ۋە خالىق يەرلەر بولۇپ، ئۇنىڭ ئۆيلىرىمۇ يارغول تىكلىگە قارىغاندا ئۇيۇلۇق ئىدى . سېغىمدىكى بىر ئۆينىڭ ئىچىگە پۈتۈنلەي ئۆزى مەلۇم بىر باغنىڭ كۆرۈنۈشى چۈشۈرۈلگەن ئىدى . بۇنى كۆرۈپ بىز تۇرپاندا ئۆز مېڭىلىك ئەسىرنىڭ IX - X ئەسىرلەردىكى تەرەققىي قىلغان تىلىغىنى ھېس قىلغان ئىدۇق . چۈنكى تۇرپان كېمىرلىرى، مانى-لىيەدە تولۇق بىر قەدەر (٨٤٤ - ٧٤٤) ياشىغان شەرقىي ئۇيغۇر دۆلىتى بوديار-لارغا يېتىپ كەلگەندىن كېيىن تەمىر قىلىنغان ئىدى .

ئەمما تۇرپان كېمىرلىرى بىلەن كۈچار ئەتراپىدىكى مىڭ ئۆيلەرنىڭ مۇھىم ئوخشىمايدىغان يېرى بار ئىدى . بىرىنچىدىن، تۇرپان كېمىرلىرىنىڭ چوڭ بىر قىسمى ھازىرقى تۇرپان ئەتىمە ئۆيلىرىگە ئوخشاش كېسەكتىن ياسالغان بولۇپ، شەكلى ئانچە مۇرەككەپ ئەمەس . ئىككىنچىدىن، بۇنىڭ سۈرەتلىرى كۈچار ئۆيلىرىگە قارىغاندا ساددىراق . ئۈچۈنچىدىن، بۇ ئۆيلەردە بۇددا تەسۋىرلىرىگە قارىغاندا ئەركىن تەبىئەت تەسۋىرلىرى بېسىمراق ئىدى . ئەپ-سۇسكى، بۇ ئۆيلەر ياخشى ساقلانمىغان . بىز ئۇ رەسىملەرگە يېتىپ بارغان-دىن كېيىن ئۇ ئۆيلەرنى ساقلاش ئۈچۈن مەخسۇس تەشكىللەرنى قويغان ئىدۇق .

دۇنيا قۇرۇقلۇقى بويىچە دېڭىز يۈزىدىن ئەڭ چوڭقۇر ئويمانلىق

تىقلىم مىسال بولالىغان تۇرپان ئويمانلىقى ئۈستىدە سۆز بولغاندا ئۆزىنىڭ بىردىن-
بىر مۆجىزىسى كارىزلىرى ھەققىدە سۆز بولماسلىقى مۇمكىن ئىمەس. ئەلۋەتتە
جۈملىدىن بىزمۇ بۇ قېتىم ئەنە شۇ ئېھتىياج بارغان تەكشۈرۈشلىرىمىزدە تۇر-
پان كارىزلىرىنىڭ تارىخى بىلەن ئۇنىڭ ھازىرقى ھالىغا ئوتكۈزۈشكە كۆڭۈل
بۆلگەن ئىدۇق. تۇرپان ناھىيىسىدە ھۆكۈمەتنىڭ بىزگە بەرگەن مەلۇما-
تىغا قارىغاندا 1960 - يىللىرىنىڭ باشلىرىدا ناھىيە بويىچە 550 كارىز
بولغان. بۇلاردىن چىققان 550 كۇب سۇ بىلەن 18886 گېكتار (22400 مو)
تېرىلغۇ يەرنى سۇغۇرالىدۇ. ئە نەتىجە بىزچە كىشىنى ئىسسىق ھەم قىزغاق
تۇيغۇ بىلەن ئەلەمنى قىلمايدىكەن.

بۇ كارىزلارنىڭ ئاساسەن قۇدۇق سۇلىرىنىڭ ھاسىل بولۇشى. مەسىلەن،
بىرىنچى قۇدۇق تاغ باغرىدىكى بىر يېرى بولۇپ يەردىن باشلانسا، ئاخىرقى قۇدۇق
ئېتىزلارغا يېقىن جايلارغا قېزىلىدىكەن. بۇنداقلارنىڭ چوڭقۇرلۇقلىرى 70-80،
ئازراقلىرىدا 40 - 60 قۇدۇقلار بولىدۇ. ئۇلار بىر-بىرىگە يەر ئاستى
تۇنېللىرى ئارقىلىق چېتىلىپ، سۇلىرى توشۇلىدىكەن. موشۇ تۇنېل
كارىز دەپ ئاتىلىدىكەن. ھەر بىر كارىزدىن چىققان سۇ بىر مەھەللىنى قە-
مدىلەيدىكەن.

بىز بۇ كارىزلارنىڭ تارىخى ھەققىدە خەلق ئىچىدە ئۈچ خىل پىكىرنىڭ
بارلىقىنى خاتىرىگە ئالغان ئىدۇق.

بىرىنچى پىكىر، دەقيانۇس غار ئىچىدە يالغانچى قولىدىكى ھاسىسى
بىلەن تاغنى تېشىپ سۇ چىقىرىپ ئىچكەنىكەن. ئۇ سۇنى ھاياتلىق بولۇشى
بىلەن بىللە كېيىن ئۇ يەرنىڭ چىن مىلىق بولغانىكەن. ئۇنىڭ بىلەن غار ئىچىدە
قوغۇن ئۇرۇقى. شۇ قوغۇننىڭ شىرىسى بىلەن ئۈچ يۈز يىل ئىبادەت
قىلغانىكەن. ئەنە شۇ رىۋايەت بولىدۇ. بۇ رىۋايەت دەقيانۇس، ئەزكىرى-
سىدە بار ئىدى.

ئىككىنچى، ئاپپاق غوجام قۇمۇلدىن چىقىپ تۇرپانغا كەلگەندە بۇ
ئۆلكىدە قەھەتچىلىك ئىكەن. ئۇنى كۆرگەن پەيغەمبەر كامىل قولىدىكى ھاسىسى
بىلەن تۇرغان يېرىنى يوۋۇنمىغانىكەن، بۇلاقلار سۇ چىقىپتۇ. ئۇنى
خەلق كۆرسىتىپتۇ؛
- يەرنىڭ ھەممە يېرىنى سۇ مەنبەلىرى بىلەن جۇق. ئۇنى چىقىرىپ پايدىلىنىڭلار-
دەپ ئۇزرە خەلق بىلەن بىللە كارىز كولىغانىكەن. بۇ رىۋايەت ئاپپاق غوجىنىڭ
تەزكىرىسىدە بار ئىدى.

ئۈچىنچى، XIX ئەسىردە ئېھسىنىدىن تۇرپانغا سۈرگۈن قىلىنغان مانجۇر

گېنېرال لى-داچۈەن بۇ يەرگە كېلىپ سولنىڭ قىسلىغىنى كۆرۈپتۇ. ئۇ ئىچكى خىتايدا
كارىزلارنىڭ بارلىغىنى بىلىدىكەن. شۇ بىلگەنلىرىنى ئۇيغۇرلارغا ئۆگىتىپ بۇ
كارىزلارنى پەيدا قىلغانىكەن، دېگەن پىكىر قىلدى. بۇ پىكىرنى ئولىراق خىتاي تەت-
قىقاتچىلىرى ئېيتقان ئىدى.

مەن مۇشۇ پىكىرلەرنى يەنە بىر ئېنىقلاش ئۈچۈن 1955-يىلى ئۈ-
رۈمچى تارىخى مۇزېيىنىڭ ئىلمىي خادىمى ئەبدۇللا زۇنۇن خالىقوۋ ئىسىملىك كىشىنى
مەخسۇس كامال بودۇقكا بىلەن تۇرپانغا چۈشۈرگەن ئىدىم. ئۇ ئۆز تەكشۈ-
رۈشلىرىدە كۆپلىگەن مەلۇماتلارنى توپلاپ چىقتى بىلەن بىللە ئۇلار مۇھىم بىر
مەلۇماتنى ئېلىپ كەلگەن ئىدى. ئۇ بولسا، خالىقوۋ تۇرپان شەھەرلەردىكى
كونا كارىزلارنىڭ بىرىنىڭ ئىچىگە ئەكچىلەر تۈشۈلۈپ، ئۇنىڭغا قەدىمى يودا
ھەيكەللىرىنىڭ تېزىلىپ قويۇلغانلىغىنى ئېنىقلىغان (ئۇنىڭ بۇخۇسۇسىتىكى دوكلا-
دى ھازىرمېنىڭ قولۇمدا بار). بۇنىڭدىن شۇنى ئەنە مەلۇم بولىدىكى، تۇرپان
كارىزلىرى بۇددىزىمدا ئىسلام دىنى كەلمەي تۇرغان XII ئەسىرلەردە مەۋجۇت
بولغان. ئۇنى بۇددىست ئېتىقادلىق ئۇيغۇرلىرى ئىجات قىلىپ، ئولتۇرلىك ئېپىپ-
دىلىپ كەلگەن. كېيىن بۇ دىيارخەلقى مۇسۇلمانلىشىش بىلەن ئۇلارنىڭ ئۇزگەر مە
خىسلەتلىرى ئىسلام ئەقىدىلىرىگە تەسىر قىلىپ، ئۇ ھەيكەللەرنى يىغىشتۇرۇپ
تۈزكۈيلىرىگە كۆمۈپ كەلگەن. بۇ تارىخى مۇشۇ نەلىنى بامۇقەچە تەزىپلىشكە
ئاساس يوق.

ھون شاھىنىڭ بېشى.

ئۇرپان — ئېتىقات، ئۈستىنى ئېلىپ بېرىلغان تەكشۈرۈشلىرىمىز
تامام بولغاندىن كېيىن بىزنىڭ ئومىكىمىز 1953-يىلنىڭ 4-دېكابىر كۈنى
ئۈرۈمچىگە يېنىپ كەلگەن ئىدى. ئەتىسى ئىشتا چىقىشىمغا مەدەنىيەت باشقار-
ما ئىچىدىكى مەدەنىيەت بولۇمىنىڭ كاتىپى ساتاردەت خېنىم خوشال ئالدىمغا
كېلىپ:

- سىلىگە چوڭ بىر يېڭىلىق، بېگىم. — دەپ ئېيتىپ قەغەزگە سوسىن سىيا بىلەن
يېزىلغان ئىنىكى بەتلىك بىر ھۆججەتنى تاپشۇردى.

- نەيېڭىلىقكەن ئۇ ساتاردەت خېنىم؟ — يېڭىلىق، ئىزدەپ تاغ-تاشلارنى
كېزىپ كەلگەن يەتىمىز بولغاشقا ئالدىراپ سورىدىم.

- چارقىلىقتىن تەجايىپ بىر ئاسار-ئەتىقە تېپىلىپتۇ.

چارقىلىق تەكلىماكاننىڭ تەۋەقەدىمى جايلىرىنىڭ بىرى ئىدى. شۇڭا بۇ
يەردىن چىققان تاجايىپ ئاسارئەتىقىلەرنىڭ نەمىلىكىنى بىلىشكە قىزىقىپ

ئولتۇرمىدىكى ئەرەن پىچە ھەيكەل بىلەن بۇزتۇلگەن ھوجرىچىگە دەرھال كۆز
ئۆزگەرتتىم.

— ئاۋۇ قارا سىما بىر ئېگىز تۈپىنى ئەگىشىپ ئاتلاندۇق، ئۇزۇنچۇم.
لاي تۇشۇلۇپ چىقىپ قالدى. ئۇزۇن ئىچىمىزدە قوق، ئاغزى قوتاز تېرىسىدىن
تىلىنغان ئاسمانرەڭ تورلىنىپ ئاشلانغان لىشلە كۆرۈندى. تورلۇق بۆزغۇپ
ئىچىگە كىرگۈدەك. چوڭ بىر كۆرۈنىدىكەن. ئۇنىڭ ئوتتۇرىسى ياغاچ تەختە تۇپىسىنى بىر
ئادەم كۆتۈرۈپ يېتىپتۇ. بويى 198 سانتىمېتىر بولۇپ، بېشىغا قىزىل دوپپا، ئۇچى-
سىغا ئەلىك بىر قوشنىڭ سورىتى چۈشكەن بىپەك تون، پۇتلىرىغا گۈمى ئۆتۈكلۇرە
ئولتۇرۇپ كېيىپتۇ. بىر قولىنى تون ئەتىكىنى تۇتۇپ سىلىنغان خالتا، يەلكىنچى
قولىنى ئاق يىپەك رومال. ئۇنىڭ يېنىدا ئېگەرلىك كەن تورۇق ئات. سول يېنىدا
بىر يۈز ئاق خەۋەرى تېرىلە ئالاردا لەشلىك تۇرۇپتۇ. تورۇق ئاتنىڭ ئېگەرلىكە
ناھايىتى چىرايلىق ئورقىيا ئىشلىغان. ئادەمنىڭ ئالدىدا بولسا بىرقانچە ياغاچ
ئاياق. بىر كۈنى گەردەنى چىشلەپ قويۇلغان...”

ھەلۋانى ھەشەمەتچە ئارانئۇ قوزدىمەن، كاتىپقا مۇراجىئەت قىلدىم.

— سائادەتلىكى! بۇ مومىيالانغان ئەڭ قىممەتلىك قىممەتلىك بىرقەۋر
خاتىرىسىكەن. بۇ چوڭ مۆجىزە. بۇنىڭ بىلەن دۇنيانى غۇل-غۇل قىلىش-
قا بولىدۇ. بۇ ھەلۋانى بىز گەپ ئەتمەيتتۇ؟

— ئەشۇ ئالاردىكەن جايىدىكى ھەربىي قىسىملار.

— ھەربىي قىسىملار؟! خوش، خوش. ئادەمنى نېمە قىپتۇ؟

— ھەممە جەسەتلەرنى ئورنىدىن يۆتكەپ چىقىپ بىر جەسەتنىڭ تىگىگە
قويۇپ، تورپىسى يالاس بىلەن يېپىپ قويۇپتۇ.

— بەللى... بەللى، مانا بۇ ئەمەلىي ئۇلارنى بىزگە قالدۇرۇپ. ئۇ
جەسەتلەر ھازىرغىچە چىقىدىغان ئەسۋە. بۇ ئولىدىغان سوز، ھەيسەنە،
ھەيسەنە...

سائادەتلىكلەرنىڭ جىم بولۇپ قالدى. ئالدىمدىكى ئاچا شەرقىي تۈر-
كىستاننىڭ ھەربىي ئېسىلىق ئورۇنلىرى. چىنخەي تىبەت قەشەر قىي تۈركىستان
ياسىلىدا جاپالاشقان كۈنلىرى ئېزىلمىگەن ئىچىملىكى، ئالاردىكى ئەھمىيەتلىك ھەممە
جىم تۇرۇپ قالدىم. بۇ كۈنلەردە ئالاردىكى ئىچىمىزنىڭ ئەپكانى ئاتىرلەرنى كۆرۈشنى
قولى يۈتكەپ ئېلىپ تەكلىنىشكە ئىمكانىيەت يوق ئىدى. چۈنكى ئۇ يەرلەردە ھەربىي ھالەت
بولغاچقا يول ئېچىلمايتتى. ئاشۇ كۈنى ئالاردىكى ھەربىي قىسىملار
لىشىپ قارىشىپ ئالاردىكى خەتنى يېزىپ، ئەشۇ جەسەتلەرنىڭ جەسەت ...
ئاسارە- ئەتىقىلەرنىڭ تەقدىرى بولسا، ئىمكانىيەتلىك يەنە بىر ياخشى ساقلاپ؟

تورۇشنى ئاسار-ئەتىقە ھەيئىتى ئامبىرىدىن سورىدىم.

ئارىدىن ئىككى ئاي ئۆتتى. بۇ ئارىدا بىز ئاسار-ئەتىقىلەرنى تەكشۈرۈش ئۆمىكى ئۈرۈمچىگە كەلگەن مەرسىلەرنى رەتلەپ، ئۈرۈمچى تارىخى مۇزېيىنى ھەم ئېچىپ ئولتۇرۇۋاتقان ئىدۇق. ھەر كۈنى (1955-يىلى 22-سېنتەبىردا) ئوقۇغۇلۇق خەۋپسىزلىكنى ساقلاش ئىدارىسىنىڭ مۇئاۋىنى ئازىرى شوھرەتلىك (مىللىتى شىبە) ماڭا ئېيتقانىدى:

— مۇزېيدىن بولسا قېشىمغا بېرىپ كەلسىڭىز، — دەپ تۆت-تۆت ئايلاپ قىلىدى. باردىم. ئۇ ئازارە ئىشلىرى ھەم بىلسىلا كۆلۈپ تۇرۇپ ئىككىدەن، ساقلىغان كېيىن ئۇ ئىشلىق ئېيتىشا چار قىلىشقا بېرىپ، يا ئارىدا ئالاھىدىكى ھېلىقى ئادەم جەسەدىنى ئالغانلىقى ئىلگىرى ماڭا يەتكۈزۈش بىلەن سۆزلەپ بەردى.

• بۇ ئادەم جەسەتنى قانداق تېپىپ كەلگەنتى؟ — دەپ ھەيران بولۇپ سۆزنىڭ ئاخىرىنى كۈتۈپ تۇراتتىم.

— ھېلىقى مەن ئەپكەلگەن ئاغزىنى بويىقا تېپىپ چىقتىنا. — دەپ قېشىدىكى ساقچىغا بۇيرۇپ بەردى. ساقچى دەرھال ئالدىدىكى خەۋەر بولسىدىن ئالتە چارەكلىك بىر چەشمە ئاغزىنى سورەپ ئېلىپ چىقتى. بۇنى كۆرۈپ بېشىمدىن كەتكەن بىر قىلتۇنى ئاپىسىدىن چىقتى. • ئىشنى ئۇززۇپ سەن ئادەن ئازىدە يەمەن ئېچىپ ئىت-ئىت بولۇپ، ئامال يوق، ئۇنى سۆكۈشكە بولمايتى. شۇ ئانىق بولسا ئىشلىق ئىلمەلە سۆزلەر بىلەن ئەگەر جەسەدلەرنى تەرتىپلىك قىلغان بىر ئەتىلەردىن چىققان بولسا ئاق بېشى ئالتۇن بىلەن ئىشلىك لوزىدىغا ئىلغىنى تېپىپ، بۇ سۆزى جەمگە قاكتە تەرتىپسا 1948-يىلى سەرخىل ئىشلىق ئالتاي تولكىسىدىن چىققان مۇشۇ تۈرلۈك ئاسار-ئەتىقىلەر ھەققىدىكى قىزىق تارىخنى سۆزلەپ بەردىم. ئۇ كۈنى ئاغزىنى ئالدىم. ھەممىسى لاپارا ئورنىدا خادىملىرى كېلىپ دەرھال چىققاننى كېيىن مۇزېيگە قويىدىغانلىقىنى تېپىپ قويۇپ كەتتىم.

لاپارا ئورنىدا ئېسىلغان جەسەدنى ساق چىققىنى بەقەت ئۇنىڭ بېشى بولدى. بۇ بېشىنى بىز تەجرىبىلىك مۇزېي خادىملىرىدىن مۇئاۋىن قىلىق چۆللۈك (ئاخشۇلۇق، مىللىتى ختاي) - تىلى خادىم ئوسمانجان ئابدۇللا بىلەن ئالدىمىزغا قويۇپ ئانالىز قىلدۇق. ئۇزۇن بەرنە. ئاق ئۇزۇن كەككە ساقاللىق بوۋايدى ماڭا ئاچچىقى ياماننى، تېرىككەلە. كۆپ سۆزلۈك قىلىدىغان ئەمەسلىكىنى ئۇنىڭ چىڭ تۈرۈلگەن كۆزلىرى ئېيتىپ تۇرۇپتۇ. ئۇنىڭ تېرىلىرى قېتىپ قاپتۇ. سەل ساغۇچ چاچ-ساقاللىرى ئاغارتىپ يالى بولسا كېرەك. بۇ ئاز

مەجلىس قايتۇ، ئۇنى ئەسلىگە كەلتۈرەلىدۇق.
ئانىنى جەسەدىنىڭ دەۋرى بىلەن كىم ئىكەنلىگىنى ئېنىقلاپ چىقىشقا بەل باغلىدۇق. بۇ ئىشىمىزدە بىزگە قەبرىدىن چىققان قوشۇمچە ئاسار-ئەتىقىلەر چوڭ ياردەم قىلدى. بۇ ئاسار-ئەتىقىلەر بىلەن ئۇنىڭغا ئائىت تارىخى كىتاپلارنى ئالدىمىزغا ئېچىپ قويۇپ، ئالدى بىلەن جەسەدنىڭ دىنى مەنسۇبىيىتىنى ئېنىق-لىدۇق. ئۇ شۈبھىسىز بۇددا دىنىدا بولمىغان، چۈنكى بېشىدا بۇددا قەبرىلىرىدە بولىدىغان ساپال ھەيكەللەر بولمىغان. شۇنىڭ بىلەن ئۇ شامان دىنىدا بولمىغان. سەۋەپ ئۇنىڭ قېشىدا ھېچ قانداق مال بوغۇزلانمىغان. يەنە ئۇ-نىڭ بېشىدىكى قىزىل دوپپىسى بىلەن ئۇزۇن بېشىدا تۇرغان ئانىنىڭ بولۇشى بىزگە بۇ ئاياللىقنى ئادەملەرنىڭ ئۆتمۈشتىكى كومۇنا چىلىمىنىڭ زەردۇشت (زوروئاس-تىزىم) دىنىدا بولغانلىقىنى كۆرسىتىپ بەردى. ھالبۇكى، زەردۇشتلىق دىنىدا پۈتۈن ئوت رەھمىتىدە ئەرۋاھلار ئوچۇق ئوت ئارقىلىق نۇرانە تۇرۇۋاتقان. شەرقى تۈركىستاندا بۇ دىن مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 11- ئەسىرلەردە ھەزەرنىيار قىلىق كىرىپ، خوتەندا قانات يايغان ئىدى. «ئاۋىستا» قىسمى خوتەنلە قاراشەھەرلىك يازمىچىلار دىنىنىڭ بىرى. دېمەك، بۇ خۇلاسىمىز خېلى ئىسپاتلاندى.

جەسەدنىڭ مىللىي چىقىشىنى ھەل قىلىشىمىزدا ھەم قوشۇمچە ئاسار-ئەتىقىلەرگە مۇراجەئەت قىلدۇق. بۇنىڭدا بىزگە خېلى ئىشەنچلىك ياردەم قىلغان نەرسە، جەسەدنىڭ ئۇلۇغ قولىدىكى 18 تال ئوق بىلەن ئالدىغا قو-يۇلغان قاداق ياغاچ ئاياق بولدى. ھالبۇكى، بىز نەزەردە تۇتقان بۇ ئىككى نەرسە مۇھىم مىللىي خۇسۇسىيەتلىك بىشارەتلەر ئىدىكى، مەسىلەن، جەسەدنىڭ قولىدىكى 18 تال ئوق ئون سەككىز بۆلەك-قىسىمنى ئىشارە قىلغۇچى سىر ئىشىنى (دۆلەتنى) بەلگىسى بولۇپ، بۇ ئۇنىڭ ئىختىيارىدا 18 قەبىلە بولغاندەك پەرەز قىلدۇق. بۇنىڭغا ئۇنىڭ ئۆزى كېلىپ چىق-قان ئاتا قەبىلىسىنى قوشۇپ 19 قىلدۇق. كۆپلىگەن ئۆتۈشكى ھەلەتلىرىنىڭ تەھ-لىلى ئادەتلىرى بويىچە ئىنسانلار ئوردا زامانىسىدىكى ئوغۇز بولغاننى ئاتا قە-بىلە ئۆزلىرىنى ھەرگىز ئۇنتۇلغانلىقىمايدۇ. چۈنكى «ئوغۇزنامە» ئوغۇزىمىزنى؟ زىمىز ئالاقىنى نەزەرىمىزلىك بولسۇن ... دېگەن چۈشەنچىگە ئىشتىقات قىلىشىمىز. مەسىلەن، ئاقارىغىچە بۇرۇن ئادەتلىرىنى ساقلاپ كەلگەن قازاق ئۇ-رۇقلىرىنىڭ قوشقار بايلىقى، ئۇزلىرى، تۆگەلىق سۆزلەشكەندە ئۇلارنى قوشقارنى، قوشقارنىڭ بىر ... ئاتا ... دېيىشىپ كەلمەكتە.

قەدىمى ھون ئۇيغۇرلىرى 19 قەبىلىگە بۆلۈنگەنىدى. ئوغۇزنامىدە ئون ئۇيغۇر، توققۇز ئۇيغۇر دەپ چوڭ ئىككى قىسىمغا بۆلۈنۈپ ياشىغانلىقىنى ئالەمگە

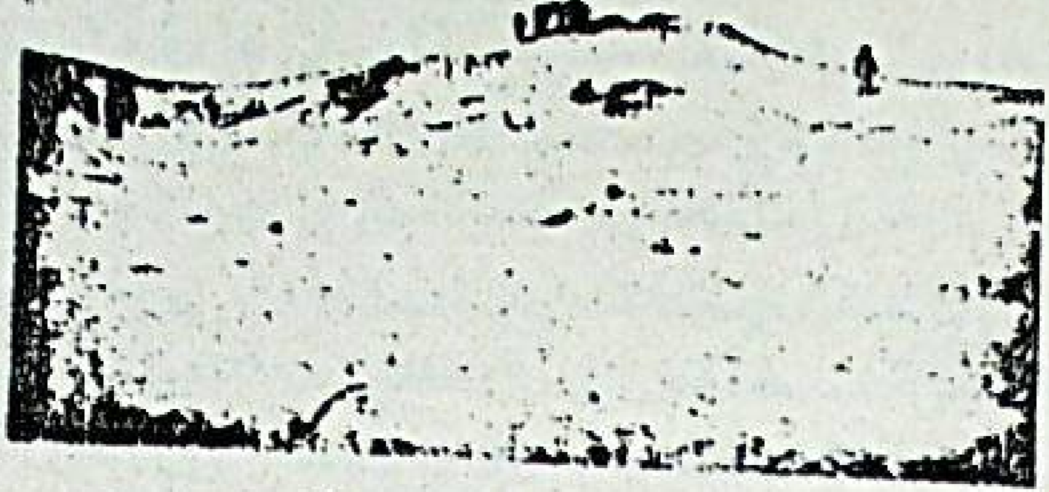

قەبری جایلا شقان ەولك

شۆنکەن چتقان ئاتارزنك ئۆستخانلری

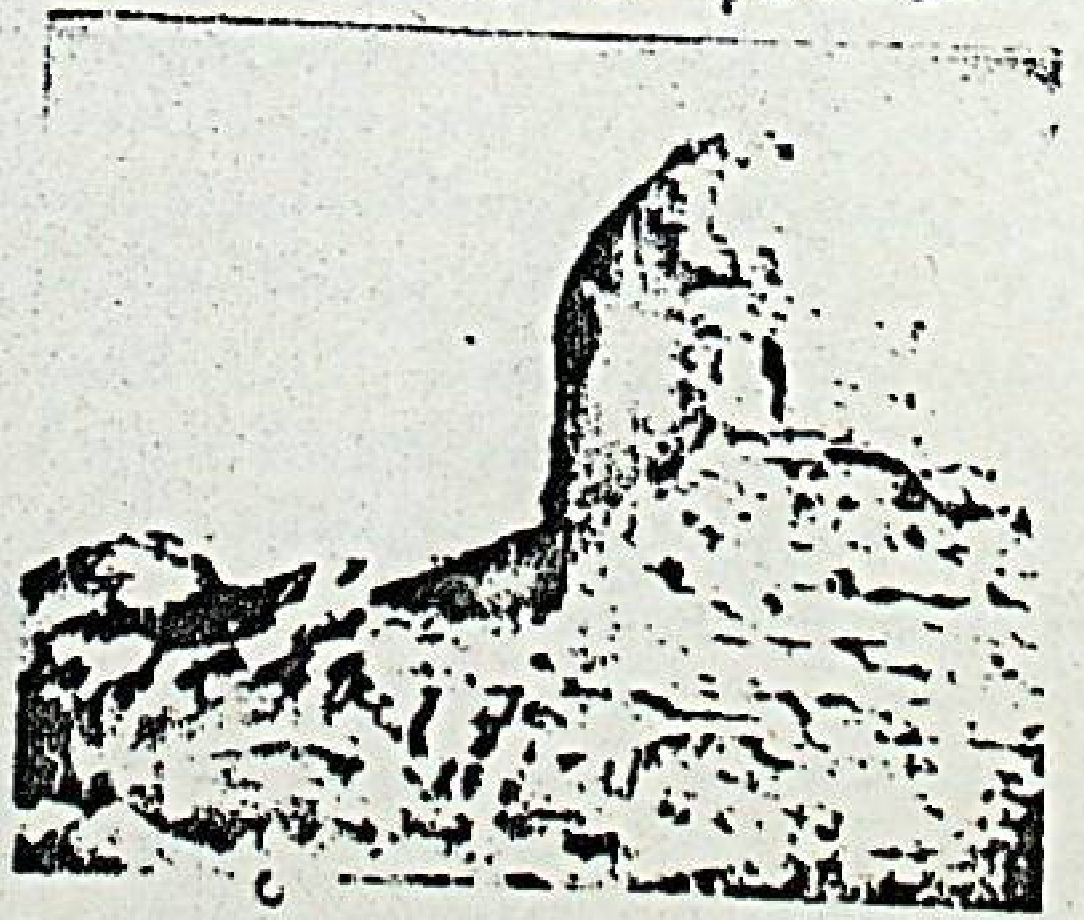

شۆ قەبرکە ییقنۆ یەنە بو قەبرە

ئايان . دېمەك . بىزنىڭ ئالىمىزدىكى باشقى ئىمىشتۇ 18 قە بىلىنىڭ باشلىغى
بولغان . ئۇنىڭ ئەھبىلىسى قە قۇرۇجابلاشقان پەرىشانلىقىنى قارىغاندا
قارلىق بولغان . ئۇ تەخمىنەن 1 - 11 ئى سىرچىلا ، پەلرىنى ياتقان . بۇ مەزگىل
ئۇنىڭ ئۇيغۇزلارنىڭ ، پەلتىسى غەربكە كېتىپ ، پۈتۈن ھون ئىشپاقىغا چولقمۇز
سەبەت تۇغۇلغان پېتىلەرنىڭ ، جەسەد گالىسىكى قاداق ئاياقنى بىزئەنە
شۇ بولۇشىنىڭ بەلگۈسى بولسا كېرەك دەپ پەم قىلىۋۇق ۋە جەسەدنى
ھون شاھىنىڭ بېشى بولۇشى مۇمكىن دەپ باھالىدۇق .

1956 - يىلى ئىيۇندا مەزكۇر گەۋدىسىگە تەتقىقلەرنىڭ قالدۇق ئىزلىرىنى
تەكشۈرۈپ ، سىرتقا چۈشۈرۈپ كېلىشتە ئۇچۇن مەن موزېيىنىڭ ئىلمى
خادىمى ئابدۇللە زىبۇ خالىقوۋنى مەخسۇس كامانەتلىك كاپىلەن ئالارقا-
دىسىغا قوشۇپ تەكلىپ قىلغان ئىدىم . ئۇنىڭ بىر ھەپتە يازغان دوكلاتى بىلەن چۈشۈ-
رۈپ كەلگەن رەسىملىرىمۇ بىزنىڭ خۇلاسىمىزنى ئىسپاتلىدى (بۇ دوكلات
ھەم ھازىرمۇ مېنىڭ قولۇمدا) . لېكىن بۇ دوكلاتنى بىزگە مۇھىم ئىكەنلىكى پىكىرلىنىق
مەلۇم بولمىدى . ھەرمىي - ئۇ جەسەدمۇ ئاقىن ئازىر شۇمۇ تولۇق ئېنىقسىزلىك
1956 - يىلى ئۆز قەشە بېرىسى بىلەن تەمەس ، گېنېرال ۋاڭ - نىڭ ماشىنىسى
بىرىقىغى بىلەن 1956 - يىلى كەلتۈرۈلگەن ئىكەن . شۇنىڭدىن بۇيان جەسەدلەر
تاغار ئىچىدە ئامباردا ياتقان . ئىككىنچىسىنى جەسەد قويۇلغان قە قۇرنىڭ
چورىسى ئاق قوزۇم بىلەن ئاھانەت قىلىنغان ئىكەن . دېمەك . جەسەدنىڭ ياخ-
شى ساقلىنىشىغا ئەھمىيەت ئاق قوزام ... قىلغان . . .

ھون شاھىنىڭ بېشى سېلىنغان ھېلى 1965 - يىلى ئىنتايىن بۇ دە ئۇزۇن-
چىنىڭ غەربىدىكى خەلىق ھېقىغا جايلاشقان مەركىزىي تارىخ موزېيى بىنا-
سىغا قويۇلغان ئىدى . ئۇنى ئاھايىن ئۇزۇن ئادەملەر قىزىقىپ كۆردى .

تارىم سىرلىرى

ئاسار - ئەتىقە تەكشۈرۈش ئۆمىكىنىڭ ئىشى ئوزۇپ قان - ئېپەتۇتلۇق ، زىيا-
دەتتە ئاماللار يۈز بېرىپ كەلمەستىن بىلەن ئايا قلاشقان بولسىمۇ ، تا-
رىم ۋە ئۆزمۇزلەر ئەتراپلىرىنى تەكشۈرۈش ۋە زېمىنلىرى ... ئەسلا نا-
مەدنى مېنىڭ ئويغا شۇ ئىچىگە كەلگەن ئىدى . 1953 - يىلى دەسلەپ بىلەن -
1954 - يىلىنىڭ ماي ئېيىغىچە تومەكنىڭ خۇلاسىلىرى چىقىرىلدى (ئۇ نەپەس
ۋە كەمە ، ئۇچ خالىمە ، بىر نەچچە ئالبوم تەييارلانغان ئىدى) . بۇ خۇلاس-
لاردىن ئالغان تەجرىبىلىرىمىز يولۇقۇپ تارىمنىڭ تەلە ياخشى ۋاختى 10 - ماي

ئۇچارغا كەلدىم. بۇ يەردە مەشھۇر سەيياھ سۋېن ھېدىنگە ئاتقۇچى بولۇپ
ئۇزۇن ۋاقىت ئاتلىمىقانغا كىرگەن داڭلىق پالۋان مۆمىن ئاخۇنكام قونالغىنى
ئۇزۇملىگە ھەمرا بولۇشقا كېلىشتىم. ئاندىن ھارۋىغا كەشتە ھەمەلچانىڭ ئېگىز
چاقلىق يار-يار ھارۋىسى بىلەن 12-ماي كۈنى تارىمنىڭ دەرۋازىسى ھې-
سابلانغان شاھيار شەھەرى ئارقىلىق جەنۇبقا قاراپ يۈرۈپ كەتتىم.

بۇ سايا ھەتتىكى نىشانەم بولسا تارىم بويلىرىنى كۆرۈش بىلەن ئاك-
لىمىكانىڭ بىر قىسمىغا كىرىپ، قەدىمىي ئىپەك يولىنىڭ ئىزلىرىنى ئىنقلاشتۇرۇش.
بۇنىڭ ئۈچۈن ئالدى بىلەن تارىم ياقىسىدىكى چەمەن ئاملىق يېزىغا بېرىشىمىز
لازىم ئىدى. شاھيار بىلەن چەمەننىڭ ئارىسى 20 كىلومېتىرچە كېلەتتى. يولنىڭ
ئىككى چېتى شوخ قەدەر قىيىلىن جاڭگال ئىدى. گەرچە ئۇ شاھيار شەھەرىگە ئانچە
يېقىن بولسىمۇ بىر ئاتلىق مويىپ ئۆزلۈكسىز ئاڭلاپ كۆرۈنەتتى. يول دېگىنىمىز توپا،
بەزى يەرلەردە يار-يار ھارۋىسىنىڭ سېرىق سوگەتتىن ياسالغان ئىنچىكە
چاقلىرى كىمىشلىچە كىرىپ كېتەتتى. ھەر قەدەمدە بىر توشقان. بۇ توش-
قانلار گويا بىزنى زاخلىق قىلغاندەك ئەتەي ھارۋىنىڭ ئالدىنى كېسىپ ئۆ-
تۈپ كېتەتتى. سۆكسۆك بىلەن ئۆزلۈكسىز بولسا ئارا چېچەكلىگۇدەك
پەيت ئىدى.

بۇ يول بىلەن بىز تولۇق ئۈچ سائەت ماڭغاندىن كېيىن ئالدىمىزدىنى
تامامەن باشقا بىر مەنزىرە نامايان بولدى. جاڭگال ئاستا-ئاستا سوپۇلۇپ
تەخمىنەن 7-8 چاقىرىم ئىزۋاقلىقتا. شەرقىي شىمالدىن غەربىي جەنۇبقا قا-
راپ سوزۇلۇپ ياتقان قوپۇق قاراكۆك تۇرمانلىق بىلەن ئۇنىڭ ئالدىنى
ياپ-يېشىل بىر يېزا كۆرۈندى. مەن بۇ يېزىنى چەمەن، يېقىنقى قاراكۆك
جىيەكنى تارىم دەرياسى بولسا كېرەك دەپ پەرەز قىلدىم. بۇ پەرىزىم دۇرۇس
بولۇپ چىقتى. يەنە بىر سائەتچە ماڭغاندىن كېيىن دېمىسىمۇ شۇ يەنى چە-
مەندەك كۆكۈلمەي ئىلىق كىچىك بىر يېزىنىڭ ئىچىگە كىرىپ كەلدۇق. بۇ
يېزىدا ئادەملەر ناھايىتى شالاڭ ئىدى. زىراۋەتلىكى ئېتىز-ئېرىقلاردا توپ-
توپ بولۇپ ئىشلەۋاتقان ئەر-ئاياللار ناگاھان بىر كۆرۈنۈپ قالاتتى.
بالا-چاقىلار بىزنى سوراپ ئۈزۈرۈپ يېزا باشلىقىنىڭ ئۆيىگە كېلىپ چۈشتۇق.

بۇ كۈنى بۇ يېزىدا تەييارلىق كۆردۇق. مۆمىن ئاخۇنكام قونالغۇ بىر
تەجرىبىلىك كىشى ئىدى. ئۇ ئەسلى كۇچار شەھەرىنىڭ ساقساق مەھەللىسى
بولۇپ، مەن ئۇنىڭ بىلەن بىرىنچى قېتىم 1959-يىلى يەرلىك تەكشۈرۈش ھاجى
ۋاقتىدا تونۇشقان ئىدىم. ئۇ تارىم بويلىرىنى يادقا بىلگەندەك بىلەتتى.
ھەتتا مەن ئۇنىڭدىن [illegible] بەكرەك ئىسىلىنى بىر قويۇپ [illegible] يىسى

ساناسىنى 1957 - يىلى قىشتا ئادىم دولقۇنلىرى. ئىشلىك پىسا يېزىپ
چىقىپ تۇچار مەدە نىيەت زۇقۇرلىنىڭ ھەقۇمىكارلىرى بىلەن سەھنىگە قويغان
ئىدىم. موشتۇ سەنئەت پىلاننى بورە نىلگەنلىكىنى قىرىنى بوقىنىم ئاۋھىنا قىشىمغا
چىلىپ، ئادىم ساپا ھېنىگە بىللە چىققان ئىسەقۇ. ئۇزمانچا تەييارلىق مە-
سلىسىنى بىر بىچچى بولۇپ موشۇلارنى جىكسەك:

- ئەلىك ئالىي بىلەن ئىشلىكىمىزگە كىنىڭ پالگان ئىشتى كىرەك. نىمىشكە بىلەن
كىلىمىكان ئىچىنى ئانالگۇرى - كىپنە پول بولمايدۇ. تەكرىشاھتلق - پاھال
چىقىپ كە ئىسە ئىشقىمىز پاھالى. بىساپا ھەقىچىنى موشۇلۇنىڭ ھاسىلىنى تە-
ت پالگان ئىشتىن قۇتۇلىدۇ قويالايدۇ. ئىپنىڭ قۇۋىستىكە بىر كۈن كۈن بۇلۇت-
تۇرىدۇ.

- نىمە، كۈن بۇلۇت بولسا سەھنە بولمامدۇ؟ - دەپ نەشە بىلەن سو-
رىدىم.

- بولىشىغۇ بولىدۇ. ئالدىرايسىز - تىزلىپ قالساق كۈن ئوچۇق بولسا
ھە بولۇنۇزغا قاراشتا ياخشى بولاتتى دەيمان. - دەپ ئۇزەنتى ئۇ
نى كىپنى.

- بۈگۈنلەردە ئەتە كىلىمىكا نىما سالىم بولامدۇ؟

- ياق. ئاز بولىدۇ. سالغىنىڭ قايناپ تەغان ۋاخىتى ياز - كۈز.
ئاھاز يوقىپ ئۇ ئاز بولىدۇ.

زۇقۇرلىن ئىبلىغان ئىشكە تەرىپىنى باشقا مىنىڭ لەنىشە مۇ يوق
[illegible]. ئۇمە سىللە رىپشىلەدى. پاراملىق ئىشكە پالگان ئىشتى بىلەن بىر ئادى-
رگە ئاپتۇرۇپ ئۈچ كۈنلۈك ئۇزۇقى - تۇلۇلۇق تەييارلىدۇق. ئاتلارغا
[illegible] ئورنىنى بىر ئىشنى ئۈچۈن مومىن ئاخۇنلىكام قونۇق بوقونىڭ قوي يۇقىنى
ئۇزلۇق ھول تىلغا چىقىلغان دى [illegible] بىر تۇرگۇچىلىك ئىبلىغان دى. شۇنداق
قىلىپ، 1954 - يىلى 15 - مايي كۈنى ئەتىگەنلىكى مومىن ئاخۇنكام ئىككىمىز
ئادىم تەرەپكە قاراپ ئۇرۇپ كەتتۇق.

بۈگۈن كۈن ئالا ئاراق بۇلۇت ئىدى. كۈن چىققا - چىقماي ئادىم
دەرياسىنىڭ [illegible] كىلىپ [illegible] ئاتنى چۈشۈردۇق. ماناھىنىڭ ئالدىسا
قىرى ئادىم دەرياسى ئىدى - ئىچ [illegible] ئىچىنى قاينىپ ئاقماقتا. قىلىن
[illegible] ئىچىدىن [illegible] قارىماي [illegible] رىسۇۋ [illegible]
گويا [illegible] ياپلۇزغۇپ قويغان [illegible] - [illegible]. چو-
رىسى [illegible] تۇرمان. [illegible] چاپكان [illegible] بولسىمۇ، چاپكىنىڭ ئازۇق-
راق [illegible] (چاپكىنى [illegible]) [illegible]

مىڭلاپ - مىڭلاپ چوقۇناپ ئۇچۇپ ئۆتىدۇ. ئۇ چەت بوجەكلەرگە بولۇپ دەريا
ياقىلاپ ئوتلاپ يۈرىدىغان قۇش - ئۇچىلە، ئۆردەك قاتارلىق ئىكەنلىكى ئايان. ئەينى
بىر تۈپ مالچىلار دىكچىلەر - كىچىك ياغاچ قولتۇقلارغا تۇتۇن تۇتۇپ ئىشتىن قۇي
ئۇچىلەرنىڭ سىيلىقى بىلىپ ئورمان ئەتراپىدا تۇتقۇزغۇلى تەس. قۇش قىرىشتىن ئىنساق
قۇش - ئۇچقۇچىلار مەرەز شەمەكتە...

بۇ مەنزىرىلەرنى كۆرۈپ مەن ئىلھاملىنىپ قالدىم. ئۇ ئورۇقنى شېئىر يازدىم.
بۇ كۆپلىگەن شېئىر يازغىم كەلدى. دەپتىرىمنى قولۇمغا ئېلىپ ئولتۇرۇپ ئىككى
قۇرلارنى ئەرەپ ھەرىپلىرى بىلەن مەشىقە كەلتۈردۈم؛

تارىم!
ئانا دەريا، شانلىق ئۇيغۇر دەرياسى!
سەنى ئۇستۇن ئەسىرلەر ئاققاندىك،
نى - نى زەپەر دانىسى...

بۇ شېئىر ئۆز ھەققىدە خېلە ئۇلۇغ شەلۋىق چىقىپ كەتكەن ئۇيۇلدى. داۋاملاشتۇردۇم

بىراق سېنىڭ، ئۇزاق ئۇخلىمىشىڭ،
ئۆتتى ئەسىرلەر زۇلمەتتە.
باغرىڭنى تۇسكەن، دەرتەن بوغدىلار،
كومۇلگەننى كۆرلىپە تكە.

ئۇچاغ سېنىڭ كۆز ئۆگىنىڭنى تافىتى،
يامۇرنىڭ شانلىق بېشى.
پەرمەتتىك ئىپىل كۆزىمىڭ ئويغانلىقى،
كېسىلگەننى ھ بېشى...

بۇ قۇرلارنى قېيسىمنى ئوقۇتقانلار ئىزۇمىنى ئوقۇغۇلغانىكەن؛
- خېلى شائىرلىق كەنسىلەر، جۇمۇرىسىڭ ئەپەندىم، - دەپ سۆزلىگىچ
قالدى. مەن ئۇنىڭغا ئۆزەمنىڭ شائىر ئەمەسلىكىمنى، يازغۇچى ئىكەنلىكىمنى،
بۇ شېئىرنى ئانچىكە يېزىپ قويۇشقا ئىقتىسادىم يوق دېدىم؛
- ياق، بۇ شېئىرلىرىڭىز خېلى گەپ بار، دەلىلىك ئىكەن، - دەپ قالدى.
دېسىلە بۇ شېئىرلىرى تارىملىقلار رىڭلىكى؛

تارىمنىڭ بويى قۇملۇق.
ئاققان سۇلىرى مۇزلۇق.
تارىم بويىدا ئۆستۈم،
ھېچ بىر كۆرمەستىن خوشلۇق.

108

دېگەن ناخشىسىغا قوشۇلۇپ كېلىۋاتقان ئۈچۈنمىكىن. — دەپ بىردىن ئۇزۇلدۇق كەچلە
تىنىۋالدى. مەن قىزىقىپ ئۇنىڭ يۈزىگە قارىۋىدىم. مۆلدۈرلەپ قاپتۇ.
ئۇنىڭ بىر جەرەدە يالىغىنى بىلدىم ۋە سورىدىم:
— خوش، قېنى سۆزلىسىلە مۆمىن ئاخۇنكا. بۇ ناخشىنى قاچان چىققان
ئىدى؟
— 1936-يىللىرى دەۋەن قالغىنىدى. — دەپ يەنە ئۇزۇلدۇق تىنىۋالدى مۆمىن
ئاخۇنكام. بۇ سۆزنى ئاڭلاپ كۆپ يىللار يادىمغا شۇ يىللىرى ئاردىم يا قىسسا
بولغان قانلىق ۋەقەلەر چۈشتى. بۇ توغرا بىر دەھشەتلىك ۋەقە ئىدى.
زالىم شىڭ چىرىكلىرى زەڭگىمە مىللەتنىڭ ئوقۇشقۇق ئۇيغۇر زىيالىيلىرىنى بۇ
يەردە ئاينىغىنىدىن بىلمەن قىرىپ، مۆھتۇلوق ئارىمىنى ناھەق ئادەم قېنى بىلەن
بويلىغان ئىدى. ئۇنىڭ ئۇچۇر- بۇچۇرلىرىنى يولدا سوراپ ئالۇۋرمەن
دېيىشىمدى، «ماڭخلى» دېدىم.
— ماڭسىلى، ماڭلى. سىلى بۇرۇن مۇنداق چولۇق دەريادىن ئاتلىق
ئوتۇپ كۆرگەنمىدىڭىز؟ — مۆمىن ئاخۇنكام ئاتلارنىڭ ئىپىللىرىنى
چىڭتىقاش سورىدى. مەن ئۇنىڭغا ئىلى، ئىلىسايا ھەتتا شوخ ئىتكەس
دەريالىرىدىن بىر قېتىم ئوتكۈنلىمنى سۆزلەپ بەردىم؛
— ئەمىسە يەندىم. — مۆمىن ئاخۇنكام داۋام قىلدى، — شوخ دەريا
دېگەننى ھەرقاچان ئوتۇشتىڭىز ئاسان. قانداق دېسىلە. شوخ سۇ يېنىلىك
بولىدۇ. بۇنىڭ چىنلىق مۇڭگۈزى ئىچىدە. دېگەننى لە مۇنۇ ئارىمىنىڭ سۇ-
يىچو. بىر باق. بۇنىڭ ئىپقىنى ئىچىدە. ئۇنىڭ ئۇستىگە بۇ سۇدا كېلىدىغان
نەمە بار. كېلىدىن كۆرۈپ يېقىلىپلا سىلە؟
— ياق. — دېدىم مەن ئەنلىرىم ئالز- تولا شۇركۇ ئۇپ. — شائار دەر-
ياسى تۇز كېلىپ بارەپ ئاڭلىسىغۇ بىراق كۆرمىدىم.
— ھە. ئانداق بولسا ئۇنى بولدا كۆرسىتىپ قويىمەن. قېنى كەتسىلە.
ئاتقامسىلە. قوقمىسىلا چۈچۈسىلا؟ ئاتنىڭ ئۆزگۈزىنى چىڭ تۇتۋالسىلا،
مانا مونو توكەلگە چوشۇر بىز ھەيتەن. ئەلەرنىڭ قوشىنى چېلىك تۇتۇپ
ئاتنىڭ قولىغا قاراپ تولىدا ئاس بولدى. ئات ئۆزى ئىلىپ چىقىدۇ.
مۆمىن ئاخۇنكامنىڭ دېگەنلىرى چۈشۈنۈشلىك ئىدى. ئۇ دېگىنىنى
قىلدى. مەن مىنگەن ئات كۆپلىرى ئاغزىدا. ئوپچاق ئات. دەپ ئەركىپ-
لىسىنىغان دىمىغات ئوزرۇق قاشىغا يولۇپ يۇگاش ئىدى. مانا قوتلانىلا
سۇ ئېقىپ ئارىمىنى زىپىتەلىكسىپ كېتىۋالدۇق. ئۇنىڭ زادى قۇلىغىم كۆرۈنەتتى،
سۇنىڭ كەڭلىگى ئىللىك يۈز مېتىرچە بار. ئوتتۇرىغا كەلگەندە سەل يېشىم قېپ

كۆڭلۈم ئېلىشقانلىق بولدى. شۇڭلاشقا كەينىمگە قارىغۇچى بولدۇم؛
- كەينىڭلارغا قارىماسلىققا تەرەپىدىمەن. ئالدىڭلارغا قاراپ سەل ئېھتىيات
سىلە. - دەپ خاقىردى موھىن ئاخۇنكام. ئۇ ئاقامسىلا كېلىشنى بېسىپتىكەن.
روھلىنىپ قالدىم. زىنگىرمە مىنۇت دېگەندە تورۇق قاشقاچە كۆزۈمنى ساق - سا
لامەت قىرغاققا ئېلىپ چىقتى. «ئوھ!» دەپ شۇڭلاق قوللىرىمنى قوزغى-
بېشىمنى ئېلىپ بىر كېچىپ يالغۇز يىدىم. تورۇق قاشقا تۇرۇپ تۇرۇپ ئۇزىنى
بىر سىلكىسە بولامدۇ، ئىرغىتىلىپ ئۇچۇپ كەتكىنىمنى بىلمەي قېتىمەن. خەيرىيات
قوزام تۇپىسىگە چۈشۈشكە نەمەن، ھېچ يېرىم ھېچ نەمە بولمىسى. يېنىمغا
ئاپپارات بارتۇسى. ئۇ موسۇن نىمايىتو. موھىن ئاخۇنكام ھەدەپ كۈلۈۋا-
تىسۇ. ئۇنىڭ كۈلگىنىگە قېيىن مەنمۇ قوشۇلدىم.
موشۇ كۈلكە بىلەن ئارىمىزدا ساپايى ھېچقانداق باشلىنىپ كەتتى.
- خۇدا خالىسا بۈگۈن چۈشلىكچە ئارىمىزدا قېلىپ تورمان ئىچىنى
موزۇرلىنىپ ماڭمىزلا پەنەسەم. - ئاتقا مىنە - مىنمەيلا موھىن ئاخۇنكا
كۈڭۈللۈك سۆز باشلىسى. - بۇ تورمان ئۈزۈنگە سوز يىلسۇ. ئارىلىقلاردا
بايلىقمۇ، يايلىقمۇ موشۇ. بۇنىڭ ئىچىدە قارىغايدىنى باشقا ھەممە دەل
دەرەق، ئېيىقتىن باشقا ھەممە ھەيۋانلار بار.
- بۇ جاڭگاللا ياۋا ئادەم بار دېگەن بىر گەپ بار ئىكەنغۇ. راستمۇ؟ - مە
بۇ سۆزنىڭ يالغانلىقىنى بىلسەممۇ نەمە دەركەن دەپ ئەتەي سورىغۇچىدىم؛
- ئۇ ئېلىپ قاچتىكى پەتەپەندىم. - دەپ كۈلدى موھىن ئاخۇنكام.
قازاقچە سۆزگە ئۇلتۇرۇپ، - مولۇ لو بىلقان رچى، - ئۇ قازاقچىسىنىڭ ئۇچىنىدا
قاراپ ئىشارە قىلدى. - بولنى - بۇرى، شەكومىگەن ياۋاغا دەپ ئويۇ
قىلىشىدۇ. بۇنى ئاڭلىغان بەزى ئالاگە دەن ساپايى ھەنچىلەر، ھە دەر
بۇ پەرچە ياۋا ئادەملەر بار ئىكەن، دەپ سىلە دېگەن سۆزلەرنى چىقىرىۋالغ،
بولمىسا سىلە ئۇ خەقنىڭ ئۇيىگە دارىسلا ھەيران قالمىدىلا. ھەممە مەشۇرە
ئويتۇن - كۈلكە دېگەن شۇلار. ياۋا خەقتە غەۋۋاس[1] بولامدۇ؟ ئۇلار
ئىچىدە شۇڭلاق باشقا غەۋۋاسلار بار ئىكەن، لوبنور كۆلىنىڭ تېگىگە چۆكۈپ،
بېلىقلارنى ئۇچۇقسىدىن ئېلىپ چىقىشىدۇ. ئۇلارنىڭ بىزدىنى بىرلا پەرقى كېيىنەك
مۇسۇلمان بولغان.
كېيىنكى سۆزىدىن مېنىڭ خەۋىرىم بارتۇسى. لوبلۇقلار ھازىرقى سىبىرىيە
ئويغۇرلارنىڭ شەرقىي تۈركىستانغا قالغان بىر قىسمى بولۇپ، XVI ئەسىر
دە ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ ئېيتىشىچە بۇندىن 480 يىل بۇرۇن) ئابدۇللۇپ شاخان
لەرىپىدىن ئىسلام دىنىگە ئەكىلىپ قىلىنغانلىق، ئۇنىڭغا خىتايىنىڭ گەپ،

[1] غەۋۋاس - سۇ تېگىگە چۆكۈپ تەكشۈرگۈچىلەر.

تۈركلىگى ئەرەپكە قاچقان. بۇنىڭدىن ئىچىدىكى ئۇلار مۇسۇلمان ئۇيغۇرلار ئەرەپچە ئىي، سادىق ئۇيغۇر، يېڭى شەھەرلىك ئۇيغۇرلار دەپ ئاتىلىپ كەلگەن. ھازىرقى ئولوبلوقلار بىرلىشىپ XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرىغىچە بەھەۋ-لەن قوزغىلىپ، ئەرەپچىنى ئەۋە تىلىگەن ئاقسۇلۇق ئاخۇنلار ئەرەپچىنى مۇسۇلمان قىلىنغان ئىدى. مۇشۇ ئاخۇنلارنىڭ ئەپلىرى مۇشۇ تارىخى ھەققىدە ئىكەنلىكى بولغاچقا مەن ئۇنىڭدىن قىزىقىپ سورىدىم:

- بۇ ئەرەپچە، شىنجاڭغا قانداق كەلگەن ئەپ بارمۇ مۇئەللىم؟

- شىنجاڭغا ئەسلى، شىمالدىن دېڭىز بىلەن بارەپ كىچىكىدىن ئاڭلىغان. سورىغانلىرى شۇ، بۇ كىشىلەرنىڭ ئەدەپ ئاخلاقىنى ئاڭلايمەن؟

مەن 1950-يىلى خوتەنگە ئىككىنچى قېتىم كەلگىنىمدە جەڭچى شەھەر-رىدا بولغان ئىدىم. ئۇ يەردىكى ئۇيغۇرلاردىن سورىسام، ئەھ-ۋالى قاتارلىق بولغاي دەپ سىزلەرگە سۆزلەپ بەرگەن ئىدىم. شۇنداق مېنىڭ ھەقىقەتەن كەلگەن؟ دېگەن سوئالىمغا مۇئەللىم ئاخىرى توختاپ بېرىشكەن ئىدى.

شىنجاڭغا قەيەردىن كەلگەن بولغان،
بىر ئەرەپ يىلتىزى ئورغان بولغان.
يىراق شەپ، يېڭى شېپ يەرلەشكەن،
قىرغانغا دۇربۇنلىقنى كۆپ بولغان.

مەزمۇنى:

بىز شىنجاڭغا دېڭىز يەردىن كەلگەن،
بىر تىرەكنى ياقلاپ ئورناتقان.
بۇ يەردە سىرلاش شوتۇق، مۇشۇ شوتۇق، ئۇيغۇر شوتۇق.
بۇنىڭ ھەممىسى بىزنىڭ پېشانىمىزغا شۇ ئاتاق يېزىلىپ كەلگەن.

مۇشۇ ھېكايىنى سۆزلەپ بېرىشتە مۇئەللىم:

-- ئۇلار بولسا مەن بىر ئادەم، ئامان قايسى ئۇيغۇرنىڭ ئەپلىرىنى مەن سىلىگە تېپىپ بېرەمەن دەپ ئەيتەم،-- دەپ ۋەدە قىلدى.

مۇئەللىم دېگەنلەر ئۇرۇمچىدە ھەقىقەتەن بىر ھۆرمەت قىلدى. ئۇيغۇرلار ئۇرۇشقا بېشىدا ئۇرۇقلار ئۇرۇمالىلار بىلەن چوڭراق يېڭىپ، ئۇرۇشلۇق ئۇرۇشلارنى بىلەن قىرىلغان تارىخى، بېلىق بولغان ۋە باشقا ئىلگىرى. تارىخلىق ئۇيغۇرلار بىلەن ئەرەپ بولسا، مەسىلەن، شىمالى شەرقى تۈركىستاندىكى كول (چەپچەيزە) ۋە قوبۇقسار تىغا قارايدىغان

دەريا ياقىسىدىكى توغراقلاردىن چوڭ پەرق قىلاتتى. ھەتتا شۇنداق توغ-
راقلارنى كۆردۇقكى، ئېگىزلىكى 50-60 مېتر، چوڭلۇقى بەش-ئالتە قۇچاق
كېلەتتى. بەزى توغراقلار رەڭگى بىر شېخى سۆگەتكە، ئېگىلگەنچىسى تېرەككە،
ئۈچىنچىسى سېرىقىگە ئوخشايتتى. مەن شۇنداق توغراقلار رەڭگى بىرىسىگە ئە-
جەبلىنىپ قاراپ قېلىۋېدىم، مومىنكام قىسقىلىقىنى قىزىق مۇنۇ بىر ھېكايىنى
سۆزلەپ بەردى.

— بۇرۇن بۇ تارىم دەريا رىۋاختوتەنلىك قادىر مەۋلانەم دېگەن باخۇن
ھەم دېخان بىر ئادەم ئۆتۈپتىكەن ئەپەندىم. شۇ ئادەم بۇ ئەتىيازلىقنىڭ قىزىل
بويىسى بىلەن تاغۇزنىڭ پېلىكىنى چېپىپ قوزۇۋاي تاغۇزنى چىقىرىپتىكەن.
ئۆزلىرى بىلىدۇ، تارىمنىڭ قوزوۋاي تاغۇزلىرىغا پىچاق تېگىپ كەتسە ھەممىلىك
پارا بولۇپ كېتىدۇ. ئۆزۈگى ئاز بولىدۇ.

بىر يىلى تەكلىمەكان ئىچىگە ئۆتكىلى ئۈچ كۈنلۈك سۇ بىلەن كىرىپ، تېيار
دۇنيا (ئالتۇن) ئىزدىگۈچىلەر كۆپ يۈرۈپ كەتكەنلىكىنى قاپاق يول بولۇپ
كېتىپتۇ. بۇنى كۆرگەن قادىر مەۋلانەم تارىمنىڭ ئاق تېرەكلى بىلەن قاپاقنى
چېقىشتۇرۇپ شۇنداق بىر قاپاق ئۆستۈرۈپتىكى، بىر تېرەك كۆكلىسە بەش-ئالتە
يۈز قاپاق ئالغان دېيىشىدۇ. ئاق تېرەك كۆكلىنىڭ، قاپاق تېرەك، دەپ ئاتىلىپ
كېتىشى شۇ زامانىدىن. مۇنۇ ئۈچ تۆرت خىل يوپۇرماقلىق توغراقلار رەڭگى
شۇ ئادەم چىقارغان دېگەن گەپ بار. ئەمدى ئۇ ئادەم ئۆستۈرگەن بۇغ-
دايلار رەڭگى ھەر بىر دېنى كومۇتونا قىسلىك دېنىك چوڭ-چوڭ كېلىدۇ. بۇ تارىم
ياقىسىدىكى ئورمانلاردىن ئۇنداق بۇغدايلار تاھېلىغىچە تېپىلىپ قالىدۇ.

مومىنكامنىڭ كېيىنكى سۆزلىرىنى ئاڭلاش بىلەن مەن ئىختىيارسىز ئېسىمنىڭ
ئىزگىسىنى ئاپتىم. ھالبۇكى، بىز 1959-يىلى تەكشۈرۈشلىرىمىزدە چار-
قىلىق ناھىيىسىنىڭ قېشىدىكى بىر كونا شەھەرنىڭ ئىزىسىنى بۇزۇنلۇقى بەش-
ئالتە يۈز يىللار بۇرۇن كۆمۈلگەن بۇنداق ئاجايىپ دانلىق بۇغدايلارنى
تاپقان ئىدۇق. ھەتتا بۇ بۇغدايلار رەڭگى ھەيران قالدۇرىدىغان يەنە
بىر ئالاھىدىلىكى شۇ بولغانكى، ئۇنى تەجرىبە قىلىپ تېرىغاندا ئۈنگەن ئىدى.
شۇڭا مەن ئالدىراپ سورىدىم:

— ئۇ قادىر مەۋلانەمنىڭ مازارى ھازىر نەدە، مومىنكا؟

— چارقىلىقتا.

مەسىلە روشەنلەشتى. بىز 1959-يىلى بېرى ئەشۇ ئاجايىپ مۆجىزە
بۇغداينىڭ ئەجدادىنى ئىزدەپ تاپالماي ئاۋارە بولدۇق. مانا ئۇنى تاپتۇق.
ئەلۋەتتە، مومىنكام دېگەن سۆزلەرنىڭ ھەممىسى دەرۋەقە ئەمەس. شۇنداق

بولسىمۇ مەن ئۇنىڭ گەپلىرىنى خاتىرەمگە تولۇق يېزىۋالدىم.

مۇشۇنداق مۇھىم پاراڭلار بىلەن مېڭىپ بىز ئورمان ئىچىدىكى يولنى چۈش مەزگىلىدە تاماملاپ، «قۇم دېڭىزى» دېگەن يەرگە كەلدۇق. بۇ خۇددى بىر قولدىن تىللا ئەزىنى باھارنىڭ تولغىنىپ ئازغان چىپار قوسىغىدەك لېنىگا ئېگىلىپ ئەگىپ كەتكەن قىيىق تارىمنىڭ قاپىسى بولۇپ، راست بويەر-دە ئېگىز بىر دۆڭ بار ئىكەن. «قۇم دېڭىزى» دەپ مۇشۇ دۆڭنى ئېيتىشىدىكەن. بۇ دۆڭنىڭ ئېتىكىدىكى بىر تۈپ جىگدىنىڭ سايىسىدا ئولتۇرۇپ چۈشلەندۇق. قاپاق ۋە تۇلۇم قاچىلارغا سۇنى مۇشۇ يەردىن قاچىلىۋالدۇق.

ئەندى ئىلگىرىكى يېنىمىز تامامەن تەكلىماكاننىڭ سېرىق قۇملىرى ئىدى.

- بۇ ئىلىم قولمىلىق مەقسىتىدە سىلە نېمە بىلەن مۇھىمكا؟ - دەپ سورىدىم مەن چاينى ئىچكەن كېيىن چەكسىز قۇم دېڭىزلىرىغا قاراپ ئولتۇرۇپ. مۇھەممەدنىڭ ھېيتشا، مەخسۇمچە، ياكى، مەغەمبەر تۇمىغى، دەپ ئاتىلىدىغان قارا زىغىرىنىلىق ئاق نېرە كۆزچار تۇمىغى بار ئىدى. ئۇ بۇ تۇمىغىنى قولىغا ئېلىپ چېكىسىنى سۆرتتى ۋە مۇخلىس بىلەن مېنىڭ ئورنۇمنى سورىدى:

- سىلە ئەپەندىم ئاقسۇدىكى، ئاچچىقكۆل مەھەللەم، دېگەن مازارغا بارغانمىز؟

مەن ئۇ مازارنى بىلەتتىم. «بارغان» دېدىم:

- مانا شۇ مەھەللەدە بىز جالالىدىن كەتەگى دەپ ئاتايمىز، - دېدى رىۋايەت باشلىدى مۇھىمكام قەشقەر تەرەپكە قاراپ تۇرۇپ، - كەتەك، - ئۇ مازارنى مازالغۇرىشى. ئۇ كىشى مۇشۇ تەكلىماكاندىن. بۇخارا تەرەپلەرگە بېرىپ مۇسۇلمان بولۇپ ئۆز يۇرتىغا كەپتۇ ۋە خەلقنى، مۇسۇلمان بولۇڭلار دەپ ئىسلام دىنىغا دالالەت قىپتۇ. ئۇ چاغدا تەكلىماكان مەجۇسى دىنىدىكەن ئەپەندىم. ئۇ مەجۇسىلەر ئىسلام دىنىغا كىرمەپتۇ. بۇ شەھەرنىڭ دىلى رەنجىگەن جالالىدىن كەتەگى بىر كىتابنى رەنجىپ قەۋملىرىنى قاغاپتۇ. ئەمما شۇنىڭ ئۈچۈن ئەلە ھىلىلا كىشى ئىكەنمىش. شۇ زامان خۇدادىن ئۇنىڭغا ۋەھيى كەپتۇكى.. بى كەتەگى، دۇئا يېغىنى ئىجاۋەت قىلدىم. سەن بۇ گۈزەل كىچىك شەھەرنى ئۇ ئوتتۇرسىدىكى مۇنارىنىڭ قېشىغا بېرىپ، ئۇنى ئاللاھ ئاتىغىچە چۆگىلىگىن. ئەتە مېنىڭ كارامىتىمنى كۆرىسەن،

كەتەگى كىچىكچە مۇنارنى چۆگىلەپ يۈرۈپتۇ، تاڭ سەھەر بىلەن قارىسا، پۈتۈن شەھەر قۇم مېنىڭ تېگىدە ياتۇپتۇ. پەقەت مۇنارنىڭ ئۇچىلا كۆرۈنۈپ تۇرارمىش. شۇنىڭدىن كېيىن جالالىدىن كەتەگى ئاقسۇغا كېلىپ، بۇ يۇرتنى مۇسۇلمان قىلغانمىش.

مومىنكامنىڭ بۇ رىۋايىتى گەرچە بىر دىنىي ئەپسانە بولغىنى بىلەن بۈگۈن
ئەكمىنكانىڭ ھاياتى بولغانلىقىنى ئىسپاتلاپ قالدى. شۇڭا مەن ئۇنىڭغا دەرھال
رەددىيە بەرمىدىم. كېيىن ئۇ ئۆزىنى ئېيتىپ، بوچول تۇغرىسىدىكى پەلسەپىۋى كۆز
قاراشلىرىنى ئېيتىپ بېرەر دېگەن ئۈمىدتە ئاتقامىنىپ، ماڭا قاراپ:

— مومىنكا، بۇ دۆلەت نېمىشقا «قۇم دېڭىزى» دەپ ئاتىلىدۇ؟ — دەپ سو-
رىدىم:

— بىزنىڭ ئېلىمىز، تۇز بارلىقتا پەيدا ئىدىم، — دېمەسمۇ، مومىنكا مۇڭمۇڭ-
دا قالدى.

موشۇ سوئال جاۋاب بىلەن ئەتىگەن بىزنىڭ سەپەرنىشانىمىز ئۆزگىرىپ كەتتى،
مەن يېقىنلىشىش ئالتىنچى ئىرغىپ چۈشتۈپ خەرىتىلىرىمىنى ياسىدىم. مەن ئەك-
لىمىنكانىڭ كىرگەن ھەممە چەتئەل ساياھەتچىلىرىنىڭ شۇنچە قالاشەرقى تۈر-
كىستاننىڭ مەخسۇس خەرىتىلىرى تولۇقى بىلەن بار ئىدى. بۇلارنىڭ ھېچ بىر-
سىدە بۇ «قۇم دېڭىزى» توغرىسىدىكى گەپ يوق ئىدى. مەشھۇر رۇس سەياھى
ن. م. پرژېۋالسكى تارىختا بىرىنچى بولۇپ، يىپەك يولىنى ئاچقان. لېكىن ئۇمۇ
تارىم ۋە تەكلىماكان ئىچىدىكى بۇ مۆھىم تۈگۈنىنى تاپالمىغان، شۇڭا مەن پەۋ-
قۇلئاددە خۇشال بولغان ھالدا:

— مومىنكا، سەپىرىمىز ئۇتۇقلۇق بولدى، — دېدىم ئۇنىڭ يېنىغا چاقىرتىپ،
— يىپەك يولىنىڭ، تارىم تۈگۈنى تېپىلدى. سىلەر تۇرىنىڭ نىمە ئىكەنلىكىنى بۇ-
رۇن چۈشەنگەنمىدىڭلار؟

مومىنكام كۈلدى. چۈنكى ئۇ «تۇر» توغرىسىدا مەن بىلگەن سۆزلەرنى
بىلمەيتتى، ئۇنىڭ سۆزلەپ بەردى. مەن ئەنە شۇ مونۇلارنى جىبكىستىم.

— دېمەك، بىز تۇرغان بۇ «قۇم دېڭىزى» بىزنىڭ ھېسابىمىزدا بويىچە
بىرىنچى تۇر. ئەنە شۇ بىز ئۇزۇق - تۈلۈكلىرىمىزنى مەشەدە قويۇپ، بۈگۈن
ئىككىنچى تۇرنى ئىزدەشكە كىرەلى. ئەگەر مۇشۇ ئەتراپىمىزدىكى قۇم ئىچىدىكى
يەنە بىر تۇرنى تېپىپ ئالالىساق، چوقۇم، يىپەك يولىنىڭ، تارىم بويىدىكى ئىز-
لىرى بولۇپ چىقىدۇ.

شۇنىڭدىن كېيىن ئۆزگۈرۈپ دېڭىزلىك دوۋگە چىقتىم. كۈن ئېچىلىپ كېتىلىۋا-
تاتتى. تارىم ئەجايىپ بىر چىرايلىق تولغىنىپ ياتىپ تۇراتتى. قۇم تاغلىرى
قاتار - قاتار تىزىلىپ ياتاتتى. تارىخ ئەكسى رۇشەنكى نىسبەتەن ئەجەبلەم
بولسىمۇ، مىڭ ياق قېتىمى قۇم يوللىرىنى بەلگىلەشتەكى ئەجەبلەم يوق ئىدى.
ئەرەپچە قاراپ ئون - ئون بەش مىنۇت تۇرۇپلىپ، تۇردۇم. تارىخىي خەرىتىلىكى
دوۋنىغا ئېلىنىپ، تەكلىماكاننىڭ سەلىم چېگىرىسىنى بەلگىلەش دېڭىزىدىن چىقتى.

ئەن بېرىدۇم، ئاتقا مىنىپ قېلىنى قورملۇق قىلىپ ئىچىگە كىرىپ كەتتىم.

ئەگىلمىگەنلىكىگە ئىچىم ئېچىشتى. تاغ-تاغ بولۇپ يېتىپ كەلگەن قۇم دۆۋىلىرى ئىچىگە كىرگىنىمىزدە بىزنى سوزۇلۇپ كەتكەن بىر قەسىرلار ئۇراۋاتاتتى. خۇددى بىر ئادەم قولى بىلەن دۆۋىلەپ قويغاندەك بۇ قۇم دۆۋىلىرىنىڭ ئوخشاشلىقىنى دېمەمسىز چۇ؟! ئىسسىقنىڭ دەھشەتلىك تەرىپى مۇشۇ. چۈنكى سەن بۇ ئوخشاش قۇم دۆۋىلىرىنىڭ پەرقىنى ئالالمايسەن. ئەگەر ئۇلارغا پەخەس بولمىساڭ ئۆلۈم يولىغا كىرىپ كېتىسەن.

مۇشۇ زورۇقۇشمىزدا موھىتكام ماڭغاچ يەنە پەرەدە كېلىنى كۆرسەتتى. ئاغزى قىپ-قىزىل، ئۇزۇنلۇقى بەشتەك يەندىزىنىڭ بالىسىدەك قارا چىپار بوجانىڭ ئۇزۇنلىقى بىر مېتىرچە كېلەتتى. ئۇ خۇددى ھەرىكەتسىزدەك ھەزە يەتكەن.

- ئادەم سىزنى يەنە كېلە مۇشۇنىڭ بىلەن ئۇرۇش ئەپەندىم؟ - دېدى ھۆمىلىكام چۆل كېلەسىگە قاراپ تۇرۇپ. - ئەمما سوكېلە سېنىڭ ياماننى بىرى سوغا چۈشكەن ئادەمنىڭ ئويىما. ئۇغرى چېچىپ پېپىشىدە ۋە بىردە قېتىنىڭ ئىچىدە ئۇزۇن قېنىنى شورىۋالىسۇ.

بۇ كۈن ئەلگىنچى ئۆرنى تاپالمىدۇق. قۇم ئىچىگە ئەخمەتنىڭ ئۇنىمىشى كىلومېتىرچە ئىچكىرى كىرىپ كەچ سائەت يەتتە يېرىمدا سالامەت ئۆز قارارگاھىمىزغا يەتتۇق.

ئەتىسى (17-ماي) كۈن ئوچۇق بولدى. ئەتىگەن سائەت بەشتە ئورنىمىزدىن تۇرۇپ ئالغا ئاتلىنىپ كەتتۇق. بۈگۈن باشلىقچە ئەكسىدە قۇم، ئادەتتە كۆچارىدىكى تۈزلەڭدە ئىچىدىن بىر ئېلىپ قارىغاندا بىر تۈزدە بىلەن ئەلگىنچى ئۆرنىنىڭ ئارىسى ئۈزۈ يەرلەردە يەتتە كىلومېتىر. تاغ يەرلەردە ئۈچ كىلومېتىر كېلەتتى. قارىما قالتىقا ئەگىشىدىغانلىقى قېچە ئۆز ئۆرنىغا ئۆز يولغان. شۇڭا ئۆتكەندىكى ئۆزلىرىنىڭ ئارىسى 6-7 كىلومېتىردىن ئاشما سىلىق كۆرەك. مۇشۇ قائىدە بويىچە يەنە ئېلىپ 12 كىلومېتىر مۇسادە يىراق چىققىلى ئۈزۈپ ئەكسىرىنىڭ بىر سىنىقتۇق.

چۈشلۈكتە يەنە ھېچ نەرسە تاپالمىدۇق. چۈشتە دەم ئالغاچ، قۇم دۆۋىلىرى قاراپ ئولتۇرغىنىمدا يەنە ئاجايىپ بىر ھادىسە قالدىم، قۇم دۆۋىلىرىنىڭ ئېگىزلىكى بولغان ئەخمەتكە ئۆز قىلغىنىنى بېسىپ يالغان قۇمسىلىرى ئەگىشىپ كەتكەن ئىچىدە قۇم ئاقىمىغا ئوخشايتتى. يەزە يېرىم ئاقسا كەلسە يېرىم قارا چىقىپ، ئۇ چۆللۈك يەر يەرلىرىدە ئاغزىنى كۆرسەتتى. ھەممىسى ھەم بىر تىما بارى. ئىچىمىزگە كۆپ ئويلاپ، چۆلنىڭ كىچىكلىكى پەرىشتىلەر، قۇم دۆۋىسى كەلسە قىلىدىغان تۇرۇپ قالدىم.

بىرجاغا (قەۋم «بۇۋىسىنى ئەخمەتنىڭ ئۇرۇقلىرى كىملەر ھېچقاچان تاپالمىغان) «قەۋم «بۇۋىلار» تامامەن ئوخشىمىسىمۇ قېشىمدىكى قەۋم «بۇۋىلىرىنى ئازراق پەرق قىلىپ ياتقان بىر دۆڭگە كېلىپ توختىدىم. بۇ ھامانە ئۆزۈم مەزگىلى ئىدى. ئاتتىن چۈشۈپ، تالاي ياپ مەزگىلدە «بۇۋىلار» ئۈستىگە چىقتىم. ھېچ بىر ئىككىلىنىپ تۇرماي ئاقۇشلاق كەلگەن تەرىپىمىز ئۈچۈن جەڭ قىلىپ ئۆلگەنلەرگە قاراپ سىرتقا باشلىدىم. ئازتولا ئىشلىگىنىمىزنى كېيىن موھسىنجان قېچىپ يار-دەملەشتى. بىر سائەت دېگەندە بەختىمگە تولا چىقتى. جاڭلىقىپ كەتتىم. ھەتتا - پەشتىكى دىلگە ھىلىقى تۇرپا تىچىسىنى ھازىرچە كۆپسەڭلەردىكى ئىلكى تۈپ ھەممىسى چوڭراق ئەلگەن بىر سىغىزلاپ خىشنى سوغۇرۇپ بىلىپ «قەۋم «بۇۋىسىنىڭ» چوققىسىغا ئىلىپ قويدۇم!

- مانا، بۇ ئىلگىرىكى «تۇر»، موھسىنجان! - دېدىم ئەرلىرىمنى سوۋغىتىپ تۇرۇپ ئۆزۈم تېپىپ. - دېدىك، «پىيالىك يولى» ئېيتىدۇ. ئۇ شەرقتە قارىم يا قىلىپ لوبنۇر كۆلىنىڭ جەنۇبى بىلەن مەشھۇر «ماڭ بوۋا» دېگەن-لەرنى، جايلاشقان دۆلەت خۇتەنگىچە، غەربىي - جەنۇبىتا پەنە ئاقارىم يا-قىلىپ مارالبېشى ئەتراپى، توققۇزساراي، كېيىن تۇتۇپ قەشقەرگىچە، جەنۇبتا كېلىشكان ئىنى قاقتۇنلۇق بولۇپ خوتەنگىچە سوزۇلسا كەن. سىلسىلىك كۆچالىرى بولسا بولۇشلۇق قوتلۇق يولنىڭ مەركىزى بولغانىكەن!

موھسىنجان خوشال بولۇپ، قېشىمغا يەنە تېرە ئۇچۇقى بىلەن چېپىسىنى سوۋرىتكەن ھالدا ئولتۇردى. مەن ئۇنىڭغا ئەكلىمىكانىڭ قاباپا ئوزى ئېيتقان ئەزلىرىدە زىكىرقىلىنغىنىدەك، ئاي كول مەخۇلا ئەملەر-نىڭ، قاغىشى بىلەن بىر كېچىسى قەۋم بېسىپ قالغان بىر ئىلىسىم ئەمەس، بوۋروۋن بويەردە ئالتمىشقا يېقىن جولگە - كېچىك شەھەرلەرنىڭ بولغانلىقىنى بۇ شەھەرلەردە دۇنيا خۇپ ئەھمىيەتكە مالىك، ماڭ نۇرى، سىستېمى-سىنىڭ مەدەنىيەتلىرىنىڭ بولغانلىقىنى ۋە ١٢ - ٧ ئەسىرلەردىن باشلاپ مونغولىيە دالالىرىدىن ئۆچۈپ كەلگەن قوملار بىلەن بومە-دەنىيەتلەرنىڭ كۆمۈلۈپ قالغانلىقىنى پەن ۋە تارىخ نۇقتىئىنەزە-رى بويىچە سوزلەپ بېرىۋېتەلىم!

- سۆزلىسىڭىز ساپمۇ موشتۇلۇق بىر پاراڭلارنى دېگەندە مەن ئۇنىڭغا ئىشىنىشمۇ قىلماتەپەندىم. بىلگەنلىرىم ئىشەندىم، - دەپ كۆڭلىنى موھسىنجان. بۇ كۆڭلى بىز قارارگاھىمىزغا تولۇق خۇشال قايتتۇق.

ئۇچۇچىنى كۆڭلى ئۇچۇشتۇرۇپ، ئۇرنى، ئاپالىسىۋۇق. تۇرۇشىنى «تۇر»

• قۇم دۆۋىسىنى ، ئەكلىمكانىڭ ئىچىدە قاراپ (شەرقى جەنۇپقا قاراپ) 50
كىلومېتىرچە يەردىن ئىپتىلدى . بۇ يەردىن بىر كىچىك ئارالىقتا كانلىقنى تاپتۇق .
شۇنىڭ بىلەن ئەكلىمكانىغا قىلىنغان ساياھىتىمىز خەرىتىسى ئازدۇر-
كۆپتۇرۇلۇشى بىلەن 1954 - يىلى 15 - مايى كۈنى تاماملاندى .

• غازىيانە • قوزغىلىڭى

قومۇل خەلقى ئۇچۇن پەخىر بىلەن ئېيتىلىپ كەلگەن بۇ سۆز تارىخ
ئۇچۇنمۇ ھەقىقەتتۇر . بۇ ، ئۇرۇشتىن ساقى قالغان قومۇللۇقلار دېگەن
مەنىنى بېرىدۇ . ھالبۇكى ، خىتاي چىڭگىلىرىغا چاپلاشقان بوقۇتلۇق
• بىرىنىڭ ئۆزىنى ... قومۇلنى ئۆزۈن ئەسىرلەردىن بويان خىتاي خا-
قانلىرى ئەۋەتىپ كەلگەن ھەربىر قېتىملىق ئەجاۋۇزلارغا قارشى
كۆكرەك كېرىپ تۇرۇپ مەردلىك بىلەن توساپ كەلگەن بولسا ، خىتاي
مۇستەملىكىچىلىرى ئۇنى ئىستېلاغا ئېلىپ بىر نەچچە ئون قېتىم مىللى
ئازادلىق كۈرەشلىرىگە ئاتلىنىپ ، بىرلىك قولغا كەلتۈرۈپ كەلگەن
ئىدى . موشۇ شەرەپلىك جاسارەتلىرى ئۈچۈن شەرقى تۈركىستان خەلقى
ئۇلارنى ماختاپ ياشلىق قەھرىمان ئەۋلاتلىرى ، غازىلار دەپ
ئاتاپ كەلگەن ئىدى .
مەن بۇ مۇبارەك شەھەرنى 1950 - يىلى سىنتەبىردە ئىچكى خىتاي شە-
ھەرلىرىگە قىلغان زىيارىتىم ۋاقتىدا پۇل ئۈستىدە بىر قېتىم كۆرگەن
ئىدىم . 1955 - يىلىنىڭ 3 - ئىيۇنىدىن 19 - ئىيۇنىغىچە ئۇنىڭ تارىخىنى ئىزدەش
ئەكىتۇرۇپ ، شۇ كۈنلەردىكى ئەھۋالنى بىر قەدەر تولۇق ئۇقۇپ چىقتىم .
ئۇ كۈنلەردە قومۇلنىڭ مۇئاۋىن ۋالىسى 1930 - يىلىدىكى قومۇل
قوزغىلىڭىنىڭ غازىسى ، خوجا نىياز ھاجىنىڭ ئەڭ ئىشەنچلىك كىش-
لىرىدىن بىرى بولغان ئاشقىنا بوستانلىق ئورۇپدىكى چېگىرا تېرىشكەن
ماھمۇتخان ئىسىملىك كونا زىيالىيلاردىن بىرى ئىدى . مەن ئۇنى 1934 -
يىلى ئۈرۈمچىدە بىر قېتىم كۆرگەن ئىدىم ، ئۇ قوشۇنلىرى بىلەن كۆزلەن
باشلىق بىلەتتىم . سەۋەپ ئۇنىڭ بىلەن مىللى قومۇل ئىنقىلاۋى بىغا قات-
ناشقان ئۇرۇشلىرىنى ئاخۇن ئىسىملىك بىز ئۇنىڭ بىر تولۇق ئىزىنى خو-
جام نىياز ھاجىنىڭ ئۇنىڭ ئۇرۇشلىرىنى كۆرگەن ئىدى . شۇنىڭ كېيىن
ئۇرۇشلىرىنى ئاخۇنغا ھەممىسى ئۈچۈن ھەرقېتىم بارغىنىمدا ئۇنى كۆرەتتىم .
ئۇ قولغا بىرىكتىش ، مۇلايىم ۋە ئالىمچە مۇچەزى بار كىشى ئىدى . ھېچقاچان
ئادەتتىكى بۇزۇلمىغان كاللىسىدا ئىشەنچلىك ئىشىغا باغلاپ تاپانچە

ئىسىۋالاتتى. مەننى ھەر خىل سوۋغا-ئالامەتلەر سوراتتى. قومۇل ئوردىشىلىرى ھەققىدە قىزىق-قىزىق سۆزلەرنى سۆزلەپ بېرەتتى. قىسقىسى مېنى ئۆز بالىسىدەك ياخشى كۆرەتتى.

1937-يىلى سىنتەبىردە خوجام نىياز ھاجىم سولاققا ئېلىنغاندىن باشلاپ مەن ئۇنى كۆرمىگەن ئىدىم. بۇ ئارىلىقتا ئۇ بىر نەچچە قېتىم تۈرمىلەردە بولۇپ سەل چېچەك ئىزى قالغان گۆشلۈك ۋە دۇخىلەك يۈزلىرىنى قورۇق بېسىپ كېتىپتۇ. قويۇق ۋە نەيرە ئىلەك قارا چاچلىرى قاردەك ئاقىرىپ، كەلگەن- زىلىرى ئولتۇرۇشۇپ قاپتۇ. بۇ كۆرۈنۈشىدىن ئۇنى ھېچ كىم 60 ياشلاردىكى كىشى دېمەيتتى. ئۇ 1892-يىلى قومۇل شەھىرىدە كاسىپ ئائىلىسىدە تۇغۇلغان ئىدى. موشۇ ھىجران ئايرىلىشلىرى ئۇ پەيلى بولسا كېرەك، مەن بىلەن ئۇ بۇ قېتىم شۇ ئىچىلىك مېھرىۋانلىق ۋە سېغىنىش روھى ئىچىدە كۆرۈشتى، شۇ بىر مىنۇت- لاردىكى ئۇنىڭ چىرايى ھېلىغىچە كۆز ئالدىمدىن كەتمەيدۇ.

ئۇ ئەتىسى بىزنى باشلاپ شەھەرنىڭ شىمالىغا جايلاشقان «ئالتۇن- لۇق مازار»، ئىچىدىكى خاتىرىلەرنى كۆرسەتتى. بۇ مازار ئىچىدە ناھايىتى كۆپ ئاسار-ئەتىقىلەر بار ئىدى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئىمىن خانلىق دەۋرىدىن 1771- يىلى سېلىنغان بىر مېچىت خانىقا بىلەن 1849- يىلى بېشىر ۋاڭلىقنى ياساتقان بىر قەبرە گۈمبىزى بىزنى ئۆزىگە جەلپ قىلدى. چۈنكى مېچىت خانىقانىڭ ئىچىگە ئويۇلغان خىلمۇ-خىل نەقىشلىرى بىلەن تورۇس ۋە ھارىقى پەرمانىلىرىغا بېرىلگەن رەڭمۇ-رەڭ نەقىشلىرى (بوياق بىلەن بېرىلگەن نەقىش شەكلى) ئىلىسىدىكى توغلۇق تۆمۈرخان مازىرىنىڭكىدەك- لا ئىدى. گۈمبەزگە ئىشلىتىلگەن قاش رەڭلىك كۆك لىبلەن سىرلىرى قەدى- مكى ئاپپاق خوجا مازىرىغا ئوخشايتتى. ئەگەر سۈرۈشتۈرسەك ئەتىجىسىدا دىگەندەك بۇ گۈمبەزنى ئاپپاق خوجا مازىرىنىڭ كېيىنكى ئىسلاھات ئىشلىرىغا قاتناشقان قەشقەرلىق ئۇستا روزىمەت باشلىق ئامچىلار كېلىپ ياسىغان ئىكەن. لېكىن بۇ گۈمبەزنىڭ بەزى زىننەت ئەرەپلىرى ئاپپاق خوجا ما- زىرىنى ياخشىراق بولۇپ، ئۇنىڭ ساقلىنىشى تولا ياخشى بولغان.

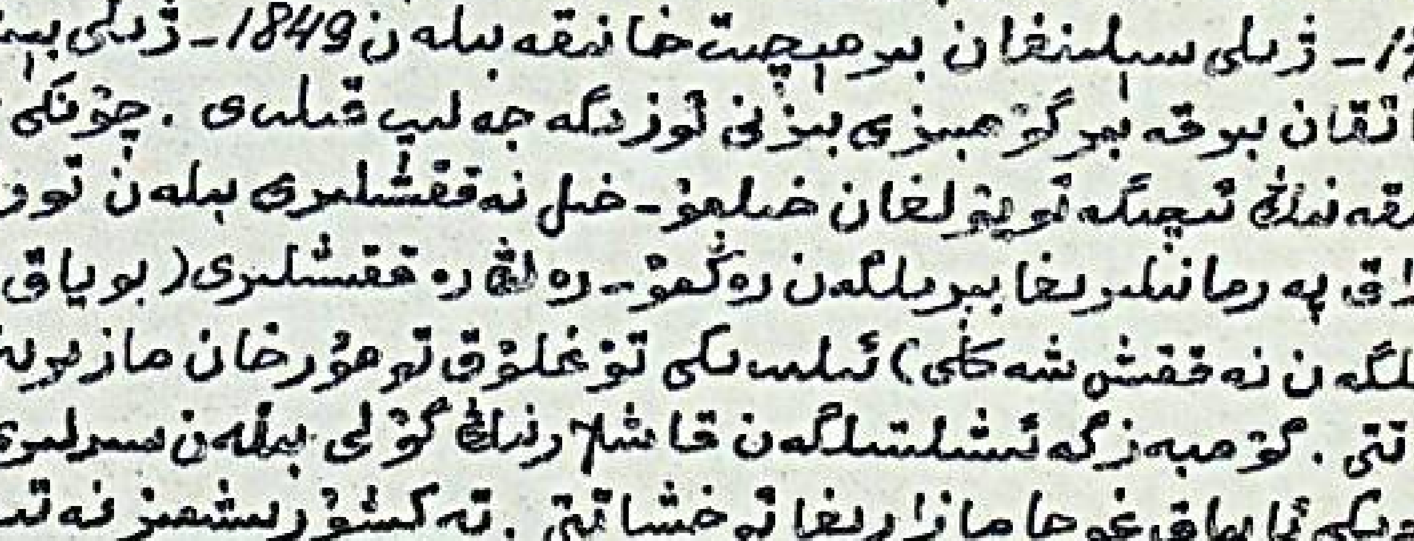

تورۇسقا ئويۇلغان رەسىم.

تېھران كونى شەھەرنىڭ 25 كىلومېتىر جەنۇبىغا جايلاشقان بەغنىش يېزىسى ئىچىدىكى قەدىمىي گۈزەل بىر باغنى زىيارەت قىلدۇق. بۇ زىيارىتىمىزگە ھەمراھ بولغان ھامۇتخان ئاكام ئۆزى يېتەكچىلىك قىلدى. بۇ باغ بەغنىش تېغىدىن سۇ چىقىدىغان غولى ئاغزىدىكى بىر تەكشى ئورمانلىقنى ساپ يېشىل قىلىپ ياساپ سالغانىكەن. شۇڭا ئۇ ئۆزىدىكى تەبىئىي گۈزەللىككە ئىنسان قولى ئارقىلىق بېرىلگەن نەپىسلىك مېغىزى قوشۇلۇشى بىلەن شۇنچىلىك چىرايلىق بولۇپ كېتىپتىكى، مەسىلەن. ھەر خىل ئاغدە رەڭخىللىرىگە قويۇلغان تۈكىلگەن چىنار تېرەكلەر سېپى سوقەتلەر بىلەن ياپاق. ئۆزۈملۈك شاپتول جىگدە قاتارلىق مېۋىلەر ئارىلىشىپ بىر يەنە جەننەت بولۇپ كېتىپتۇ. ئۆزىنىڭ بوۋەزە دەرىسى بىلەن ئۇتتۇر كىمىنىتا نىڭ ئىران جىگار رەسسامى نىڭ كۆپ تېخى تەنچىگە جايلاشقان مەشھۇر مەسجىدغا بېغىشلاپ ئوخشاپتىكەن. يەرلىك قېرىيلار نىڭ ئېيتىشىچە بۇ باغنى شۇ ئاق چولۇك ... قەدىمىي دەرەخلەر بار، ئۇمول شاھى ئۆزىنىڭ كوچۈشتە ئۆزى بىلە ئارقىلىق كوتىغا ... نامى ئۆزلۈك، باغنى ئەرەم بېغى دەپ ئاتاپ تىككەنمىش.

ھامۇتخان ئاكام ئارىغىچى سۆز يېتىمە ئۈنۈلمەستىن ياشى چە-ۋەرداركىشى ئىدى. چۈشلىنىپ سوزى بولىدىغان باغنىڭ تارىخى ھەققىدە سورىغان سوئاللىمغا ئۇ:

— چوڭلارنىڭ ئېيتىشىچە بۇ باغ ئىبن نەقۇت خانلىرىنىڭ يازدا يايلاپ-دىغان يايلىقى بولغانمىش، — دەپ خەلق دورۇس بىر تارىخنىڭ مۇۋەققە-دىمىسىنى سۆزلەپ بەردى. — ئوزىيان دۆنيا بۇ يەنە ئىسسىق ئىقلىم بولغانلىقتا ئىبن نەقۇت خانلىرىنىڭ يازدا ئىشى قىلىشقا قىيىنچىلىق تۇغۇلىدۇ. بۇ مەسىلىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن ئۇلار ئۇلارقە زىرلىرىگە، چىقىن گومۇتسى يوق، ھاۋاسى ئىسسىق سوغاق، بىر تەرەپتە قىمىز قېتىشى ئىلكىنچى تەرەپتە مېۋە-چىۋىسى پىشىپ تۇرغان جاي تېپىشقا دەپ بۇيرۇق بېرىپتۇ. بۇ بۇيرۇقنى ئەستايىدىل چۈشەنگەن ۋەزىرلەر ئىبن نەقۇت بىيارىنى ئىزدەپ كېلىپ مۇشۇ جاينى تاپقانىكەن. بۇ يەر دېڭىزنىڭ چارۋىلىق مىللىتى ئويلىغان ئوخشاش ئويلىغان.

راسلىغىمىز باغنىڭ شىمالىي تىكى چىرايلىق بىر قەزەل ئاتلىق تاغنىڭ باغرىغا ئورۇنلاشقان قورۇنچە كېمىلەر ئورۇن ... بۇ تويلە دەرىمى بىر ... ئاۋغۇسى قۇرۇق... بارىدۇ. ئۇلار ... تۇرۇپ ... كېسەللىرىگە ئوخشاش 12 تە سەردەپ بىنا قىلىنغان بولۇپ، ھەممە تەرەپتىن ئىزدەپ كېسەللىرىگە ئوخشاتتى. بىراق بۇ تويلە شۇنچىلىك بۇزۇلۇپ كەتكەن.

ئىدىكى، ئۇنىڭ سەۋەبلىرىنى بىزگە چۈشەندۈرگەن ھامۇتخانىكام:
- قۇمۇلغا ئىسلام دىنى يېتىپ كەلگىلى بولغىلى تۇغرا 684 يىل بولىدۇ،
- دېمەك بىر كېيىنكى زاماننىڭ ھايىسى ئۆلتۈرۈپتۇ. - ئوقۇغۇچى ۋە خالايىق تاملىق
خوتۇن پادىشانىڭ دەۋرى ئىكەن. ئۇنى ئۇيغۇرلارنىڭ مۇھەممەت ئىشان زىيا
دېگەن موللا مۇسۇلمانلىق قىلغان ئىكەن. مۇسۇلمان بولۇشى بىلەن ئۇ خانى
ئاخىرچە موشۇ باغدا چوڭ مۇراسىم ئۆتكۈزۈپتۇ، بۇ قەبرىلەردىكى سۈرەتلەرنى
ياغاچقا قىلىپتۇ. شۇندىن بۇيان ھەر بىر سەيلىگە چىققان كىشىلەر بۇ قەبرىلەرنى
يوقلىشقا ئۆزلىرىچە ھەسسە قوشۇپ موشۇ ھالەتكە كەلتۈرۈپتۇ، ھېلىھەم
بالاغا قاشقا بۇ قەبرىلەردە قاتار يۇقۇملىق بولسىلىغان. ھازىر ئۇ بۇلاردىن
ئەسەرمۇ قالمىغان.

مەن بۇ خاراپ قەبرىلەرنىڭ ئىچىدىكى ئاخىرقى ئۆتۈپتىپ بوقچەدەك يېشىلىق
كىسەكلەپ بېقىۋالدىم. ئۇ كىسەك بىزنىڭ ھازىرقى پىششىق خىشلارغا ئوخشىمايتى
ئۇنىڭ ئۈستىگە تورلۇق مونۇ بىر بەلگۈچى [1] ئويۇلغان ئىدى. بۇ بەلگۈ ئايلۇر-
خۇن يەسىردىكى ۋە يەسىر يېزىقلىرىغا ئوخشاپ كەلمەيتتى. ئەگەر ئۇ
ئىبەت يېزىقمۇ ئەمەس ئىدى. مەن بۇ شەكىلنى بەزى ھەربىلەرنى
كۆچارەتلىك ئۆيلەردە ئۇچراتقان ئىدىم. شۇنداق بولسىمۇ بەزى ئۆز-
مۇنىڭ ھەقىقەتلىرىگە ئاساسلىنىپ: «بۇ كېسەكلەرنى ئۇلار ئادەملەر بېشىغا قو-
يۇلمىغانلىقى بولۇشى مۇمكىن. مونۇ شەكىلنى بەلگۈ بولسا
ئۇنىڭ قەبرىسىگە مەنسۇپ تامغىسى بولسا كېرەك» دەپ پەرەز قىلدىم.

موشۇ مىڭ قەبرىلەر جايلاشقان تاغنىڭ قىشى بىلەن غولىنىڭ سول
قىيىدىكى ئېگىز چوققىغا چىقىدىغان يول بار ئىدى. ھامۇتخانىكام ئۇ يول
بىلەن بىزنى باشلاپ بىر سائەت دېگەندە چوققىغا ئېلىپ چىقتى. ئۇلار-
شىغا ۋە تۈزلەڭلىكنىڭ سىمۋوللىرىغا قارىماي بۇ يەرگە ئېلىپ چىقىشى چوڭقۇر
سەۋەبى بار ئىكەن. يەنى ئۇ چوققىنى مۇھىم بىر تارىخى ئورۇن بولۇپ، بۇ
يەردىن قارىغاندا قۇمۇلنىڭ تۆرت تەرىپى شۇنچىلىك كۆزەل كۆرۈنەتتى-
كەنكى، بۇ ھايات بەخش مەنزىرىلەرگە قاراپ تۇرۇپ ئۆز دىيارىمنىڭ
ئۆتمۈشىگە بىر نەزەر تاشلىغان قالى ھامۇتخانىكا تۆۋەندىكىلەرنى سۆزلەپ بەردى:
- قۇمۇل خەلقى قەدىمدىن بۇيان كېلىۋاتقان مىللىي چىقىشلىرى بويىچە
ئۆزلىرىنىڭ ئۆرپ ئادەتلىرىگە ئېرىشىدۇ. بۇ قۇتلۇق چۈشەنچە بىلەن ئېيتقاندا
ئۆرپ ئادەتلىرى دېگەن سۆز. ئۇنىڭ مەنىسى: «قىرىق ئادەم» ياكى «ئولتۇرۇم»
بەغىشلىنىدۇ ئەۋلاتقا قىرىپ كۆرۈنۈپ تۇرغان قارلىق تاغلىرىدىن ئىبارەت.

1) بۇ ئۇيغۇرچە چەنتارە بەلگۈسى.

قېرىلارنىڭ ئېيتىشىچە بۇ يۇرتنىڭ زامانلاردا بولغان كىملىكى ناغىنىڭ مەر-

كەزى قارلۇق ئېلى بولغان ئىكەن. ئۇلار ئىككى يا شىغۇچىلار ئۇلارنى كەشۇ

بىر مەڭگۇ قارلۇقلارغا نەسەبەن تاقاپ قىلىپ، قارلۇق دەپ ئاتالغان ئىكەن.

ئۇيغۇر خەلقى تەرجىمىسى، قارلۇق ئاتالغۇسى، ئۇيغۇرلارنىڭ نىشانىنىڭ قال-

غانلىرى. ھازىر بولسا كۆپچىلىكلەر ئاتالغۇلار ئۇلارنىڭ نامى ئاتىشىدۇ.

بۇ قەدىمكى شەھەردىكى قۇمۇللۇقلار ئۇيغۇرلارنى، تۇرپان قارا قارلۇق ئۇيغۇرلار

نەسەبىدىن قىلىشىدۇ. شەھەرنىڭ غەربىي شىمالىدا پىچاق دېگەن چۆللۈك يەر

بار. ئۇلارنىڭ دېھقانلىرى قۇمۇللۇق ماڭغۇتلار سېكەرلەرنى بېسىۋالغانىدى. ئۇل-

ئارنىڭ ئۆرنىنى ئۇلتۇرۇش ئۈچۈن ئۇيغۇرلار ۋە كۆچمەن ئەرەپلەردىن

كېلىپ كېلىشكەن.

بىز ئۇيغۇرغان چوقۇم شەرقىي تۈركىستاننىڭ ئەڭ شەرقىدىكى چېگرا-

سى شىڭشىڭشيادىكى ھەم نىشان كۆرۈنۈپ تۇراتتى. مەن قەشقەردە پەر-

لىلە تارىخچىلار بىلەن سۆھبەت قىلغان ۋاقتىمدا ئۇ ھەقتە مۇنداق بىر مە-

لۇماتنى خاتىرىلىگەن ئىدىم. شىڭشىڭشيا دېگەن سۆز پارسچە شاھنىشا

(شاھلارنىڭ شاھى) دېگەن سۆزدىن كېلىپ چىققان. — دېگەن ئىدى ئۇ

[illegible] قانداق [illegible] ... بىلەن ئەمەلىيەتتە كىتابچىلار

ئۇيغۇرلار ئوقۇغان بىر قەدىمكى تۈشلۈك ئاساسلىنىپ، ئۇلارنىڭ بويىچە

تەرجىمىسىچە VIII ئەسىردە شەرقىي تۈركىستاننىڭ بەش بالىق ئەۋەسكە

كېلىپ ئورۇن بارگاھى (شتابىنى) قۇرغان ئەرەپ قوماندانى قۇتەيبە

بىننى مۇسلىم خىتايغا قارىتا ھەرىكەت قىلغان. بۇنىڭ نەتىجىسىدە ئە-

رەپلەر خورىسانغا ئىشغال قىلغاندىن بويان شەرقىي تۈركىستان ۋە

ئوتتۇرا ئاسىياغا ... ئىسلامىيەت كەلگەن. خىتاي چېگرىلىرى چېكىنىپ

شىڭشىڭشيانىڭ كەينىگە قىسقارتىلغان. قۇتەيبە ئەسكەرلىرى شىڭ-

شىڭشيادا قورۇق قۇرغان ئىكەن. بۇ شاھنىشاھنىڭ ئەۋۋەلكى دېگەن

تاش خاتىرە قوندۇرىدۇ. ماناس ئۈستىدە سوزۇلغان. شىڭشىڭشيا

قوغدىلىپ كېلىنگەن. قۇتەيبە پەيزىنىڭ بارگاھى تۈگەپ، ئۇنىڭ نا-

مى ئاتىلىپ، ھازىر ئۇ ئۇيغۇرچە ئاتالغان ۋە كەسكە ئايلىنىپ

كەتكەن.

بۇ مەلۇماتنى مەن ھامۇت خاتىرىسىگە چۈشۈرۈپ قويغان ئىدىم. ئۇ ئۆگ-

لىنىشكە ئەرزىيدىغان. خاتىرىمىزنى يېزىپ بولۇپ، مۇشۇ چوققىسى ئۇيغۇرچە بىر

باغنىڭ ئىچىدە بىر سورۇن تۈزۈپ چۈشلۈك.

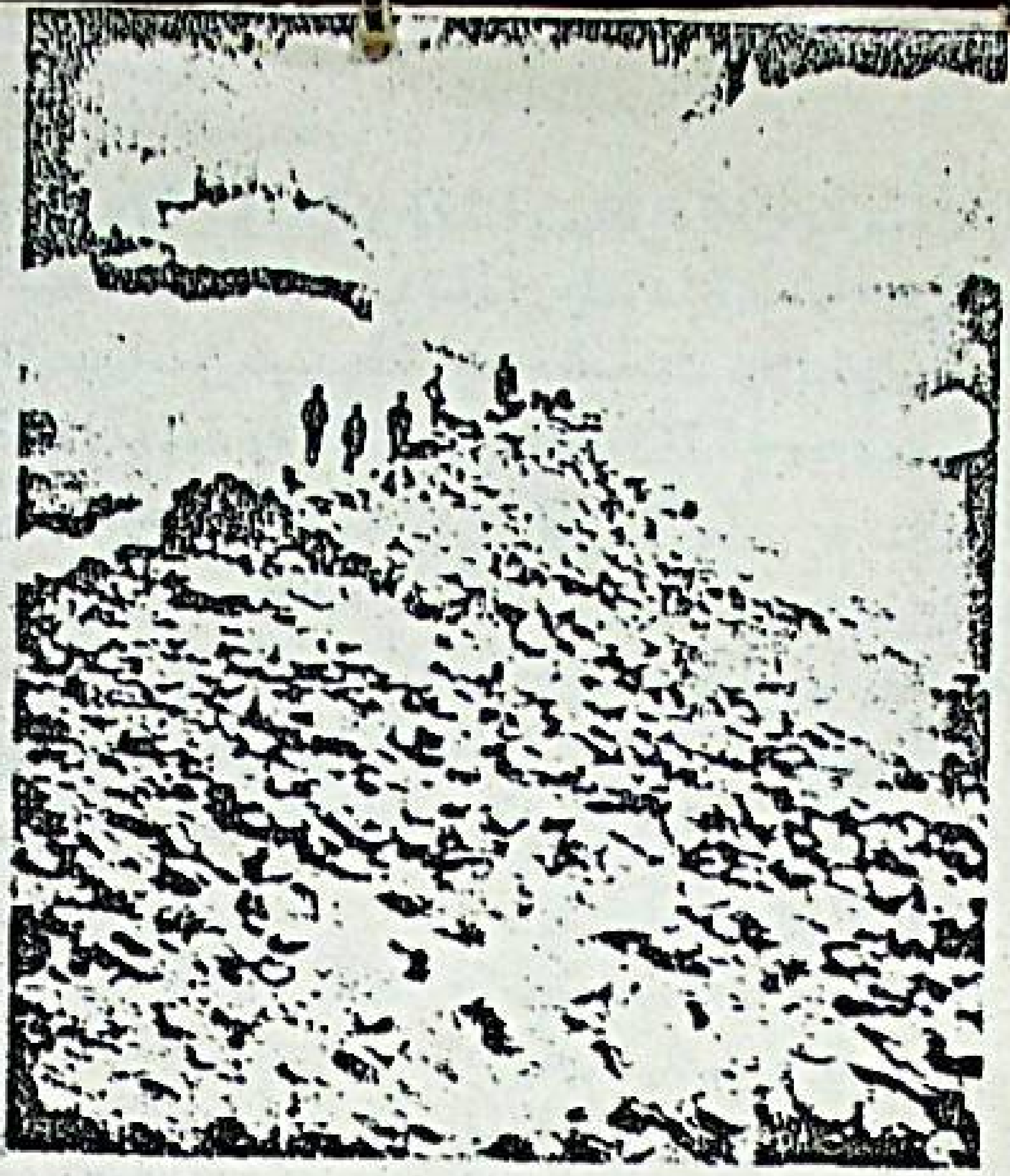

بۇ باغ سەپىلنىڭ ئۈستى بىز شەھەرنىڭ تۆرت كىلومېتىر شەرقى -
شىمالىغا جايلاشقان چاڭگىتىز قىسمىدىكى كونا قەلئەنىڭ ئورنىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ
تۇرىدۇ XII – XV ئەسىرلەرگە ئائىت مۇھىم بىر ئورىمە قورغانى بولغانلىقىنى
تېپىلغان ئىسپاتلىدۇق . ١٧- ئىيۇن كۈنى ئۆردىمىچە - قەدىمىي يولى تۈزۈستىكى
تۇغۇچىلار بولغانغا قاراشلىق ۋە پىچاق ئامىلى يېزىنى بولدۇق . بويىچە
خوۋدى قارا شەھەر تەكىگە ئوخشاش تۈز بەرگۈزۈشكە كېسەك بىلەن
سېلىنغان ، جاۋاف - جىزرىقلىق ، ئامىلى ، مىلى ئۇيلەرى بارلىكىنى . چەخۋ
ئىشتۇارى بىلەن بۇ ئۇيلەر بەغەنە ئىشتېپىدىكى تېمىرلەر بىلەن بىر بولسىغۇ
لېكىن بۇنىڭ ئامىلى مونۇ خەتلەر بار ئىدى .

O 3 9 ꝺ ... Z ... 3 ꝺ ... O ? ...

بۇ خەتلەر سوزىسىز ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ، خەتنى پارىسىگە ، ئوخشاش
سوغاپ يېزىلغان بىر شەكلى بولۇپ ، ئۇنىڭ (ى) ح . (پ) 9 ،
(پ) 1 ق 3 (نچى) ھەرپلىرىنى تېپىش ئوقالىدۇق . ئارىسى بىر
قەدەر ھەرپلەرنىڭ يېزىلىشى سەل پەرق تۇخەتنىڭ تومۇھى ھەزھونى
ھازىرچە مەلۇم بولمىدى .

بىز قەدىملىغا كەلگەندىن بۇ يان بەزى پېشقەدەم ئەزىرنىڭ شەھەردە
يوقلۇق ئۇيپەيلى تېخى سوھبەت ئۆيىنى ئۆتكۈزمىزپە توق . ئالپچۇقتىن
قايتقان كۆزىمىزنىڭ ئەتىسى ئوقتۇزغا يېقىن ھويسۇ بەتلەرىلىنى ئېزىخىن
ئۆتكۈزۈپ ئىككى تارىخى تاشخا نىرە ئىككى قولياز ما تاپتۇق ۋە تارىخى
ئەھمىيەتلىك بىر قانچە مەلۇمات ئالرىنى خاتىرلىدۇق . قولياز مىنىڭ بىرسى
ھازىر بىزنىڭ كوپچۇق تۈزلەك ئوقۇ ئوچېلونىمز سويىغۇپ ئوقۇپ كېلىۋاتقان -
قان شائىر مولا شاكىرنىڭ ، زەپەرنامىسى ، بولۇپ ، ئىككىنچىسى XVII -
ئەسىردە كىرمان (ئافغانىستان) شەھىرىدە كوچۇرۇلگەن ياپرىسچە ، قاموس
ئوزىرانىڭ ، نەسرى دارىيانى ئىدى [1] . تاشخا تىرىلەرنىڭ بىرسى XVII
ئەسىردە قەدىمىي ۋالىمىرنىڭ تۇرىدىسى ، ئوردا قورۇقى ، ئاملىق چولقى سا -
رايىنى قەھرىملىشتا يېچىن بىلەن قىلىنغان بىر كېلىشىمنىڭ خاتىرىسى بولۇپ ،
يەنە بىرسى 1906 – 1907 يىللىرى قەدىمىي خەلقىنىڭ ۋالىڭ لۈزۈۋىگە قارشى
كوتۈرىلگەن قوزغىلىڭ قوزغىلاڭ كىشىلىك بەشەرلىرى ئۆلتۈرۈلگەن قولغۇ قىسمەتلىرى
بىر نامار - ئەنەنە ئىدى . بىزگە ھويلىدىقى قوزغىلاڭچىلارنىڭ لىمچىسى بولۇپ ئۇنىڭ
ئاخىرقى پاجىئەسى مۇھىم ئۇزلۇكى بىلەن كۆرگەن ئۇزرا خۇنى ۋە رلغا بىلەن
ئومۇرخان سوپىنى رىۋايە ئىككى پارچىسىنى قىلىپ بەردى .

١) . ئۇيغۇر كانالىغى ، 16 - 19 - بەتلەر .

شاھ مەخسۇت ۋاڭ ۋاڭلىق قىلغان زامانىدا قۇمۇل ئاھالىسى بېشىغا ئېغىر
قويسىز ئېغىرچە بىر زۇلۇملار بولۇپ، خەلق قاتتىق نارازى بولىدۇ. بۇ
نارازىلىق سەپىنىڭ بېشىدا شەھەرلىك سېپىلىرىنى مۇللا رازى، كوپۇغوجا
(ئۇزغوجا دەپمۇ ئاتالغان)، دۇگامەت قاتارلىق ئوت يۈرەك
كىشىلەر تۇردى. ئۇلار پۈتۈن قۇمۇل خەلقىنى مانجۇر - خىتاي ۋە
ئۇنىڭ مالايلىرى مەخسۇت ۋاڭغا قارشى كۈرەشكە دەۋەت قىلىدۇ.
قۇمۇل خەلقى بۇ چاقىرىقنى ئۆز ۋاقتىدا قوبۇل قىلىپ، قوللىرىغا قورال
ئېلىپ كۈرەشكە ئاتلىنىدۇ. ئارىدا كۆپلۈك ئۇرۇش بولىدۇ. ئوردا قو-
غۇق، مۇھاسىرىگە ئېلىنىپ قوزغىلاڭ غەلىبىگە ئېرىشىدۇ. بۇ غەلىبە
توققۇز ئاي داۋام قىلىدۇ.

بۇ ئارىدا ئوردىدىن بىچارە ئىلكى ۋاڭنى ھىمايە قىلغۇچى خىتاي ئەسكەر-
لىرى كېلىپ بىر نەچچە قېتىم ھۇجۇم قىلىپ كۆرسىمۇ نەتىجە چىقىرالمايدۇ.
ئوردا قوغداق، ئىنچىكە ئاچارچىلىق پەيدا بولۇپ، مەخسۇت ۋاڭ ئىلا-
جسىز ئۆزى سېپىل پەشتىقىغا چىقىپ قوزغىلاڭچىلار بىلەن كېلىشىم قىلىشقا
چاقىرىدۇ. قوزغىلاڭچىلار رەھنامۇسۇلىرى بىلە - نەپەرگە ئالدىنىپ توختام
قىلىشقا سۇنۇپ بېرىپ قويىدۇ. بۇ ئارىدىكى كېلىشىم قوزغىلاڭچىلارنىڭ تەپ مۇد-
داناسى بويىچە تۆۋەندىكى ماددىلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان.

1. بۇرۇن ۋاڭ ۋە باشقا مەنسەپدارلار بىلەن ئورتاق قىلىشىپ كەلگەن دېھقان-
لار پۈتۈن ئۆيى ئىچى بىلەن مەلۇم سانىدىكى ئاشلىق كىيىم ۋە خىراجەتنى پۇل
ئۈچۈن ئىشلەپ ھېچ قانداق ھوسۇل ئالالمايتتى. توختامنىڭ بىرىنچى ماددىسىدا
، ئومۇمى زېمىن ھوسۇلىنىڭ 80 پايىزى ۋاڭغا، 20 پايىزى دېھقانغا تېگىشلىك
بولىدۇ، دەپ بېكىتىلگەن.

2. ياغاچى (دارخان) سىستېمىسىدىكى دېھقانلار ئىلگىرى ھەر ھەپتىنىڭ
ئالتە كۈنىنى ۋاڭغا ئۈچۈن، بىر كۈنىنى ئۆزى ئۈچۈن ئىشلەپ كەلگەن ئىدى. توخ-
تامنىڭ ئىككىنچى ماددىسىدا ئۇ قائىدە ئۆزگەرتىلىپ، ئۈچ كۈن ۋاڭغا،
ئۈچ كۈن ئۆزىگە كېسىم قىلىنغان.

3. ئىلگىرى ۋاڭنىڭ قويچىلىرى پەقەت سۈت - قېتىق - كىيىم - كېچەك
بىلەنلا تەمىنلىنىپ، ھەقسىز تۆلىگەن مالنى تولۇق بىلگىلەنگەن. توختامنىڭ
ئۈچىنچى ماددىسىدا قوي - ئۆچكىلەرنىڭ ھەق ئەلەردىن ئاشقىنى ھەر بىر قويچى
ئۈچۈن ھەر ئايدا بىر قوي، يىلىدا بىر قېتىم كىيىم بېرىلىپ، ئۇ ئىشلىشى بەلگى-
لىنىشى بىلەن تۆلىگەن مالنى تولۇقىنى ئۇلارغا بېرىش قىلىنغان.

4. ئومۇمى خەلق ئۈستىدىكى ئوتۇن - سامان ئالۋاڭلىرى بىلەن ھاشا-

لارنى ماھەن مەنئى قىلىنغانلىقى:
بۇ شەرتلەرنىڭ ئىچىدە ئۈچ‌ئون تاشقى نوپۇلغانلىقى مەخپىيلىكى سوئاللىغا
ئوتتۇرىغا ؛
— مۇشۇنىڭ ئۆزى بىر جەڭ بولغان ئوخشا، — دەپ جاۋاب بەردى،
— بۇ شەرتلەرنى قوبۇل قەغەزگە يېزىلغان ئىسى، ئۇنىڭغا ئىشەنمىگەن
مولا رازى. بۇنى تاشقىلىمىز، ئوردا قوغۇقلىنىڭ، ئالدىغانلىقىپ قويمىز،
ھەمدىگەنلا ئۇنىڭ، يېڭىنگە ئۇلاپ ئىغان غوجا بار
دەپ ئويلىغانىدۇق. ئۇ باشتا ئوخشىمايدۇ، بۇنىڭ بىر غەزەپلەنگەن قوزغىلاڭچىلار
دەمسەن؟! ئۇ باشتا ئوخشىمايدۇ، بۇنىڭ بىر غەزەپلەنگەن قوزغىلاڭچىلار
قولىدىكى قەغەز ئوقۇلغانلىقى كۆرۈپ قورقۇپ، يېڭى ئىشتىن ھەرىكەتكە كېلىدۇ.
سۆزچاغدا ئۆزىمۇ قىلىپ ئىشنىڭ نەتىجىسىنى پايلاشلىقىغا كۆزى يەتكەن ۋاقىت
شەرتلەر كۆرۈپ، ئۇ شەرتلەرنى ئوتتۇرىغا ئاشتى ئورنىلىق ئالدىنقى سۆ-
يىغا ئورۇنلاپ قويىمىز...
بىراق ئۇ ئۇ ئوخشىمام تاشقى ئۇيۇلغىنى بىلەن ئومرى ئۇزۇن بولمايتتى.
ھېيلىگەر شامەخسۇت قوزغىلاڭچىلار جەمئىيىتى ئۆزئارا ئىچكى جېدەلگە ئۇرۇشتى
بىلەن مولا رازى باشلىق قوزغىلاڭ باشلىقلىرىنى ئۆلتۈرۈپ ئولتۇرۇپ، چا-
رامەتلىك ھاجى دېگەن سەردار باشلىق ئوچى يۈزگە يېقىن قەيسەرلەرنى
ئۆم تېغىغا پالاپ تۇرىدىغان قالغانلىرى قەشقەر خوتەن قەرەپلەرگە قېچىپ
كەتتى. ئوخشام تاشقى سوغا ئاشلىنىپتۇ.
بۇ ئوخشام تاشقىنىڭ سەۋەبىنى چۈشىنىپ، ۋاقىت ھەمكىشىنىڭ بىز سوھبەت
قىلغان تەنلا گۆلگە ئۆزلىرىمۇ قويۇلغىنىغا بىرنەچچە ئىلى بولغانلىكەن. يېڭىلىقى
بىرەرسىم ئېيتىپچە كېلىدىغان بولغانچە تاشقى سوئالچى ئوخشاپ خەلقلىرى خىلە
ئوچۇق قالسا تارىخنىڭ ھەمىشە لېپى يوقالمىغان ئىسى. ئۇ ئىشلارنىڭ بىر نەزە
تەرەپتىكى بىر بوشلۇقنى تىلى ئۇزارتتى. ھەممىمىز بىر يەنە بىر مەرتىۋە كۆز-
دىن كەچۈرۈۋەتتۇق. ساقلىغان خەتلىرىنى ئوقۇپ كۆچكەن يەرلىرىنىڭ مەز-
مۇنى ئېغىر قانات چېلىرىنىڭ دىل دەپتىرىدىن سوراپ يېزىۋالدىم.
مونغۇز سوھبەت ئولتۇرۇشتا يەنە مۇھىم تەكلىپ ئەرزىسى تېپىلغان ئىدى.
ئۇنىڭ بىرىنچىسى، بىز قەغەزلەرمە قەيت قىلىپ ئوقۇغان تاشقى ئوخشاشلىقنىڭ ۋە
قالدىسلىرىنى بىر ئوچۇر خەلقنىڭ قەھرىمانلىق، ئۇ تاشقى ئوخشاشنىڭ
كەمەلدە ئاشقى قالغان مەخسەتلىرىنى تەمسىلە ئاخىرقى ئۈچۈن 1914-
يىلى ۋاقىتتا مانجۇرلارغا قارشى كۆتۈرۈلگەن چوڭ قوزغىلاڭنىڭ، ئوتتۇرىدا
ئىشنىڭ تېپىشچە ئوچۇر خەلقە خۇددى خوجام نىياز ھاجىمنىڭ ھەممە تەرەپتە
يېڭىشكەن تاغ قەيسەرلەرنىڭ بىرى بولغانلىكەن.

- زومىلاق يۈزلىرى قىزىل، قويۇق قاش - ساقاللىرى غەيرەتلىك، قار-
چىغاكۆزلىرى ئوتلۇق ئەمەل كىشى ئىدى، - دەيدۇ ئۇ تۆمۈر خەلپىنى تەرىپ-
لەپ. ھەمىشە ئاتلىق يۈرەتتى. ئەل ئارىلاپ قىيىنچىلىقنى باركىشىلەرگە
ياردىمىنى ئايىمايتتى. ئەسلى بەغدا ئىشلىق كىشى بولۇپ، تۆمۈر ياقىلار قوزغۇ-
لىڭىغا (لاش توخنام ۋە قەسىي قوزغىلىقلارلىقلىرى ھېچ نەق ئاتىشىدۇ)
قاتناشقانلىقى سەۋەپلىك بىر نەچچە يىل تاغ - تاشلاردا قېچىپ يۈر-
گەن ئىدى. لېكىن موشۇ يۈرۈشتە ئۇ كەينىگە ئادەم تولا يىدۇ. نەقەلغ يىلى
(1913 - 1914) بەغدا ئىشتىن قوزغىلۇپ كېچىكمەي شەھەرنى قولغا ئالىدۇ.
خەلق ئۇنى ئەگىشىدۇ.

ئەمما ئۇ ئادەمقىلىنا قاچۇشۇپ قالغان ئىدى. ئىچكىرىنى
چىقتان خوتۇلۇق - لويىي دېگەن كىشى باشتا بىرنەچچە پەيزىنى ئۆرەشۈپ
ئالالىدى. كېيىن ئالدامچىلىققا ئوتۇپ، جولۇقتۇمۇلۇ جاساقلىقىنى (مۇستە-
قىللىقلىقىنى) بىرلەمەن دەپ ئۇنىڭ قېچىگە ئالىپ بېرىپ ئالىدۇ، شۇيەردە
كۆزىنى يوقىتىدۇ...

تۆمۈر خەلپە 1915 - يىلى ئاخىرغا بىلىپ تۇتۇلۇپ كومۇلگەن بولسىمۇ،
ئۇنىڭ قوزغىلاڭچىلىرى قولىدىكى قورالىنى تېخى تاپشۇرمىغان ئىدى. بۇ-
نىڭ ئۇزى يەنە بىر يىلكى قوزغىلاڭنى بېشارەت بېرەتتى. بۇنى چۈشەنگەن
قومۇل ھەربى ئىشتا بىنىڭ باشلىقى ليۇ - سىجاڭ دېگەن كىشى 1920 - يىلى
كۆزدە خەلق قولىدىكى قوراللارنى ئۆزگەرتىپ - كېسىل قىلغىلىشنى مەخسەتلىك
ئاغلىقلارنىڭ شەھەردىن ئاشلىق تېپىشىنى مەنئى قىلىدۇ. بۇھادىسە ئاغ-
لىقلارنىڭ ئۈچۈن كۆتۈلمىگەن بىر زەربە بولىدۇ. شۇڭا بو يامان ئەھۋالنى
جابىسان ھەل قىلىش ئۈچۈن ئال تېخى دېگەن يەردىكى ئاغلىقلارنىڭ باش-
لىقى سال دورغا ئىسمىلىك كىشى شەھەرگە كېلىپ، ليۇ - سىجاڭ بىلەن كېلىشىم
قىلىشقا ئوۋ ئۇرۇنۇپ كۆرىدۇ. بىراق بۇ ئۇرۇنۇشتىن نەتىجە بولمايدۇ. دەل
موشۇ چاغدا ئوم تېخى دېيونغا بارغان بىر خىتاي ئەمەلدارى بىر ئۇيغۇر
قىزىنى خوتۇنلۇققا زورلىشى نەتىجىسى ئۇ ئولتۇرۇلۇپ ۋەقە چىققان ئىدى.
ئۇنى ئاڭلىغان سال دورغا شۇ كۈنى قوزغۇلۇپ نوملىقلارنى بىلەن بىرلىشىدۇ.
بۇنىڭغا ياشلىقىسىنى ئاغ ياداشاسى بولۇپ، ئەل ئارىلاپ، ھەممە يىلنى
ئۇتۇپتۇپ كەلگەن 51 ياشلىق ياقۇپ غوجام نىيازھاجى كېلىپ قوشۇلى-
دىن. بۇ ئۈچۈن ئاغلىقلارنى بىرلەشتۈرۈپ ھەمرەشكە لەكە كەلتۈرىپ بېرىدۇ.
1931 - يىلى مارتتا قوزغىلاڭچىلار بىلەن ليۇ - سىجاڭ ئارىسىغا بىرىنچى قېتىم
رەسمىي تۇقۇرۇش بولىدۇ.

لىنى

مەن بۇرۇنقى شەرقىي تۈركىستان تارىخىدا، قۇمۇل ئىنقىلابى، دەپ ئاتىلىپ
كەلگەن مانا بۇ قوزغىلاڭنىڭ ئىلگىرىكى سەۋەبىنى بىلىشكە مۇھىم سال دورغىسىنىڭ
پايلىپىتىنى ئاڭلىمىغان ئىدىم. سوھبەت ئۈزىنىڭغا قاتناشقان چوڭلارنىڭ
بىر دەلىلە مەلۇم قىلىشىچە، سال دورغا قۇمۇل ئىنقىلابىنى باشلاش ئىشىنى بىرىنچى
بولۇپ ھەرىكەت قىلغان كىشىكەن. شۇنىڭدەك شەقىرغوجام نىيازھاجىم ئۇنى
پېشقەدەم سۈپىتىدە ھورمەت قىلغانىكەن.

ئۆزىنىڭ قولىغا كەلگەن ئىلگىرىكى نەرسە قۇمۇل ۋەقەلىرى ئۈستىدە
XVII ئەسىردە يېزىلغان «بەش ھاشۇق» ناملىق خەلق داستانى ھەققىدىكى
مەلۇمات ئىدى. بۇ دورغىنىڭ يېزىشىچە ئۇ داستان قۇمۇللۇقلارنىڭ
1680-يىللىرى جۇڭغارلارغا قارشى ئېلىپ بارغان مىللىي ئازادلىق كۈرەشلىرى
بىلەن باشلىنىپ، ئاخىرى يېتەكچىسىنىڭ ھىمايىسى بىلەن قۇتۇلغان، تۇرپان
خامى خوي جاساق «دىتۇرپان - قۇمۇل ئۇيغۇر مۇستەقىل ۋىلايىتى» تە-
رىپى بىلەن تاماملىنىدىكەن. ئۇ مۇنداق باشلىنىدىكەن:

كاڭشىي خانىڭ ۋاختىدا![1]
دارخان بەردى قۇمۇلنى.
جاساق بولۇپ ئولتۇرۇپ،
بولدى ئوقۇقۇزسىز مۇلنى.

مەن تۇرپان، پىچان، توقسۇندا ئېلىپ بارغان تەكشۈرۈشلىرىم ۋاقتىدا
«تۇرپان خامى خوي جاساق» دېگەن بۇ ئىسىم ھەققىدە بەزى مەلۇمات-
لارنى ئاڭلىغان بولساممۇ، ئۇنىڭ تەگىگە يېتەلمىگەن ئىدىم.
- ئۇ جاساق مۇنداق قۇتۇلغان، - دەپ ئۇ دورغا ماڭا ئۇنى بۇ
قېتىم بۇ قەدەر ئېنىق چۈشەندۈرۈپ بەردى. - قۇمۇل قالماقلار قو-
لىدا چاغدا ھەر يىلى ياز بىر قېتىم چېلىش مۇراسىمى ئۆتكۈزىدىكەن. بۇ
يىلى مۇنداق مۇراسىمدا بىز تاڭگۇت ناملىق پالۋان، قالماقلارنىڭ
ئاتاغلىق بىر پالۋىنىنى يېڭىپ قويۇپتۇ. بۇنىڭغا چىدىمىغان قالماق
زەڭگىسى بىز تاڭگۇتقا 500 تاياق ئۇرغۇزۇپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئاياغىنى
قىلچە پەرۋا قىلماي، چاچراپ تۇرۇپ قوبۇققان تاڭگۇت:
- ماڭا قىلغان مەرھەمەتلىك شۇ بولسا مۇنۇ بىر پارچە گۆشنى
تاۋاپ قىلىپ يە خان، - دەپ پايپىقىدا ساڭگىلاپ قالغان قوشنى
مۇشتەك گۆشنى يۇلۇۋېلىپ زەڭگىگە ئېتىپ بېرىپتۇ. بۇنى ئۆزلە-
نىڭغا ھاقارەت ئالغان زەڭگە بىز تاڭگۇتنى دارغا ئاسماقچى بولىدۇ. شۇ

1) كاڭشىي - 1662 - 1722 يىللار.

چاغدا چېلىشقا ئۈندىگەن قوھۇملىنىڭ دۇقۇزغىنىپ، زېمىنىنى ئولتۇرۇشتۇق. بۇ
ھەرىكەتكە ئىبەي قولى تارخانىنىڭ دېگەن كىشى باشچىلىق قىلىپ قوھۇم
لىرى پانلارنى ئازات قىلىشتۇق. ئىبەي قولى تارخانىمىكە تۆرىپالىق ئىمىن خان-
لىق دېگەن كىشى يارىلىشتۇق. بۇ ئىككىسى بىچىنىلىق يارىدىنى بىلەن قوھۇمۇل
تۆرپانىنى بىرلەشتۇرۇپ، زوقۇرلىكى جايسافىنى قوزۇپشىدۇق. بۇ جاساق
كېيىنەك ۋاقتىلىقتا ئوزنى ئۆرىلۇپ.
نۆردورغىنىڭ زوقۇرلىرى دېگەنلىرى تارىخى ئەرەيتىمدۇ دۇرۇس ئىسى.
ئەيسولى، ئىبەي قولى تارخانىنىڭ بىلەن ئىمىن خانلىقىنىڭ تۆزۈلۈشىدە قەشقە-
رىيە دېكى سەئىدىيە ۋازىسلىرىنى يارىدەم ئالماي، بىچىنىگە تايىنىشى چوڭ
خاتالىق بولغان ئىدى. موشۇ خاتالىق نەتىجىسى مانجۇر-خىتاي باس-
قۇنچىلىرى 1760-يىللىرى شەرقى تۈركىستاننى پۈتۈن يۇزلۈك بېسىۋالغان ئىدى.
بۇ تىكىنى باشقامەن نۆرەدورغىنى ئولتۇرۇشتا يەنە نۆرغۇن
ئەرسىلەرنى بىز ئۇۋالغان ئىدىم.
نۆردورغامەن كۆرگەندە 70 ياشلار دېكى تۇرۇق كەلگەن كىشى بو-
لۇپ، ناھايىتى چىق ئەرسىلەرنى بىلەتتى. چۈنكى ئۇ قوھۇمۇل ۋالىڭ ئوردىسى
ئاقۇۋال ئوردىدا بولۇپ ئەل ئارىلاپ نەچچە يىل ئىشلىگەن. كېيىن 25 يىل
ئوردا ئىچىدە ۋاكىلىك مەخسۇس كۆنۈپخانىسىنى باشقۇرغان. بونار قىلىق
ئۇشىۋە ئوردىكى ھەممە مەلۇماتلارنى خەۋەردار بولغان كىشى ئىدى.
زوقۇرى سوھبەتلەردىمۇ ئەنە كەتتا قوھۇمۇل تاغلىرىنى زىيا-
رەت قىلىشقا تويى سالماسلىقىمۇ مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ئەلۋەتتە. ئەتىسى
ھامۇتخانىكام بىلەن كېلىشىپ تونىلىكى تاغ ئىچىدىكى ئەڭ مۇھىم نوم
دايونىغا بېرىشقا كېلىشتىم. ھامۇتخانىكام شوڭا بىمىتىنى ئولتۇرۇپ با
شىلىقۇن ئارقىلىق نوم باشلىقىغا خەۋەر قىلىپ، تۈزىلىك ھەم بىللە بارى-
دىغانلىقىنى ئېيتتى. ئەتىسى-يەنى 1955-يىلنىڭ 16 ئىيۇن كۈنى تۈنىلىك
بېنىلەكا زىمانىسىنى بىلەن نومغا قاراپ زورۇپ كەتتۇق.
يولىمىزنىڭ يېرىمى دېگەندەك ھەرخىل تاغلار ئىچىدە بولدى. بۇ
تاغلار بىرىدىنى-بىرى ئېگىز، سۇلىق ۋە گۈزەل ئىدى. سول بىقىمىزدا
قويا ھەممە تاغلارنى باشقىلىك ئۆز ئالدىغا كىسىپ كۆتۈرۈلۈپ تۇر-
غان تولمۇ ئېگىز بىر چوققىنى كۆرسىتىپ ھامۇتخانىكام ماڭا:
- يالغۇز-تويىم ئىتىغى دېگىنىمىز شۇ تۇ كا، - دېدى قانداقتۇ بىر
ۋەقەنى ئېسلىگەن كىشىدەك زوراقلارغا تۈز تېكىپ. - سىز بۇ تاغ
ھەققىدىكى ھەقايقەتلەرنى ئاڭلىغانمۇسىز؟

— پاق. — قىزىقىپ قالسىلىڭ قورۇق باسقان يۈزلىرىگە قارىتىپ،
ئۇنىڭ سىپتا يۈزلىرىگە غەزەپ تۈسىنى ئالغانىكەن. دەپتىرىمنى قولۇمغا ئالغان بويىچە مەنمۇ جىم ئولتۇرۇپ قالدىم. ئاز 69 ئەگرى-بۈگرى تاغ يوللىرى بىر خىل غېرىپلىشىپ كېتىۋاتاتتى. تاغ ئىچى بولسىمۇ ئالدىمىزدىن لەپىلداپ ئۆتۈۋاتقان ئىسسىق ھاۋا ئېقىملىرى بىردە مۇزدەك بولۇپ يۈزلىرىمىزنى سىلاپ ئۆتەتتى. بىر چاغدا:

— ئۇ قوشاق مۇنداق باشلىنىدۇ ئۇكا، — دەپ ئۇنىڭ بىرىنچى كۇپلېتىنى ئاستا ئوقۇسىمۇ ھاڭۋاقتانىكەم.

يالغۇز تۇرىمەن بىر پارچە تاغ،
بۇلۇتنى قورىغان
ئالتىمىش ئالتە گۆدەككىلەرنى،
تۇغدىڭىزلىك قورىغان

قورقۇپ ئولتۇرۇپتىمىز، بۇ قوشاقنىڭ چوڭلۇقى بىر ئېچىنىشلىق تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكى ئۆز-ئۆزىدىن مەلۇم ئىدى. يول بويى مەن ئۇنى تىڭشاپ كېلىۋاتقان يەرلىرىنى يېزىۋالدىم. ئۇ XIX ئەسىردە مانجۇ ئوردىغا قارشى چىقىپ شۇ تاغنى ئۆزىگە پاناھ قىلغان ئالتىمىش ئالتە پالۋاننىڭ پاجىئەلىك تەغدىرى ھەققىدىكى قوشاق ئىكەن.

قوتۇلدىنى چىققان كۈنىمىزنىڭ ئەتىسى سائەت 11 لەر چامىسىدا تومغايىتىپ يارەتتۇق. بىر خىل قارا قىزىل خادا تاشلار گويا ئۇتۇۋى يوقىتىلەك چوڭقۇر ھاڭلار، يېڭى قېتىلغان ئۆتكۈر قىيالار بىلەن ھېلى يېتىشكىنىمىزغا گۇمۇرلەپ چۈشۈۋەتكەندەك ئىدى. ئېسىلىپ ياتقان قىيا چوققىلىرىدىن ئېتىلىپ رەت بىر تاغ ئاغزى بۇلاق ئېقىپ ئېتىلىپ قورقۇپ ئىدى. ئۇزۇن مەھەللىسى موشۇ سۇلۇق جاڭگال تاشلىرىنىڭ ئېقىمىسىغا بىر كىچىك ساي چىقاپتىكەن. ئۇ يەردە بىزنى بىر توپ تاغلىقلار كۈتۈپ تۇرۇۋېتىكەن. ئۇلار ھاڭۋاقتانىكەم بىلەن ئىنتايىن قىزغىن سەمىمىيەت بىلەن كۆرۈشۈپ كېتىشتىكى، مەن ئۇلارنى غوجام نىياز ھاجىم ئولتۇرۇشقان (ئاتىشقان) غارلارنى بولسا كۆرۈپ كەلدۇق دەپ ئويلىسام. دېگىنىمدەك، ھاڭۋاقتانىكەم باشقا-يۈزلىرى ئاپئاق تىنىسىنى چوڭ بىر لوڭشىغا قارىتىپ ئاپياق ئېلىپ كىرىپ تىلسىمدەك قىزىل چاچلىرى بىلەن ساقال بۇرۇتلىرى ساقاللىرى ئۇزۇنۇپ كەتكەن قاپ-قارا غوللۇق بىر كىشىنى ماڭا كۆرسىتىپ:

— تونۇشۇپ قويۇڭ، بۇ ئاپيېرىن پالۋان، دېگەن قەھرىمانى بولىدۇ، — دەپ كۈلدى. ئېھتىمال ئۇنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بىلەن مەن بىر مۇئەسسىسىنى كۆرۈپ،

— ئانا قاراڭ، پالانچى ئۆزىنىڭ بۇ مۇرىسىنى ئاجايىپ بىر قەھرىمانلىقنىڭ تۆۋر-
بانى قىلىنغان ئىمەس.

ئۇ قەھرىمانلىقنىڭ تارىخىنى ئاخىر ئىشقا ئالالىدۇ ۋە پىسار مۇئەسسەر قىلىدىم.
زۇرەت بىلەن ئالدى ئاخقا قاراپ تۇرغان ئىگىز بىر پىشتايغا كېلىپ ئولتار-
غىنىمىزدىن كېيىن ئۇنى سورىغىلى بەلدىم،

— ئۇ بىر ئۇنتۇلغۇسىز ۋەقە ئىكەن، — دەپ ئالتۇن چىشلىق بىر شوپىر
سۆزلەپ كەتتى. — مەرھۇم غازى خوجام نىياز ھاجىم باشلىق بىز قوزغىلا-
ڭچىلار ئوتتۇز ئىككىنچى يىلى يازدا لەمجىنە ئىشلىنىڭ بۇيىچى زەربىسىلە
ئۇچرىغاندىن كېيىن چېكىنىپ شۇ تاغنى پانا تۇتقۇچ بولدۇق. ھىيلىگەر شىڭ
بويەردىن تىنچىتماي سۈرۈكچە ئەنىنى كېيىن موڭغۇلىيە تەرىپكە چىقماقچى
بولۇپ بۇ تىلسىم تاغنىڭ يولسىز بىر سايى بىلەن ئىچكىرىلەپ كەتتۇق. بىر
چاغدا ئالدىمىزدىن كەڭلىكى بەش-ئالتە چامام كېلىدىغان ئۇتۇق يوق
بىر يار چېقىپ قىلىپ يولۇن توسۇپ تۇرغاپ قالدى. بۇ تولغۇ بىر تەس
ئەھۋال ئىدى. ئەمما دېسىڭىز، ئىلگىرىلەي دېسەك قىيا، چېكىنىشكە بولمايتتى.
ئارقىمىزدا پانساق شىڭنىڭ بىر بولىمىز. كورۈڭ سالايلى دېسەك بىر تال
دەرەخ بولسا ئىمەدە پىسز؟! ئارىمىزدا ئاسىر پالگان شەھلىك بىر قېرى
بار ئىدى. بىر ۋاختا ئۇ، قاچانغۇر قېرىشىمىز دېگىنى قىيانىڭ كەينى ئىلكىگى
ئاچىلىق بىر قېرى تېرەكنى كۆرگۈزنى دېدۇ. خوجام نىياز ھاجىم شۇ زا-
مان موشۇ پالگان باشلىق بىز تۇرغىنى كىشىنى ئۇنىڭغا لەۋەتتى. بىر تۇپ مەر-
گەنلەر شاخنىڭ يولىنى توساپ تۇرۇشتى ئۇچۇن ئەۋەتىلدى. ئاران دېگەندە
قىساخاننىڭ تارتۇتقۇلىرى ئارقىلىق ئىپىسىلە ئۇتۇپ قارىساق راس بىر قېرى
ئاچا تېرەك تۇرۇپتۇ. ھەش-پەش دېگىچە كېسىپ، چاتاپ، ئىلگىرى ئاچىسىنى
ئىلگىرىگە بولۇپ كەلسەك بىر سى يارنىڭ ئۇچىسىدىن بۇ چىتىلەيە تسمۇ
يەنە بىر سى بىر غېرىچچە يەتمەي ئەلەم قىلىدى دېسە. بۇنى قانداق
قىلىش كېرەك؟ ئىلگىرى ئارغامچا بىلەن ئاشسەك چېتىپ قىرىسا قىمۇ يەڭ
مىسى، بۇ بېشى ساخلاپ قالدى. مانا شۇ چاغدا بىر ئالىمىزمەيسىگە
ئۇرۇپ مەيدانغا چىقىپ، بېلىدىكى يارنىڭ تېگىگە يۈگۈرۈپ تۇرۇپ
يەتكەن ياغاچنىڭ ئۇچىنى موشۇ مۈرىسى بىلەن كۆتۈرۈپ تۇرىدۇ.
بۇنىڭ بىلەن ئۇ تەۋەككۇل ئەسلىسى ئەل بولۇپ يەتتۈن قوشۇن ئۇنىڭ
سالامەت ئۆتۈۋالىدۇ. بىراق ھەممە ئادا بولغاندىن كېيىن ئاكىڭىزنى تارت-
ساق سىز كورگەن پالگان نەدە دەيسىز؟ جىقىپ ھەرنىشى، دەپ كەتتى. قا-
رىساق بۇ مۈرىسى يەتتىنىڭ مەيىپ بولۇپ. شوكرەتنى نەچچە پارچە

بولۇپ كەتكەنىكەن. شۇنىڭ ئاغرىقىغا چىداپ، شۇنچە ئادەم ۋە ماللار ئوتلاقچە تەخىر قىلماي تۇرخىنىغا بارالىق قوشۇن ئاپىرىنى ئوقۇغان ئىدى. ماناشۇ ئاپىرىنى بىلەن بۇ ئاكىلىز، «ئاپىرىن پالىگان» دەپ ئاتىلىپ كەتكەن ئىدى. بىرلىسا بۇنىڭ ئەرەن چىللاپ قويۇلغان ئىسمى تاش بولسىنغان..

شوپىرنىڭ بۇ ئاجايىپ ھېكايىسىغا مەننى بىر روزناق مەز- مىرۋان بولۇشقان ئاخشقالار پاراقلاپ ئولتۇرۇشاتتى. ھامۇتخانىكام شوپىرنى ماڭا تونۇشتۇرۇپ، ئۇنىڭ بىرھۇنەرلىنى ئىشلۇم سەپىرىمىز مونغولىيەگە ئەۋەتىلىپ ئوقۇتىلغان ئىپتىدائىي ئوقۇغۇ ۋە شوپىرلىرىنى تىلگە ئېلىشنى سوزلەپ بەردى. 1933 - 1935 - يىللىرى مونغولىيەدىنى شوپىرلىقنى ئوقۇپ كەلگەن ئوتتۇزنىڭ، «تىمۇر ھارۋىنىڭ» «كوچىرلىرىنى» مەن ياخشى بىلەتتىم. چۈنكى ئۇلار 1935 - يىلى كۈزدە مونغولىيەدىن يېنىپ كېلىشى بىلەن بىز ئوقۇۋاتقان بىرىنچى گىمنازىيەدە ئۈچ ئاي يېتىپ قىسقا مۇددەتلىك كۇرسنى ئوقۇغان زورلەنگەن ئىدى. شەن شىڭ ساينىڭ ئاسىن ئىسىملىك ياشۇق شوپىرىدىنى سەككىز قويىنىڭ پۇلىغا بىر يېشىل موزىرنى كالىغى ئىشىنى سېتىۋېلىپ كەيگەن ئىدىم. ئالتۇن چىشلىق شوپىر دەل شۇ ياسىنىڭ ئۆزى بولۇپ چىقتى. قۇچاقلىشىپ كۆرۈشتۇق ۋە كۈلۈشۈشتۇق.

ئوما بىر يېرىم كۈن تۇرۇپ ئۇنىڭ ئاردىمى ۋە شوكۈ ئۇلىرىدىكى ئەھۋالى بىلەن تونۇشتۇق. ماغجوداللار بىلەن ئاخشام ئۇنىڭ ئۇنى سۆزگۈن لاگىرى قىلىشتىكى مەخسىتى، ئۇ تاغنى ناھايىتى ئازسىقىدا ئالماس چىقىشلىكەن. سۆزگۈنگە بارغانلاردە شۇ ئالماسلارنى قېزىپ ئېلىپكەن. ئۆزى قورۇق، ئاشلىقى بىلەن جانلىق مالى يوق، يولى ئۇزاق ھەم جىگارى بولغاچقا مەخپىيلەرچە يا قاچا كېتەلمەيدىكەن. چوقلارنىڭ ئېيتىشىچە بۇيەردە سۆزگۈنگە كەلگەن مەخپىيلەرنىڭ سانى ئۈچ مىڭنى ئوتۇشۇق بولۇپ، ئۇلارنىڭ بىر قىسمى ئاچان - ئىسسىقتىن ئۆلۈپ يېتىپ كەتكەن. بىر قىسمى شۇ يەردە تۇلۇپ قالغانلىرى بولسا مانغولىيەگە قېچىپ ئۆتۈپ كەتكەنىكەن.

- بۇ ئۆتكەن ئۆلمىقلاردە ئە شۇ مەخپىيلەرنىڭ ئىسلىرىنى ئەۋە رەزىلەشتۈرگەن كېشىلەر. - دەپ خولاسە چىقاردى ھامۇتخانىكام يەنە كۈلۈمسىرەپ. - شۇنچا بولارنىڭ مەھەللىۋى تەركىۋىنى قاپلاپ چىقىشنى ئەس مەسلىدى، بىر يىسى قە ئىشتالىق بولسا بىرىسى كوچالىق. بىرىسى تۇرپانلىق بولسا بىرىسى قوتوللۇق... مويسىپىتسەۋە يىلىكمۇ ئۇلار ئۇزلىرىنى، يىغىشقان مەشۇرلىنىڭ ئەجەب ئىشقا ئازسىنمىز، دەپ ناھايىتى

...ۇغا ئېيتىشىدۇ، ئۇنداق ئەمەسمۇ، «ئاپىرىن پالگان»؟

«ئاپىرىن پالگان»، ئاپپاق چېچىلىرىنى چىقىرىپ، ساق مۇرىسىنى
...تىرىپ ئولتۇرۇپ سەھنىگە كەلدى. ئۇنىڭ بۈككۈلگەن پالەكۈچلىنىڭ
...ە سۈرەت نادامەت ئىچىدە ئاقارغان ئاق چېچىدىن ئاق، قىلچە غۇبارى-
...رى يوق ئازادىلىك قېرىمىسىمۇ شەپقەت نۇرلىرىنى ئۆركۈپ تۇرغان ئۇلۇغۋار
...زلىرىدىكى نۇرلۇق، قەلبىمگە پارلىغان مۇرىسىدىكى مەجرۇھ بولسىمۇ
...رخەلقى ئۈچۈن تىنىمسىز تۇرۇپ تۇرغان ھەقىقىي بىر ئىنسان ئىكەنلىكىنى ئەكس ئە-
...لىسىنى دېۋىلە بېرەتتى. بۇنداق ئاغ تۈرۈلۈك، ئۇز ئىشىغا ۋەپادار ئىنسانغا سادىق
...ەت غازىلىرىلىك بىلەن قانداق پەخىرلەنمەيسەن؟! مانا ھەمىشە ئېيتىمەن
...نىڭغا ئاپىرىنلىرىمنى ئوقۇدۇم:
– ئاپىرىن ساخا ئاتا! «ئاپىرىن پالگان!».

خۇلاسە

ئەگەر مەن بالاۋاقتىمدا خىيالى ساياھەتلىرىمگە ئىلھام بەخش ئاتا
...لغان خوتەن مەكتىپى ئالىملىرى ئولتۇرۇپ بىر نەچچە ساياھەتنامىلەرنى ئو-
...قۇپ چىققان بولسام، ساياھەتتە يازغان جەرياندا ساياھەت ئۈستىدە
...ۋ ساياھەتتىن كېيىنكى خۇلاسىلەرنى ئىشلەشتە ئەسلىرىمدە خاتىرە سەياھ-
...ى جالى-چوڭ(قىسىلىسىدىنلىڭ III ئەسىرى)، پالسەن (مىلادىيەنىڭ
...لا ئەسىرى)، شۇۋەن-جۇاڭ (VII) لارنىڭ بەزى ئەسەرلىرىنى ئوقۇغۇر
...لغا ئەرەبچە قىلىۋېتىپ ئوقۇشۇپ چىققان ئىدىم. ھىندىي شاھىنى
...ھارما گۇپتا (VI)، ئىتاليالىق ماركو پولو (XIII)، رۇس پرژېۋالسكى،
...زاق چوقان ۋەلىخانوف (XIX)، ئىۋس خون لىكوك، ئاتاقۇريان غەلى
...يالوزى بىلەن ناۋۇشىرۋان ياۋۇشىۋۇ، شىۋېن سىۋېنلىرنى، ياپون
...ورچاۋۇ (بولارنىڭ ھەممىسى ئەسىرىمىزنىڭ باشلىرىدا) كەبى يەنە كۆپ-
...غان ئاتاغلىق سەياھەتچىلەرنىڭ ئوگۇنۇپ، ئۇلارنىڭ ئۇلۇغ
...شانلىق ئىچىلىقىغا ئۇز ھەۋەسلىرىنى قانداق قوشۇشنى مۇلاھىزە قىلغان
...ىدىم.

...سىزنىڭ ئىشلىرى زىنكى ...لىنغان ساياھەت ئېلىپ بېرىلگەن رە-
...، يوشۇرۇن ئىلىكە، دەپ پەرەز قىلىنىپ كەلگەن شەرقىي تۈركىستاننى
...رتەرەپلىمە زوقلىشىش ئىشلىرىنى قىلدىم. مەسىلەن، جالى-چوڭ
...رچە ھەقىقىي ساياھەتچى ئالىم بولمىسۇ (ئۇ دېپلوماتىك ئىدى)، شەرقىي

تۈركىستاننىڭ غەربىتىكى قىسمىنى ... دەپ ئىجابىي تەرىپلەشنى باشلان
ئوتلاق قوغۇن — تاۋۇقلارنى خىتاي ئىجتىمائىي تارىختا رول ئوينىغان
ئىدى. بىز دېھقانلار ... ئوتتۇرىغا قويغان بەزى بىر سەللەچى خىتاي
تارىخچىلىرى ئاغزىدىن چىققان ... ئېيتىشقان، ياۋروپالىق خەنسۇ
پىرىنسىپلىرى، دېگەن ساختا تارىخشۇناسلارنى بىلمەيمىز. ھالبۇكى،
939 - يىلى ياۋروپانىڭ مۇتەخەسسىسلەر تەكشۈرۈشى تەتقىقاتلىرى بولغان ئىھتىماللىق
سەيياھلار ياۋروپانىڭ ... قىلغان زورلۇق قىسمەن خىتاي
تىلىغا يېزىقلىرىنىڭ قالايمىقان خىتاي مەدەنىيەتىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا-
سىرى ئەمەسلىكى، ئۇلار خىتاي يېزىقى بىلمىگەن ئۇيغۇر ئالىملىرىنىڭ
تىلى ئۆزگەرتىلگەنلىكى ... تارىخچىلار يېزىپ ... ئۇرغۇنلىكى
ئېيتقان ئىدى.

بەلكى لوك روس سەيياھى ... پرژىۋالىسكىي شەرقىي تۈركىستان-
نىڭ ئۇنچا خەرىتىلىرىنى تۈزۈپ، قوشۇپ دۇنيا خەرىتىسىگە قوشتى. ئۇ
گۈزەل تىلى قادىسىنى تەرىپلەپ كەلگەن[1]، ئازىيادىكى ئومبارى ئىبادۇرە
دەپ سەھىيى ماختاپ، ئۇنى ماڭچۇر - خىتاي مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ
قولىغا چۈشەپ بەرگەن ... (1881) توغرا بولمىغان-
لىقىنى ئەلەشت قىلغان ئىدى. مەشھۇر قازاق سەيياھى چوقان ۋەلىخا-
نوۋنىڭ، ئەنە شەرقىي تۈركىستانلىقلار ئۆز ئەمگىكى بىلەن ئۆزى بەھر-
مەن بولسا شەرقتىكى ئۆزى قاقشاتلىق ... ئەللەرنى ... بىر ئەل
بولغان ئىدى. دېگەن ئەجايىپ سۆزلىرىنى ھۆرمەت قىلماي نەقەن
شەرقىي تۈركىستانلىقلارنىڭ بولۇشنى ھۆكۈمىمە؟! ... ياقىشقۇ
باشلان ... ئۇيغۇرلار ... شەرقىي ياۋروپان خا ... ئۇ-
قۇغان ھەر بىر كىشى ... ئەسلەيدۇ ... ئوتتۇرىدا ...
دۇ. چۈنكى مېۋە ... چېچەكلىرىنى ... ئۇنى چاچقان ... نىغان
زىشۇ ... ئۇ ... (... ھاشارەتلەر) بولمىسا ئۇ يېمىشنى بەر-
مىگىنىدەك، شەرقىي تۈركىستان چېچەكلىرىنى ئۇنچا ... چاچقان ...
ئۇنىڭدىن كۆپلىگەن تاتلىق - چۈچۈك مېۋە بەرگەن ئىلىم ئۇستازى سەيياھ-
لارغا ... ئىنىڭ ئۈچۈن ... مىنىڭ خەلقىم ئەبەدى رازى بولغۇسى.

ئەمما ... بولسىمۇ سەييا ھلار ... قويغان يەنە بولمىسا
قەستەن ... بەزى بىر مۇھەممەد ... ئاتاپ كەتمەسلىك كەلگۈ-
سى ئەۋلادقا ... ئۇنتۇلمىسا ... بولار ئىدى. چۈنكى ... قىلغان

1) ... — «غەربتە بۇددىزم» (خىتاي تىلىدا) شاڭخەي، 1956، 9 - بەت.